వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

సిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహ

ప్రథమపరిచ్ఛేదః

అధిగతభిదా పూర్వాచార్యానుపేత్య సహస్రధా

సరిదివ మహీభేదాన్ సమ్ప్రాప్య శౌరిపదోద్గతా ।

జయతి భగవత్పాదశ్రీమన్ముఖామ్బుజనిర్గతా

జననహరణీ సూక్తిర్బ్రహ్మాద్వయైకపరాయణా ॥౧॥

ప్రాచీనైర్వ్యవహారసిద్ధవిషయేష్వాత్మైక్యసిద్ధౌ పరం

సన్నహ్యద్భిరనాదరాత్ సరణయో నానావిధా దర్శితాః ।

తన్మూలానిహ సఙ్గ్రహేణ కతిచిత్ సిద్ధాన్తభేదాన్ ధియ-

శ్శుద్ధ్యై సఙ్కలయామి తాతచరణవ్యాఖ్యావచఃఖ్యాపితాన్ ॥౨॥

తేషూపపాదనాపేక్షాన్ పక్షాన్ ప్రాయో యథామతి ।

యుక్త్యోపపాదయన్నేవ లిఖామ్యనతివిస్తరమ్ ॥3॥

శ్రవణవిధివిచారః

తత్ర తావత్ ‘ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో (మన్తవ్యః)’ (బృ.ఉ.౨.౪.౫) ఇతి అధీతసాఙ్గస్వాధ్యాయస్య వేదాన్తైరాపాతప్రతిపన్నే బ్రహ్మాత్మని సముదితజిజ్ఞాసస్య తజ్జ్ఞానాయ వేదాన్తశ్రవణే విధిః ప్రతీయమానః కింవిధ ఇతి చిన్త్యతే ।

త్రిస్రః ఖలు విధేర్విధాః – అపూర్వవిధిః నియమవిధిః పరిసఙ్ఖ్యావిధిశ్చ ఇతి । తత్ర కాలత్రయేఽపి కథమప్యప్రాప్తస్య ప్రాప్తిఫలకో విధిరాద్యః । యథా ‘వ్రీహీన్ ప్రోక్షతి’ ఇతి । నాత్ర వ్రీహీణాం ప్రోక్షణస్య సంస్కారకర్మణో వినా వినియోగం మానాన్తరేణ కథమపి ప్రాప్తిరస్తి । పక్షప్రాప్తస్య అప్రాప్తాంశపరిపూరణఫలకో విధిర్ద్వితీయః । యథా ’వ్రీహీనవహన్తి’ ఇతి । అత్ర

విధ్యభావేఽపి పురోడాశప్రకృతిద్రవ్యాణాం వ్రీహీణాం తణ్డులనిష్పత్త్యాక్షేపాదేవ అవహననప్రాప్తిః భవిష్యతి ఇతి న తత్ప్రాప్త్యర్థోఽయం విధిః, కిన్తు ఆక్షేపాదవహననప్రాప్తౌ తద్వదేవ లోకావగతకారణత్వావిశేషాత్ నఖవిదలనాదిరపి పక్షే ప్రాప్నుయాత్ ఇతి అవహననాప్రాప్తాంశసద్భావాత్ తదంశపరిపూరణఫలకః । ద్వయోః శేషిణోః ఏకస్య శేషస్య వా ఏకస్మిన్ శేషిణి ద్వయోః శేషయోర్వా నిత్యప్రాప్తౌ శేష్యన్తరస్య శేషాన్తరస్య వా నివృత్తిఫలకో విధిః తృతీయః । యథా అగ్నిచయనే 'ఇమామగృభ్ణన్రశనామృతస్యేత్యశ్వాభిధానీమాదత్తే' ఇతి, యథా వా చాతుర్మాస్యాన్తర్గతేష్టివిశేషే గృహమేధీయే 'ఆజ్యభాగౌ యజతి' ఇతి । అగ్నిచయనే అశ్వరశనాగ్రహణం గర్దభరశనాగ్రహణం చ ఇతి ద్వయమనుష్ఠేయమ్ । తత్ర అశ్వరశనాగ్రహణే 'ఇమామగృభ్ణన్' ఇతి మన్త్రో లిఙ్గాదేవ రశనాగ్రహణప్రకాశనసామర్థ్యరూపాత్ నిత్యం ప్రాప్నోతి ఇతి న తత్ప్రాప్త్యర్థః తదప్రాప్తాంశపరిపూరణార్థో వా విధిః, కిం తు లిఙ్గావిశేషాత్ గర్దభరశనాగ్రహణేఽపి మన్త్రః ప్రాప్నుయాత్ ఇతి తన్నివృత్త్యర్థః । తథా గృహమేధీయస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకృతికత్వాత్ అతిదేశాదేవ ఆజ్యభాగౌ నిత్యం ప్రాప్నుతః ఇతి న తత్ర విధిః తత్ప్రాప్త్యర్థః తన్నియమార్థో వా; కిం తు అతిదేశాత్ ప్రయాజాదికమపి ప్రాప్నుయాత్ ఇతి తన్నివృత్త్యర్థః । గృహమేధీయాధికరణపూర్వపక్షరీత్యా ఇదముదాహరణం యత్ర క్కచిదుదాహర్తవ్యమిత్యుదాహృతమ్ । న చ నియమవిధావపి పక్షప్రాప్తావహననస్య అప్రాప్తాంశపరిపూరణే కృతే తదవరుద్ధత్వాత్ పాక్షికసాధనాన్తరస్య నఖవిదలనాదేః నివృత్తిరపి లభ్యత ఇతి ఇతరనివృత్తిఫలకత్వావిశేషాత్ నియమపరిసఙ్ఖ్యయోః ఫలతో వివేకో న యుక్త ఇతి శఙ్క్యమ్ । విధితోఽవహనననియమం వినా ఆక్షేపలభ్యస్య నఖవిదలనాదేర్నివర్తయితుమశక్యతయా అప్రాప్తాంశపరిపూరణరూపస్య నియమస్య ప్రాథమ్యాత్ విధేయావహననగతత్వేన ప్రత్యాసన్నత్వాచ్చ తస్యైవ నియమవిధిఫలత్వోపగమాత్ । తదనునిష్పాదిన్యా అవిధేయగతత్వేన విప్రకృష్టాయా ఇతరనివృత్తేః సన్నికృష్టఫలసమ్భవే ఫలత్వానౌచిత్యాత్ ।

ఏవం వివిక్తాసు తిసృషు విధాసు కింవిధః శ్రవణవిధిరాశ్రీయతే ।

ప్రకటార్థకారాదయః కేచిదాహుః– అపూర్వవిధిరయమ్ । అప్రాప్తత్వాత్ । న హి 'వేదాన్తశ్రవణం బ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుః' ఇతి అన్వయవ్యతిరేకప్రమాణమస్తి । లోకే కృతశ్రవణస్యాపి బహుశస్తదనుత్పత్తేః అకృతశ్రవణస్యాపి గర్భగతస్య వామదేవస్య తదుత్పత్తేః ఉభయతో వ్యభిచారాత్ । న వా శ్రవణమాత్రం శ్రోతవ్యార్థసాక్షాత్కారహేతుః ఇతి శాస్త్రాన్తరశ్రవణే గృహీతః సామాన్యనియమోఽస్తి, యేనాత్ర విశిష్య హేతుత్వగ్రాహకాభావేఽపి సామాన్యముఖేనైవ హేతుత్వం ప్రాప్యేత ఇత్యాశఙ్క్యేత । గాన్ధర్వాదిశాస్త్రశ్రవణస్య

షడ్జాదిసాక్షాత్కారహేతుత్వాభ్యుపగమేఽపి కర్మకాణ్డాదిశ్రవణాత్ తదర్థధర్మాదిసాక్షాత్కారాదర్శనేన వ్యభిచారాత్ । తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయమ్ ।

భాష్యేఽపి 'సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్' (బ్ర.సూ. ౩.౪.౪౭) ఇత్యధికరణే 'విద్యాసహకారిణో మౌనస్య బాల్యపాణ్డిత్యవత్ విధిరేవాశ్రయితవ్యః అపూర్వత్వాత్' ఇతి పాణ్డిత్యశబ్దశబ్దితే శ్రవణే అపూర్వవిధిరేవాఙ్గీకృతః – ఇతి ।

వేదాన్తశ్రవణస్య నిత్యాపరోక్షబ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుత్వం న అప్రాప్తమ్ , అపరోక్షవస్తువిషయకప్రమాణత్వావచ్ఛేదేన సాక్షాత్కారహేతుత్వస్య ప్రాప్తేః శాబ్దాపరోక్షవాదే వ్యవస్థాపనాత్ । తదర్థమేవ హి తత్రప్రస్తావః । న చ - తావతా బ్రహ్మప్రమాణత్వేన ఆపాతదర్శనసాధారణబ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుత్వప్రాప్తావపి అవిద్యానివృత్త్యర్థమిష్యమాణసత్తానిశ్చయరూపతత్సాక్షాత్కారహేతుత్వం శ్రవణస్య న ప్రాప్తమ్ ఇతి వాచ్యమ్ । విచారమాత్రస్య విచార్యనిర్ణయహేతుత్వస్య బ్రహ్మప్రమాణస్య తత్సాక్షాత్కారహేతుత్వస్య చ ప్రాప్తౌ విచారితవేదాన్తశబ్దజ్ఞానరూపస్య శ్రవణస్య తద్ధేతుత్వప్రాప్తేః । న చ ఉక్తోభయతో వ్యభిచారః । సహకారివైకల్యేనాన్వయవ్యభిచారస్యాదోషత్వాత్ , జాతిస్మరస్య జన్మాన్తరశ్రవణాత్ , ఫలసమ్భవేన వ్యతిరేకవ్యభిచారాభావాత్ । అన్యథా వ్యభిచారేణైవ హేతుత్వబాధే శ్రుత్యాపి తత్సాధనతాజ్ఞానాసమ్భవాత్ । ఘటసాక్షాత్కారే చక్షురతిరేకేణ త్వగిన్ద్రియమివ బ్రహ్మసాక్షాత్కారే శ్రవణాతిరేకేణ ఉపాయాన్తరమస్తీతి శఙ్కాయాం వ్యతిరేకవ్యభిచారస్యాపి అదోషత్వాత్ । తథా చ ప్రాప్తత్వాన్నాపూర్వవిధిః ।

అత ఏవ 'ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్' (బ్ర.సూ .౪-౧-౧) ఇత్యధికరణభాష్యే 'దర్శనపర్యవసానాని హి శ్రవణాదీన్యావర్త్యమానాని దృష్టార్థాని భవన్తి, యథా అవఘాతాదీని తణ్డులనిష్పత్తిపర్యవసానాని' ఇతి శ్రవణస్య బ్రహ్మదర్శనార్థస్య దృష్టార్థతయా దార్శపూర్ణమాసికావఘాతన్యాయప్రాప్తావృత్త్యుపదేశః । అపూర్వవిధిత్వే తు స న సఙ్గచ్ఛతే సర్వౌషధావఘాతవత్ । అగ్నిచయనే 'సర్వౌషధస్య పూరయిత్వాఽవహన్తి అథైతదుపదధాతి ।' ఇతి ఉపధేయోలూఖలసంస్కారార్థత్వేన విహితస్యావఘాతస్య దృష్టార్థత్వాభావాన్నావృత్తిరితి హి తన్త్రలక్షణే స్థితమ్ (జై. సూ. ౧౧-౧-౬) ।

అతో నియమవిధిరేవాయమ్ । తదభావే హి యథా వస్తు కిఞ్చిచ్చక్షుషా వీక్షమాణస్తత్ర స్వాగృహీతే సూక్ష్మే విశేషాన్తరే కేనచిత్ కథితే తదవగమాయ తస్యైవ చక్షుషః పునరపి సప్రణిధానం వ్యాపారే ప్రవర్తతే । ఏవం మనసా 'అహం' ఇతి గృహ్యమాణే జీవే వేదాన్తైరధ్యయనగృహీతైరుపదిష్టం నిర్విశేషబ్రహ్మచైతన్యరూపత్వమాకర్ణ్య తదవగమాయ

తత్ర సావధానం మనస ఏవ ప్రణిధనే కదాచిత్ పురుషః ప్రవర్తేతేతి వేదాన్తశ్రవణే ప్రవృత్తిః పాక్షికీ స్యత్ । 'యతో వాచో నివర్తన్తే (అప్రాప్య మనసా సహ)' (తై.ఉ. ౨-౯-౧) ఇతిశ్రుతిః 'మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్' (బృ.ఉ.౪-౪-౧౯) 'దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా' (క.ఉ.3-౧౨) ఇత్యపి శ్రవణేన అనవహితమనోవిషయా ఇతిశఙ్కాసమ్భవాత్ ।

అథవా 'జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః' (ము.ఉ. 3-౧-౨) ఇత్యాదిశ్రవణాత్ భిన్నాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిరితిభ్రమసమ్భవేన ముక్తిసాధనజ్ఞానాయ భిన్నాత్మవిచారరూపే శాస్త్రాన్తరశ్రవణేఽపి పక్షే ప్రవృత్తిస్స్యాదితి అద్వైతాత్మపరవేదాన్తశ్రవణానియమవిధిరయమస్తు । ఇహ ఆత్మశబ్దస్య 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మా' (బృ.ఉ. ౨-౪-౬) ఇత్యాదిప్రకరణపర్యాలోచనయా అద్వితీయాత్మపరత్వాత్ । న హి వస్తుసత్సాధనాన్తరప్రాప్తావేవ నియమవిధిరితి కులధర్మః ; యేన వేదాన్తశ్రవణనియమార్థవత్త్వాయ నియమాదృష్టజన్యస్వప్రతిబన్ధకకల్మషనివృత్తిద్వారా సత్తానిశ్చయరూపబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య వేదాన్తశ్రవణైకసాధ్యత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన తత్ర వస్తుత: సాధనాన్తరాభావాన్న నియమవిధిర్యుజ్యత ఇతి శఙ్క్యేత । కిం తు యత్ర సాధనాన్తరతయా సమ్భావ్యమానస్య పక్షే ప్రాప్త్యా విధిత్సితసాధనస్య పాక్షిక్యప్రప్తిర్నివారయితుం న శక్యతే తత్ర నియమవిధిః, తావతైవ అప్రాప్తాంశపరిపూరణస్య తత్ఫలస్య సిద్ధేః ।

అథవా - గురుముఖాధీనాదివ నిపుణస్య స్వప్రయత్నమాత్రసాధ్యాదపి వేదాన్తవిచారాత్ సమ్భవతి సత్తానిశ్చయరూపం బ్రహ్మపరోక్షజ్ఞానమ్ । కిం తు గురుముఖాధీతవేదాన్తవాక్యశ్రవణనియమాదృష్టమ్ అవిద్యానివృత్తిం ప్రతి కల్మషనిరాసేనోపయుజ్యత ఇతి తదభావేన ప్రతిబద్ధమ్ అవిద్యామనివర్తయత్ పరోక్షజ్ఞానకల్పమవతిష్ఠతే । న చ జ్ఞానోదయే అజ్ఞానానివృత్త్యనుపపత్తిః । ప్రతిబన్ధకాభావస్య సర్వత్రాపేక్షితత్వేన సత్యపి ప్రత్యక్షవిశేషదర్శనే ఉపాధినా ప్రతిబన్ధాత్ ప్రతిబిమ్బభ్రమానివృత్తివత్ తదనివృత్త్యుపపత్తేః । ఏవం చ లిఖితపాఠాదినాపి స్వాధ్యాయగ్రహణప్రసక్తౌ గురుముఖాధీనాధ్యయననియమవిధివత్ స్వప్రయత్నమాత్రపూర్వకస్యాపి వేదన్తవిచారస్య సత్తానిశ్చయరూపబ్రహ్మసాక్షాత్కారార్థత్వేన పక్షే ప్రాప్తౌ గురుముఖాధీనశ్రవణనియమవిధిరస్తు । న చ 'తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్' (ము.ఉ. ౧-౨-౧౨) ఇతి గురూపసదనవిధినైవ గురురహితవిచారవ్యావృత్తిసిద్ధేర్విఫలో నియమవిధిరితి శఙ్క్యమ్ । గురూపసదనస్య శ్రవణాఙ్గతయా శ్రవణవిధ్యభావే తద్విధిరేవ

నాస్తీతి తేన తస్య వైఫల్యాప్రసక్తేః । అన్యథా అధ్యయనాఙ్గభూతోపగమనవిధినైవ లిఖితపాఠాదివ్యావృత్తిరితి అధ్యయననియమోఽపి విఫలః స్యాత్ ।

అథవా అద్వైతాత్మపరభాషాప్రబన్ధశ్రవణస్య పక్షే ప్రాప్త్యా వేదాన్తశ్రవణే నియమవిధిరస్తు । న చ 'నమ్లేచ్ఛితవై' ఇత్యాదినిషేధాదేవ తదప్రాప్తిః । శాస్త్రవ్యుత్పత్తిమాన్ద్యాత్ వేదాన్తశ్రవణమశక్యమితి పురుషార్థనిషేధముల్లఙ్ఘ్యాపి భాషాప్రబన్ధేనాద్వైతం జిజ్ఞాసమానస్య తత్ర ప్రవృత్తిసమ్భవేన నియమవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తేః । 'అభ్యుపగమ్యతే హి క్రత్వధికరణే' (జై.సూ. 3-౪-౧౨) వ్యుత్పాదితం పురుషార్థే అనృతవదననిషేధే సత్యపి దర్శపూర్ణమాసమధ్యే కుతశ్చిద్ధేతోరఙ్గీకృతనిషేధోల్లఙ్ఘనస్య అవికలాం క్రతుసిద్ధిం కామయమానస్య అనృతవదనే ప్రవృత్తి: స్యదితి పునః క్రత్వర్థతయా దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే 'నానృతం వదేత్' ఇతి నిషేధః ఇతి క్రత్వర్థతయా నిషేధస్యార్థవత్త్వమ్ ।

యద్వా - యథా 'మన్త్రైరేవ మన్త్రార్థస్మృతిః సాధ్యా' ఇతి నియమః, తన్మూలకకల్పసూత్రాత్మీయగ్రహణకవాక్యాదీనామపి పక్షే ప్రాప్తేః; తథా వేదాన్తమూలకేతిహాసపురాణపౌరుషేయప్రబన్ధానామపి పక్షే ప్రాప్తిసమ్భవాన్నియమోఽయమస్తు । సర్వథా నియమవిధిరేవాయమ్ । 'సహకార్యన్తరవిధిః' ఇత్యధికరణభాష్యే అపూర్వత్వోక్తిస్తు నియమవిధిత్వేఽపి పాక్షికాప్రాప్తిసద్భావాత్ తదభిప్రాయా ఇతి తత్రైవ పక్షేణేతి పాక్షికాప్రాప్తికథనపరసూత్రపదయోజనేన స్పష్టీకృతమ్ - ఇతి వివరణానుసారిణః ॥

కృతశ్రవణస్య ప్రథమం శబ్దాత్ నిర్విచికిత్సం పరోక్షజ్ఞానమేవోత్పద్యతే । శబ్దస్య పరోక్షజ్ఞానజననస్వాభావ్యేన క్లృప్తసామర్థ్యానతిలఙ్ఘనాత్ । పశ్చాత్ కృతమనననిదిధ్యాసనస్య సహకారివిశేషసమ్పన్నాత్ తత ఏవ అపరోక్షజ్ఞానం జాయతే । తత్తాంశగోచరజ్ఞానజననాసమర్థస్యాపీన్ద్రియస్య సత్సమర్థసంస్కారసాహిత్యాత్ ప్రత్యభిజ్ఞానజనకత్వవత్ స్వతోఽపరోక్షజ్ఞానజననాసమర్థస్యాపి శబ్దస్య విధురపరిభావితకామినీసాక్షాత్కారస్థలే తత్సమర్థత్వేనక్లృప్తభావనాప్రచయసాహిత్యాదపరోక్షజ్ఞానజనకత్వం యుక్తమ్ । తతశ్చ శబ్దస్య స్వతస్స్వవిషయే పరోక్షజ్ఞానజనకత్వస్య భావనాప్రచయసహకృతజ్ఞానకరణత్వావచ్ఛేదేన విధురాన్త:కరణవదపరోక్షజ్ఞానజనకత్వస్య చ ప్రాప్తత్వాత్ పూర్వవన్నియమవిధిరితి తదేకదేశినః ।

వేదాన్తశ్రవణేన న బ్రహ్మసాక్షాత్కారః, కిన్తు మనసైవ, 'మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్' (బృ.ఉ.౪-౪-౧౯) ఇతి శ్రుతేః । 'శాస్త్రాచార్యోపదేశశమదమాదిసంస్కృతం మన ఆత్మదర్శనే కరణమ్' ఇతి

గీతాభాష్యవచనాచ్చ । శ్రవణం తు నిర్విచికిత్సపరోక్షజ్ఞానార్థమితి తాదర్థ్యేనైవ నియమవిధిః ఇతి కేచిత్ ।

అపరోక్షజ్ఞానార్థత్వేనైవ శ్రవణే నియమవిధిః । 'ద్రష్టవ్య' ఇతి ఫలకీర్తనాత్ । తాదర్థ్యఞ్చ తస్య కరణభూతమనఃసహకారితయైవ న సాక్షాత్ । శాబ్దాపరోక్షజ్ఞానానఙ్గీకరణాత్ । న చ తస్య తేన రుపేణ తాదర్థ్యం న ప్రాప్తమిత్యపూర్వవిధిత్వప్రసఙ్గః । శ్రావణేషు షడ్జాదిషు సమారోపితపరస్పరావివేకనివృత్త్యర్థగాన్ధర్వశాస్త్రశ్రవణసహకృతశ్రోత్రేణ పరస్పరాసఙ్కీర్ణతద్యాథార్థ్యాపరోక్ష్యదర్శనేన, ప్రకాశమానే వస్తుని ఆరోపితావివేకనివృత్త్యర్థశాస్త్రసద్భావే తచ్ఛ్రవణం తత్సాక్షాత్కారజనకేన్ద్రియసహకారిభావేనోపయుజ్యత ఇత్యస్య క్లృప్తత్వాత్ ఇతి అపరే ।

వేదాన్తవాక్యానామ్ అద్వితీయే బ్రహ్మణి తాత్పర్యనిర్ణయానుకూలన్యాయవిచారాత్మకచేతోవృత్తివిశేషరూపస్య శ్రవణస్య న బ్రహ్మణి పరోక్షమపరోక్షం వా జ్ఞానం ఫలమ్ , తస్య శబ్దాదిప్రమాణఫలత్వాత్ । న చ ఉక్తరూపవిచారావధారితతాత్పర్యవిశిష్టశబ్దజ్ఞానమేవ శ్రవణమస్తు తస్య బ్రహ్మజ్ఞానం ఫలమ్ యుజ్యతే ఇతి వాచ్యమ్ , జ్ఞానే విధ్యనుపపత్తేః ।శ్రవణవిధేర్విచారకర్తవ్యతావిధాయకజిజ్ఞాసాసూత్రమూలత్వోపగమాచ్చ । ఊహాపోహాత్మకమానసక్రియారూపవిచారస్యైవ శ్రవణత్వౌచిత్యాత్ । న చ విచారస్యైవ తాత్పర్యనిర్ణయద్వారా తజ్జన్యతాత్పర్యభ్రమాదిపురుషాపరాధరూపప్రతిబన్ధకవిగమద్వారా వా బ్రహ్మజ్ఞానం ఫలమస్త్వితి వాచ్యమ్ । తాత్పర్యజ్ఞానస్య శాబ్దజ్ఞానే కారణత్వానుపగమాత్ కార్యే క్కచిదపి ప్రతిబన్ధకాభావస్య కారణత్వానుపగమాచ్చ తయోర్ద్వారత్వానుపపత్తేః । బ్రహ్మజ్ఞానస్య విచారరూపాతిరిక్తకారణకత్వే తత్ప్రామాణ్యస్య పరతస్త్వాపత్తేశ్చ । తస్మాత్ తాత్పర్యనిర్ణయద్వారా పరుషాపరాధనిరాసార్థత్వేనైవ విచారరూపే శ్రవణే నియమవిధిః । 'ద్రష్టవ్యః' ఇతి తు దర్శనార్థత్వేన స్తుతిమాత్రం న శ్రవణఫలసఙ్కీర్తనమ్ ఇతి సఙ్క్షేపశారీరకానుసారిణః ।

బ్రహ్మజ్ఞానార్థం వేదాన్తశ్రవణే ప్రవృత్తస్య చికిత్సాజ్ఞానార్థం చరకసుశ్రుతాదిశ్రవణే ప్రవృత్తస్యేవ మధ్యే వ్యాపారాన్తరేఽపి ప్రవృత్తిః ప్రసజ్యేత ఇతి తన్నివృత్తిఫలకః 'శ్రోతవ్యః' ఇతి పరిసఙ్ఖ్యావిధిః । 'బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి' (ఛా.ఉ. ౨-౨౩-౧) ఇతి ఛాన్దోగ్యే అనన్యవ్యాపారత్వస్య ముక్త్యుపాయత్వావధారణాత్ , సమ్పూర్వస్య తిష్ఠతేః సమాప్తివాచితయా బ్రహ్మసంస్థాశబ్దశబ్దితాయా బ్రహ్మణి సమాప్తేః అనన్యవ్యాపారరూపత్వాత్ । 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథ'(ము.ఉ.౨-౨-౪) ఇత్యాథర్వణే కణ్ఠత ఏవ

వ్యాపారాన్తరప్రతిషేధాచ్చ , 'ఆసుప్తేరామృతేః కాలం నయేద్వేదాన్తచిన్తయా' ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ । న చ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగినో వ్యాపారాన్తరస్య ఏకస్మిన్ సాధ్యే శ్రవణేన సహ సముచ్చిత్య ప్రాప్త్యభావాత్ న తన్నివృత్త్యర్థః పరిసఙ్ఖ్యావిధిర్యుజ్యత ఇతి వాచ్యమ్ । 'సహకార్యన్తరవిధిః' (బ్ర.సూ. ౩-౪-౪౭) ఇత్యాదిసూత్రే 'యస్మాత్ పక్షే భేదదర్శనప్రాబల్యాన్న ప్రాప్నోతి తస్మాన్నియమవిధిః' ఇతి తద్భాష్యే చ కృతశ్రవణస్య శాబ్దజ్ఞానమాత్రాత్ కృతకృత్యతాం మన్వానస్య అవిద్యానివర్తకసాక్షాత్కారోపయోగిని నిదిధ్యాసనే ప్రవృత్తిర్న స్యాదితి అతత్సాధనపక్షప్రప్తిమాత్రేణ నిదిధ్యాసనే నియమవిధేరభ్యుపగతతయా తన్న్యాయేన అసాధనస్య సముచ్చిత్య ప్రాప్తావపి తన్నివృత్తిఫలకస్య పరిసఙ్ఖ్యావిధేః సమ్భవాదితి । 'నియమః పరిసఙ్ఖ్యా వా విధ్యర్థోఽత్ర భవేత్ , యతః । అనాత్మాదర్శనేనైవ పరాత్మానముపాస్మహే ॥' (నై.సి.౧-౮౮) ఇతి వర్తికవచనానుసారిణః కిచిత్ ఆహుః ॥

'ఆత్మా శ్రోతవ్యః' ఇతి మననాదివత్ ఆత్మవిషయకత్వేన నిబధ్యమానం శ్రవణమ్ ఆగమాచార్యోపదేశజన్యమాత్మవిషయం జ్ఞానమేవ న తాత్పర్యవిచారరూపమ్ ఇతి న తత్ర కోఽపి విధిః । అత ఏవ సమన్వయసూత్రే (బ్ర.సూ. ౧-౧-౪) ఆత్మజ్ఞానవిధినిరాకరణానన్తరం భాష్యం "కిమర్థాని తర్హి 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః' ఇత్యాదీని వచనాని విధిచ్ఛాయాని ? స్వభావికప్రవృత్తివిషయవిముఖీకరణార్థనీతి బ్రూమః" ఇత్యాది ।

యది చ వేదాన్తతాత్పర్యవిచారః శ్రవణం తదా తస్య తాత్పర్యనిర్ణయద్వారా వేదాన్తతాత్పర్యభ్రమసంశయరూపప్రతిబన్ధకనిరాస ఏవ ఫలం న ప్రతిబన్ధకాన్తరనిరాసో బ్రహ్మావగమో వా । తత్ఫలకత్వం చ తస్య లోకత ఏవ ప్రాప్తమ్ , సాధనాన్తరం చ కిఞ్చిద్వికల్ప్య సముచ్చిత్య వా న ప్రాప్తమ్ , ఇతి న తత్ర విధిత్రయస్యాప్యవకాశః ।

విచారవిధ్యభావేఽపి విజ్ఞానార్థతయా విధీయమానం గురూపసదనం దృష్టద్వారసమ్భవే అదృష్టకల్పనాయోగాత్ గురుముఖాధీనవేదాన్తవిచారద్వారైవ విజ్ఞానార్థం పర్యవస్యతీతి । అత ఏవ స్వప్రయత్నసాధ్యవిచారవ్యావృత్తిః । అధ్యయనవిధ్యభావే తు ఉపగమనం విధీయమానమ్ అక్షరావాప్త్యర్థత్వేనావిధీయమానత్వాత్ న తదర్థం గురుముఖోచ్చారణానుచ్చారణమధ్యయనం ద్వారీకరోతీతి లిఖితపాఠాదివ్యావృత్త్యసిద్ధేః సఫలోఽధ్యయననియమవిధిః ।

న చ తాత్పర్యభ్రమాదినిరాసాయ వేదాన్తవిచారార్థినః కదాచిత్ ద్వైతశాస్త్రేఽపి ప్రవృత్తిః స్యాత్ , తత్రాపి తదభిమతయోజనయా వేదాన్తవిచారసత్త్వాత్ , ఇత్యద్వైతాత్మపరవేదాన్తవిచారనియమవిధిరర్థవానితి వాచ్యమ్ । స్వయమేవ

తాత్పర్యభ్రమహేతోస్తస్య తన్నిరాసకత్వాభావేన సాధనాన్తరప్రాప్త్యభావాత్ । తన్నిరాసకత్వభ్రమేణ తత్రాపి కస్యచిత్ ప్రవృత్తిః స్యాత్ ఇత్యేతావతా శ్రోతవ్య ఇతి నియమవిధేరభ్యుపగమః ఇత్యపి న । ఈశ్వరానుగ్రహలబ్ధాద్వైతశ్రద్ధారహితస్య శ్రోతవ్యవాక్యేఽపి పరాభిమతయోజనయా సద్వితీయాత్మవిచారవిధిపరత్వభ్రమసమ్భవేన భ్రమప్రయుక్తాయా అన్యత్ర ప్రవృత్తేః విధిశతేనాప్యపరిహార్యత్వాత్ ।

న చ వ్యాపారాన్తరనివృత్త్యర్థా పరిసఙ్ఖ్యేతి వాచ్యమ్ । అసన్న్యాసినో వ్యాపారాన్తరనివృత్తేరశక్యత్వాత్ , సన్న్యాసినస్తన్నివృత్తిః బ్రహ్మసంస్థయా సహ సన్న్యాసవిధాయకేన 'బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి' ఇతి శ్రుత్యన్తరేణ సిద్ధతయా, సన్న్యాసవిధాయకశ్రుత్యన్తరమపేక్ష్య శ్రోతవ్యవాక్యేన తస్య వ్యాపారాన్తరనివృత్త్యుపదేశస్య వ్యర్థత్వాత్ ।

న చ విచారవిధ్యసమ్భవేఽపి విచారవిషయవేదాన్తనియమవిధిః సమ్భవతి భాషాప్రబన్ధాదివ్యావర్త్యసత్త్వాత్ ఇతి శఙ్క్యమ్ । సన్నిధానాదేవ వేదాన్తనియమస్య లబ్ధత్వేన విధివిషయత్వాయోగాత్ , 'స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః' ఇత్యర్థావబోధార్థనియమవిధిబలాదేవ అధ్యయనగృహీతవేదోత్పాదితం వేదార్థజ్ఞానం ఫలపర్యవసాయి న కారణాన్తరోత్పాదితమ్ ఇత్యస్యార్థస్య లబ్ధత్వేన వేదార్థే బ్రహ్మణి మోక్షాయ జ్ఞాతవ్యే భాషాప్రబన్ధాదీనామప్రాప్తేశ్చ ।

న చ 'సహకార్యన్తరవిధిః' ఇత్యధికరణే పాణ్డిత్యబాల్యమౌనశబ్దితేషు శ్రవణమననినిదిధ్యాసనేషు విధిరభ్యుపగత ఇతి వాచ్యమ్ । విచారే విచార్యతాత్పర్యనిర్ణయహేతుత్వస్య వస్తుసిద్ధ్యనుకూలయుక్త్యనుసన్ధానరూపే మననే తత్ప్రత్యయాభ్యాసరూపే నిదిధ్యాసనే చ వస్త్వవగమవైశద్యహేతుత్వస్య చ లోకసిద్ధత్వేన తేషు విధ్యనపేక్షణాత్ । విధిచ్ఛాయార్థవాదస్యేవ ప్రశంసాద్వారా ప్రవృత్త్యతిశయకరత్వమాత్రేణ తత్ర విధిత్వవ్యవహారాత్ ।

ఏవం చ శ్రవణవిధ్యభావాత్ కర్మకాణ్డవిచారవత్ బ్రహ్మకాణ్డవిచారోఽప్యధ్యయనవిధి మూలః ఇతి ఆచార్యవాచస్పతిపక్షానుసారిణః ॥

బ్రహ్మలక్షణవిచారః

విచార్యస్య చ బ్రహ్మణః జగజ్జన్మస్థితిలయకారణత్వం లక్షణముక్తం 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై.ఉ. ౩-౧-౧) ఇత్యాదిశ్రుత్యా । జగజ్జన్మస్థితిలయేషు ఏకైకకారణత్వమప్యనన్యగామిత్వల్లక్షణం భవితుమర్హతీతి చేత్ , సత్యమ్ । లక్షణత్రయమేవేదం పరస్పరనిపరపేక్షమ్ । అత ఏవ 'అత్తాచరాచరగ్రహణాత్' (బ్ర.సూ. ౧-

౧-౯) ఇత్యాద్యధికరణేషు సర్వసంహర్తృత్వాదికం ప్రత్యేకం బ్రహ్మలిఙ్గతయా ఉపన్యస్తమ్ ఇతి కౌముదీకారాః ।

అన్యే తు జన్మకారణత్వస్య స్థితికారణత్వస్య చ నిమిత్తసాధారణ్యాత్ ఉపాదానత్వప్రత్యాయనాయ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణి లయో దర్శితః । అస్తు బ్రహ్మ జగదుపాదానమ్ , తజ్జన్మని ఘటజన్మని కులాలవత్ తత్స్థితౌ రాజ్యస్థేమని రాజవత్ ఉపదానాదన్యదేవ నిమిత్తం భవిష్యతీతి శఙ్కావ్యవచ్ఛేదాయ తస్యైవ జగజ్జననజీవననియామకత్వముక్తమ్ । తథా చైకమేవేదం లక్షణమ్ అభిన్ననిమిత్తోపాదానతయా అద్వితీయం బ్రహ్మ ఉపలక్షయతీత్యాహుః ।

బ్రహ్మణశ్చ ఉపాదానత్వమ్ అద్వితీయకూటస్థచైతన్యరూపస్య న పరమాణూనామివారమ్భకత్వరూపమ్ , న వా ప్రకృతేరివ పరిణామిత్వరూపమ్ , కిం తు అవిద్యయా వియదాదిప్రపఞ్చరూపేణ వివర్తమానత్వలక్షణమ్ । వస్తునః తత్సమసత్తాకోఽన్యథాభావః పరిణామః తదసమసత్తాకో వివర్తః ఇతి వా, కారణసలక్షణోఽన్యథాభావః పరిణామః తద్విలక్షణో వివర్తః ఇతి వా, కారణాభిన్నం కార్యం పరిణామః తదభేదం వినైవ తద్వ్యతిరేకేణ దుర్వచం కార్యం వివర్తః ఇతి వా, వివర్తపరిణామయోర్వివేకః ॥

శుద్ధబ్రహ్మజీవేశ్వరాణాం మతభేదేన జగదుపాదానత్వనిరూపణమ్

అథ శుద్ధం బ్రహ్మ ఉపాదానమిష్యతే, ఈశ్వరరూపమ్ , జీవరూపం వా । అత్ర సంక్షేపశారీరకానుసారిణః కేచిదాహుః – శుద్ధమేవోపాదానమ్ । జన్మాదిసూత్రతద్భాష్యయోః ఉపాదానత్వస్య జ్ఞేయబ్రహ్మలక్షణత్వోక్తేః । తథా చ 'ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః' (తై.ఉ. ౨-౧-౧) ఇత్యాదికారణవాక్యేషు శబలవాచినామాత్మాదిశబ్దానాం శుద్ధే లక్షణైవేతి ॥

వివరణానుసారిణస్తు 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం తపః । తస్మాదేతత్ బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే' (ము.ఉ. ౧-౧-౯) ఇతి శ్రుతేః సర్వజ్ఞత్వాదివిశష్టం మాయాశబలమీశ్వరరూపమేవ బ్రహ్మ ఉపాదానమ్ । అత ఏవ భాష్యే 'అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్' (బ్ర.సూ. ౧-౧-౨౦) 'సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్' (బ్ర.సూ.౧-౨-౧) ఇత్యాద్యధికారణేషు 'సైవ ఋక్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ' (ఛా.ఉ. ౧-౭-౫) 'సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః' (ఛా.ఉ.3- ౧౪ -౪) ఇత్యాదిశ్రుత్యుక్తం సర్వోపాదానత్వప్రయుక్తం సర్వాత్మకత్వం జీవవ్యావృత్తమీశ్వరలిఙ్గమిత్యుపవర్ణితమ్ । జీవేశ్వరానుస్యూతచైతన్యమాత్రస్య సర్వోపాదానత్వే తు న తత్ జీవవ్యావృత్తమీశ్వరలిఙ్గం స్యత్ । సఙ్క్షేపశారీరకే

శబలోపాదానత్వనిరాకరణమపి మాయావిశిష్టోపాదానత్వనిరాకరణాభిప్రాయమ్ , న తు నిష్కృష్టేశ్వరరూపచైతన్యోపాదానత్వనిరాకరణపరమ్ ।తత్రైవ ప్రథమాధ్యాయాన్తే జగదుపాదానత్వస్య తత్పదార్థవృత్తిత్వోక్తేః । ఏవఞ్చ ఈశ్వరగతమపి కారణత్వం తదనుగతమఖణ్డచైతన్యం శాఖాచన్ద్రమసమివ తటస్థతయోపలక్షయితుం శక్నోతీతి తస్య జ్ఞేయబ్రహ్మలక్షణత్వోక్తిరితి మన్యన్తే ।

వియదాదిప్రపఞ్చ ఈశ్వరాశ్రితమాయాపరిణామ ఇతి తత్రేశ్వర ఉపాదానమ్ । అన్తఃకరణాదికం తు ఈశ్వరాశ్రితమాయాపరిణామమహాభూతోపసృష్టజీవావిద్యాకృతభూతసూక్ష్మకార్యమితి తత్రోభయోరుపాదానత్వమ్ । అత ఏవ 'ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాష్షోడశకలాః పురుషాయాణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి' (ప్ర.ఉ. ౬-౫) ఇతి శ్రుతౌ కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణమనఃప్రభృతీనాం విదుషో విదేహకైవల్యసమయే విద్యానివర్త్యవిద్యాకార్యాంశాభిప్రాయేణ విద్యయోచ్ఛేదో దర్శితః । 'గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః' (ము. ఉ. ३-౨-౭) ఇతి శ్రుత్యన్తరే తదనివర్త్యమాయాపరిణామమహాభూతరూపోపష్టమ్భకకార్యాంశాభిప్రయేణ తేషాం స్వస్వప్రకృతిషు లయో దర్శిత ఇతి మాయాఽవిద్యాభేదవాదినః ॥

యథా వియదాదిప్రపఞ్చ ఈశ్వరాశ్రితమాయాపరిణామ ఇతి తత్ర ఈశ్వర ఉపాదానమ్ , తథా అన్తఃకరణాది జీవాశ్రితావిద్యామాత్రపరిణామ ఇతి తత్ర జీవ ఏవ ఉపాదానమ్ ।న చ అన్తఃకరణాదౌ మాయాకార్యమహాభూతానామప్యనుప్రవేశే ఉదాహృతశ్రుతిద్వయవ్యవస్థానుపపత్తిః । కలానాం విద్యయోచ్ఛేదశ్రుతిస్తత్త్వవిద్దృష్టివిషయా । 'గతాః కలాః' ఇతి శ్రుతిస్తు తత్త్వవిది మ్రియమాణే సమీపవర్తినః పురుషాః నశ్యద్ఘటవత్తదీయశరీరాదీనామపి భూమ్యాదిషు లయం మన్యన్తే ఇతి తటస్థపురుషప్రతీతివిషయా, ఇతి వ్యవస్థాయాః కలాప్రలయాధికరణభాష్యే స్పష్టత్వాదితి మాయాఽవిద్యాభేదవాదిష్వేకదేశినః ॥

తదభేదవాదిష్వపి కేచిత్ - యద్యపి వియదాదిప్రపఞ్చస్య ఈశ్వర ఉపాదానమ్ , తథాప్యన్తఃకరణాదీనాం జీవతాదాత్మ్యప్రతితేః జీవ ఏవోపాదానమ్ । అత ఏవ అధ్యాసభాష్యే అన్తఃకరణాదీనాం జీవ ఏవాధ్యాసో దర్శితః, వివరణే చ ప్రతికర్మవ్యవస్థాయాం బ్రహ్మచైతన్యస్యోపాదానతయా ఘటాదిసఙ్గిత్వం జీవచైతన్యస్య తదసఙ్గిత్వేఽప్యన్తఃకరణాదిసఙ్గిత్వం చ వర్ణితమ్ - ఇత్యాహుః ॥

'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారణీ' (ము.ఉ. ౨-౧-3) ఇత్యాదిశ్రుతేః కృత్స్నవ్యావహారికప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మైవ ఉపాదానమ్ । జీవస్తు ప్రాతిభాసికస్య స్వాప్నప్రపఞ్చస్య । 'కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా' (బ్ర.సూ. ౨-౧-౭/౨౬) ఇత్యధికరణే - బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వే తస్య కార్త్స్న్యేన జగదాకారేణ పరిణామే వికారాతిరేకేణ బ్రహ్మభావో వా ఏకదేశేన పరిణామే నిరవయవత్వశ్రుతివిరోధో వా ప్రసజ్యేత ఇతి పూర్వపక్షే 'ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హి' (బ్ర.సూ.౨-౧-౨౮) ఇతి సూత్రేణ వివర్తవాదాభిప్రాయేణ స్వప్నదృశి జీవాత్మని స్వరూపానుపమర్దేనానేకాకారస్వాప్నప్రపఞ్చసృష్టివత్ బ్రహ్మణి వియదాదిసృష్టిరుపపద్యేత ఇతి-సిద్ధాన్తితత్వాదితి అన్యే ।

జీవ ఏవ స్వప్నద్రష్టృవత్ స్వస్మిన్నీశ్వరత్వాదిసర్వకల్పకత్వేన సర్వకారణమ్ ఇత్యపి కేచిత్ ।

మాయాయాః జగత్కారణత్వవిచారః

అథ 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్' ఇతి శ్రుతేః, మాయాజాడ్యస్య ఘటాదిష్వనుగమాచ్చ మాయా జగదుపాదానం ప్రతీయతే । కథం బ్రహ్మోపాదానమ్ ?

అత్రాహుః పదార్థతత్త్వనిర్ణయకారాః –బ్రహ్మ మాయా చేత్యుభయముపాదానమిత్యుభయశ్రుత్యుపపత్తిః । సత్తాజాడ్యరూపోభయధర్మానుగత్యుపపత్తిశ్చ । తత్ర బ్రహ్మ వివర్తమానతయా ఉపాదానమ్ , అవిద్యా పరిణమమానతయా । న చ వివర్తాధిష్ఠానే పారిభాషికముపాదానత్వమ్ । స్వాత్మని కార్యజనిహేతుత్వస్యోపాదానలక్షణస్య తత్రాప్యవిశేషాదితి ॥

కేచిత్ ఉక్తామేవ ప్రక్రియామాశ్రిత్య వివర్తపరిణామోపాదానద్వయసాధారణమన్యల్లక్షణమాహుః– స్వాభిన్నకార్యజనకత్వముపాదానత్వమ్ । అస్తి చ ప్రపఞ్చస్య సద్రూపేణ బ్రహ్మణా వివర్తమానేన, జడేనాజ్ఞానేన పరిణామినా చ, అభేదః । 'సన్ ఘటః, జడో ఘటః' ఇతి సామానాధికరణ్యానుభవాత్ । న చ 'తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః' (బ్ర.సూ. ౨-౧-౧౪) ఇతి సూత్రే 'అనన్యత్వం వ్యతిరేకేణాభావః' 'న ఖల్వనన్యత్వమిత్యభేదం బ్రూమః కిం తు భేదం వ్యాసేధామః' ఇతి భాష్యభామతీనిబన్ధనాభ్యాం ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మభేదనిషేధాత్ అభేదాభ్యుపగమే అపసిద్ధాన్త ఇతి వాచ్యమ్ ।

తయోర్బ్రహ్మరూపధర్మిసమానసత్తాకాభేదనిషేధే తాత్పర్యేణ శుక్తిరజతయోరివ ప్రాతీతికాభేదాభ్యుపగమేఽపి విరోధాభావాదితి ॥

సఙ్క్షేపశారీరకకృతస్తు - బ్రహ్మైవోపాదానమ్ , కూటస్థస్య స్వతః కారణత్వానుపపత్తేః మాయా 'ద్వారకారణమ్, అకారణమపి ద్వారం కార్యేఽనుగచ్ఛతి, మృద ఇవ తద్గతశ్లక్ష్ణత్వాదేరపి ఘటే అనుగమదర్శనాత్' , ఇత్యాహుః ॥

వాచస్పతిమిశ్రాస్తు - జీవాశ్రితమాయావిషయీకృతం బ్రహ్మ స్వత ఏవ జాడ్యాశ్రయప్రపఞ్చాకారేణ వివర్తమానతయా ఉపాదానమితి మాయా సహకారిమాత్రమ్ , న కార్యానుగతద్వారకారణమ్ ఇత్యాహుః ॥

సిద్ధాన్తముక్తావలీ కృతస్తు - మాయాశక్తిరేవోపాదానమ్ , న బ్రహ్మ । 'తదేతత్ బ్రహ్మాపూర్వమనపరమబాహ్యమ్' (బృ.ఉ.౨-౫-౧౯) ' న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే' (శ్వే.ఉ. ౬-౮) ఇత్యాదిశ్రుతేః । జగదుపాదానమాయాధిష్ఠానత్వేన తు ఉపచారాత్ ఉపాదానమ్ , తాదృశమేవోపాదానత్వం లక్షణే వివక్షితమ్ ఇత్యాహుః ॥

జీవేశ్వరయోః మతభేదేన స్వరూపనిరూపణమ్

అథ క ఈశ్వరః కశ్చ జీవః । అత్రోక్తమ్ ప్రకటార్థవివరణే – అనాదిరనిర్వాచ్యా భూతప్రకృతిః చిన్మాత్రసమ్బన్ధినీ మాయా । తస్యాం చిత్ప్రతిబిమ్బ ఈశ్వరః, తస్యా ఏవ పరిచ్ఛిన్నానన్తప్రదేశేషు ఆవరణవిక్షేపశక్తిమత్సు అవిద్యాభిధానేషు చిత్ప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి ॥

తత్త్వవివేకే తు - త్రిగుణాత్మికాయా మూలప్రకృతేః 'జీవేశావాభాసేన కరోతి మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతి' (నృ.ఉ. ౯-3) ఇతి శ్రుతిసిద్ధౌ ద్వౌ రూపభేదౌ । రజస్తమోఽనభిభూతశుద్ధసత్త్వప్రధానా మాయా, తదభిభూతమలినసత్త్వప్రధానా అవిద్యా, ఇతి మాయావిద్యాభేదం పరికల్ప్య, మాయాప్రతిబిమ్బ ఈశ్వరః అవిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవః – ఇత్యుక్తమ్ ॥

ఏకైవ మూలప్రకృతిః విక్షేపప్రాధాన్యేన మాయాశబ్దితా ఈశ్వరోపాధిః । ఆవరణప్రాధాన్యేన అవిద్యాఽజ్ఞానశబ్దితా జీవోపాధిః । అత ఏవ తస్యా జీవేశ్వరసాధారణచిన్మాత్రసమ్బన్ధిత్వేఽపి జీవస్యైవ 'అజ్ఞోఽస్మి'ఇత్యజ్ఞానసమ్బన్ధానుభవః నేశ్వరస్య - ఇతి జీవేశ్వరవిభాగః క్వచిత్ ఉపపాదితః ।

సంక్షేపశారీరకే తు - 'కార్యోపాధిరయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వరః' ఇతి శ్రుతిమనుసృత్య అవిద్యాయాం చిత్ప్రతిబిమ్బ ఈశ్వరః । అన్తఃకరణే చిత్ప్రతిబిమ్బో జీవః । న చ – అన్తఃకరణరూపేణ ద్రవ్యేణ ఘటేనాకాశస్యేవ చైతన్యస్యావచ్ఛేదసమ్భవాత్ తదవచ్ఛిన్నమేవ చైతన్యం జీవోఽస్తు – ఇతి వాచ్యమ్ । ఇహ పరత్ర చ జీవభావేనావచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భేదేన కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్ । ప్రతిబిమ్బస్తు ఉపాధేర్గతాగతయోరవచ్ఛేద్యవత్ న భిద్యత ఇతి ప్రతిబిమ్బపక్షేనాయం దోషః –ఇత్యుక్తమ్ ।

ఏవముక్తేష్వేతేషు జీవేశ్వరయోః ప్రతిబిమ్బవిశేషత్వపక్షేషు , యత్ బిమ్బస్థానీయం బ్రహ్మ తత్ ముక్తప్రాప్యం శుద్ధచైతన్యమ్ ॥

చిత్రదీపే - 'జీవ ఈశో విశుద్ధాచిత్' ఇతి చిత్త్రైవిధ్యప్రక్రియాం విహాయ యథా ఘటావచ్ఛిన్నాకాశో ఘటాకాశః , తదాశ్రితే జలే ప్రతిబిమ్బితః సాభ్రనక్షత్రో జలాకాశః, అనవచ్ఛిన్నో మహాకాశః, మాహాకాశమధ్యవర్తిని మేఘమణ్డలే వృష్టిలక్షణకార్యానుమేయేషు జలరూపతదవయవేషు తుషారాకారేషు ప్రతిబిమ్బతో మేఘాకాశః , ఇతి వస్తుత ఏకస్యాప్యాకాశస్య చాతుర్విధ్యమ్ , తథా స్థూలసూక్ష్మదేహద్వయస్య అధిష్ఠానతయా వర్తమానం తదవచ్ఛిన్నం చైతన్యం కూటవన్నిర్వికారత్వేన స్థితం కూటస్థమ్ । తత్ర కల్పితేఽన్తఃకరణే ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం సంసారయోగీ జీవః , అనవచ్ఛిన్నం చైతన్యం బ్రహ్మ, తదాశ్రితే మాయాతమసి స్థితాసు సర్వప్రాణినాం ధీవాసనాసు ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యమ్ ఈశ్వరః , ఇతి చైతన్యస్య చాతుర్విధ్యం పరికల్ప్య అన్తఃకరణధీవాసనోపరక్తాజ్ఞానోపాధిభేదేన జీవేశ్వరవిభాగో దర్శితః ।

అయం చాపరస్తదభిహితో విశేషః– చతుర్విధేషు చైతన్యేషు జీవః 'అహమ్' ఇతి ప్రకాశమానః కూటస్థే అవిద్యాతిరోహితాజ్ఞానన్దరూపవిశేషాంశే శుక్తౌ రూప్యవదధ్యస్తః । అత ఏవ ఇదన్త్వరజతత్వయోరివ అధిష్ఠానసామాన్యాంశాధ్యస్తవిశేషాంశరూపయోః స్వయన్త్వాహన్త్వయోః సహ ప్రకాశః 'స్వయమహం కరోమి' ఇత్యాదౌ । అహన్త్వం హి అధ్యస్తవిశేషాంశరూపమ్ । పురుషాన్తరస్య పురుషాన్తరే 'అహమ్' ఇతి వ్యవహారాభావేన వ్యావృత్తత్వాత్ । స్వయన్త్వం చ అన్యత్వప్రతియోగ్యధిష్ఠానసామాన్యాంశరూపమ్ । 'స్వయం దేవదత్తో గచ్ఛతి' ఇతి పురుషాన్తరేఽపి వ్యవహారేణ అనువృత్తత్వాత్ । ఏవం పరస్పరాధ్యాసాదేవ కూటస్థజీవయోరవివేకో లౌకికానామ్ । వివేకస్తు తయోః బృహదారణ్యకే 'ప్రజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి'(బృ.ఉ.౪-౫-౧౩) ఇతి జీవాభిప్రాయేణ ఉపాధివినాశప్రతిపాదనేన 'అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా'(బృ.ఉ. ౪-౫-౧౪) ఇతి కూటస్థాభిప్రాయేణావినాశప్రతిపాదనేన చ స్పష్టః । అహమర్థజీవస్య వినాశిత్వే

కథమవినాశిబ్రహ్మభేదః । నేదమభేదే సామానాధికరణ్యమ్, కిన్తు బాధాయామ్ । యథా 'యః స్థాణురేష పుమాన్' ఇతి పురుషత్వబోధేన స్థాణుత్వబుద్ధిర్నివర్త్యతే, ఏవం 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇతి కూటస్థబ్రహ్మస్వరూపత్వబోధేన అధ్యస్తాహమర్థరూపత్వం నివర్త్యతే । 'యోఽయం స్థాణుః పుమానేష పుంధియా స్థణుధీరివ । బ్రహ్మాస్మీతి ధియాఽశేషా హ్యహంబుద్ధిర్నివర్తతే ॥' (నై.సి. ౨-౨౯) ఇతి నైష్కర్మ్యసిద్ధివచనాత్ ।

యది చ వివరణాద్యుక్తరీత్యా ఇదమభేదే సామానాధికరణ్యమ్ , తదా జీవవాచినోఽహంశబ్దస్య లక్షణయా కూటస్థపరత్వమ్ అస్తు । తస్యానధ్యస్తస్య బ్రహ్మాభేదయోగ్యత్వాత్ ।

యస్తు మేఘాకాశతుల్యో ధీవాసనాప్రతిబిమ్బ ఈశ్వర ఉక్తః సోఽయం 'సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయో హ్యానన్దభుక్' (మా.ఉ. ౫) ఇతి మాణ్డూక్యశ్రుతిసిద్ధసౌషుప్తానన్దమయః । తత్రైవ తదనన్తరమ్ 'ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిః సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్' (మా.ఉ.౬) ఇతి శ్రుతేః । సర్వవస్తువిషయకసకలప్రాణిధీవాసనోపాధికస్య తస్య సర్వజ్ఞత్వస్య తత ఏవ సర్వకర్తృత్వాదేరపి ఉపపత్తేశ్చ । న చాస్మద్బుద్ధివాసనోపహితస్య కస్యచిత్ సార్వజ్ఞ్యం నానుభూయత ఇతి వాచ్యమ్ । వాసనానాం పరోక్షత్వేన తదుపహితస్యాపి పరోక్షత్వాత్ ఇతి ॥

బ్రహ్మానన్దే తు - సుషుప్తిసంయోగాత్ మాణ్డూక్యోక్త ఆనాన్దమయో జీవ ఇత్యుక్తమ్ । యదా హి జాగ్రదాదిషు భోగప్రదస్య కర్మణః క్షయే నిద్రారూపేణ విలీనమన్తఃకరణం పునర్భోగప్రదకర్మవశాత్ ప్రబోధే ఘనీభవతి, తదా తదుపాధికో జీవః విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే । స ఏవ పూర్వం సుషుప్తిసమయే విలీనావస్థోపాధికః సన్ అనన్దమయ ఇత్యుచ్యతే । స ఏవ మాణ్డూక్యే 'సుషుప్తస్థానః' ఇత్యాదినా దర్శిత ఇతి ।

ఏవం సతి తస్య సర్వేశ్వరత్వాదివచనం కథం సఙ్గచ్ఛతామ్ ।

ఇత్థం - సన్త్యధిదైవతమధ్యాత్మం చ పరమాత్మనః సవిశేషాణి త్రీణి త్రీణిరూపాణి । తత్ర అధిదైవతం త్రీణి శుద్ధం చైతన్యం చ ఇతి చత్వారి రూపాణి చిత్రపటదృష్టాన్తేన చిత్రదీపే సమర్థితాని । యథా - స్వతశ్శుభ్రః పటో ధౌతః, అన్నవిలిప్తో ఘట్టితః, మష్యాకారయుక్తో లాఞ్ఛితః, వర్ణపూరితో రఞ్జితః, ఇత్యవస్థాచతుష్టయమ్ ఏకస్యైవ చిత్రపటస్య, తథా పరమాత్మా మాయాతత్కార్యోపాధిరహితః శుద్ధః మాయోపహిత ఈశ్వరః, అపఞ్చీకృతభూతకార్యసమష్టిసూక్ష్మశరీరోపహితో హిరణ్యగర్భః, పఞ్చీకృతభూతకార్యసమష్టిస్థూలశరీరోపహితో విరాట్పురుషః, ఇత్యవస్థాచతుష్టయమ్ ఏకస్యైవ పరమాత్మనః । అస్మిన్ చిత్రపటస్థానీయే పరమాత్మని చిత్రస్థనీయః

స్థావరజఙ్గమాత్మకో నిఖిలప్రపఞ్చః । యథా చిత్రగతమనుష్యాణాం చిత్రాధారవస్త్రసదృశా వస్త్రాభాసా లిఖ్యన్తే, తథా పరమాత్మాధ్యస్తదేహినామ్ అధిష్ఠానచైతన్యసదృశాశ్చిదాభాసాః కల్ప్యన్తే, తే చ జీవనామానః సంసరన్తి – ఇతి । అధ్యాత్మం తు విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదేన త్రిణి రూపాణి । తత్ర సుషుప్తౌ విలీనేఽన్తఃకారణే అజ్ఞానమాత్రసాక్షీ ప్రాజ్ఞః, యోఽయమిహానన్దమయ ఉక్తః । స్వప్నే వ్యష్టిసూక్ష్మశరీరాభిమానీ తైజసః । జాగరే వ్యష్టిస్థూలశరీరాభిమానీ విశ్వః । తత్ర మాణ్డూక్యశ్రుతిః అహమనుభావే ప్రకాశమానస్యాత్మనో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతుర్యావస్థాభేదరూపం పాదచతుష్టయం 'సోఽయమాత్మాచతుష్పాత్' (మా.ఉ. ౨) ఇత్యుపక్షిప్య పూర్వపూర్వపాదప్రవిలాపనేన నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మకతుర్యపాదప్రతిపత్తిసౌకర్యాయ స్థూలసూక్ష్మతరోపాధిసామ్యాత్ విరాడాదీన్ విశ్వాదిష్వన్తర్భావ్య 'జాగరితస్థానో బహిః ప్రజ్ఞః' (మా. ఉ. 3) ఇత్యాదినా విశ్వాదిపాదాన్న్యరూపయత్ । అతః ప్రాజ్ఞశబ్దితే ఆనన్దమయే అవ్యాకృతస్యేశ్వరస్యాన్తర్భావం వివక్షిత్వా తస్య సర్వేశ్వరత్వాదితద్ధర్మవచనమితి । ఇత్థమేవ భగవత్పాదైర్గౌడపాదీయవివరణే వ్యాఖ్యాతమ్ ।

దృగ్దృశ్యవివేకే తు - చిత్రదీపవృత్త్యాదితం కూటస్థం జీవకోటావన్తర్భావ్య చిత్రైవిధ్యప్రక్రియైవావలమ్బితా ఇతి విశేషః । తత్ర హ్యుక్తమ్ - జలాశయతరఙ్గబుద్బుదన్యాయేన ఉపర్యుపరికల్పనాత్ జీవః త్రివిధః - పారమార్థికో వ్యావహారికః ప్రాతిభాసికశ్చేతి । తత్ర అవిచ్ఛిన్నః పారమార్థికో జీవః । తస్మిన్నవచ్ఛేదకస్య కల్పితత్వేఽపి అవచ్ఛేద్యస్య తస్య అకల్పితత్వేన బ్రహ్మణోఽభిన్నత్వాత్ । తమావృత్యస్థితాయాం మాయాయాం కల్పితేఽన్తఃకరణే చిదాభాసః అన్తఃకరణతాదాత్మ్యాపత్త్యా 'అహం' ఇత్యభిమన్యమానో వ్యావహారికః । తస్య మాయికత్వేఽపి యావద్వ్యవహారమనువృత్తేః । స్వప్నే తమప్యావృత్య స్థితయా మాయావస్థాభేదరూపయా నిద్రయా కల్పితే స్వప్నదేహాదౌ అహమభిమానీ ప్రాతిభాసికః । స్వప్నప్రపఞ్చేన సహ తద్ద్రష్టుర్జీవస్యాపి ప్రబోధే నివృత్తేః ఇతి । ఏవమ్ ఏతే ప్రతిబిమ్బేశ్వరవాదినాం పక్షభేదాః దర్శితాః ।

వివరణానుసారిణస్తు ఆహుః – 'విభేదజనకేఽజ్ఞానే నాశమాత్యన్తికం గతే' (వి.పు.౬-౭-౯౬) ఇతి స్మృత్యా ఏకస్యైవాజ్ఞానస్య జీవేశ్వరవిభాగోపాధిత్వప్రతిపాదనాత్ బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన జీవేశ్వరయోర్విభాగః, న ఉభయోరపి ప్రతిబిమ్బభావేన । ఉపాధిద్వయమన్తరేణ ఉభయోః ప్రతిబిమ్బత్వాయోగాత్ । తత్రాపి ప్రతిబిమ్బో జీవః బిమ్బస్థనీయ ఈశ్వరః । తథా సత్యేవ లౌకికబిమ్బప్రతిబమ్బదృష్టాన్తేన స్వాతన్త్ర్యమీశ్వరస్య తత్పారతన్త్ర్యం చ జీవస్య యుజ్యతే ।

'ప్రతిబిమ్బగతాః పశ్యన్ ఋజువక్రాదివిక్రియాః ।

పుమాన్ క్రీడేద్యథా బ్రహ్మ తథా జీవస్థవిక్రియాః ॥'

ఇతి కల్పతరూక్తరీత్యా 'లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్' (బ్ర.సూ. ౨-౧-33) ఇతి సూత్రమపి సఙ్గచ్ఛతే । అజ్ఞానప్రతిబిమ్బితస్య జీవస్య అన్తఃకరణరూపోఽజ్ఞానపరిణామభేదః విశేషాభివ్యక్తిస్థానం సర్వతః ప్రసృతస్య సవితృప్రకాశస్య దర్పణ ఇవ । అతః తస్య తదుపాధికత్వవ్యవహారోఽపి । న ఏతావతా అజ్ఞానోపాధిపరిత్యాగః । అన్తఃకరణోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యైవ చైతన్యస్య జీవత్వే యోగినః కాయవ్యూహాధిష్ఠానానుపపత్తేః । న చ - యోగప్రభావాత్ యోగినోఽన్తఃకరణం కాయవ్యూహాభివ్యక్తియోగ్యం వైపుల్యం ప్రాప్నోతీతి తదవచ్ఛిన్నస్య కాయవ్యూహాధిష్ఠానం యుజ్యతే -ఇతి వాచ్యమ్ । 'ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి' (బ్ర.సూ. ౪-౪-౧౫) ఇతి శాస్త్రోపాన్త్యధికరణభాష్యాదిషు కాయవ్యూహే ప్రతిదేహమన్తఃకరణస్య చక్షురాదివత్ భిన్నస్యైవ యోగప్రభావాత్ సృష్టేరుపవర్ణనాత్ । ప్రతిబిమ్బే బిమ్బాత్ భేదమాత్రస్య అధ్యస్తత్వేన స్వరూపేణ తస్య సత్యత్వాత్ న ప్రతిబిమ్బరూపజీవస్య ముక్త్యన్వయాసమ్భవః ఇతి న తదతిరేకేణ ముక్త్యన్వయాయ అవచ్ఛిన్నరూపజీవాన్తరం వా (ప్రతిబిమ్బజీవాతిరిక్తం) జివేశ్వరవిలక్షణం కృటస్థశబ్దితం చైతన్యాన్తరం వా కల్పనీయమ్ । 'అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా' ఇతి శ్రవణం జీవస్య తదుపాధినివృత్తౌ ప్రతిబిమ్బభావాపగమేఽపి స్వరూపం న వినశ్యతీత్యేతత్పరమ్ , న తదతిరిక్తకూటస్థనామకచైతన్యాన్తరపరమ్ । జీవోపాధినా అన్తఃకరణాదినా అవచ్ఛిన్నం చైతన్యం బిమ్బభూత ఈశ్వర ఏవ । 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్' (బృ.ఉ. 3-౭-౨౨) ఇత్యాదిశ్రుత్యా ఈశ్వరస్యైవ జీవసన్నిధానేన తదన్తర్యామిభావేన వికారాన్తరవస్థానశ్రవణాత్ ఇతి ।

అన్యే తు - రూపానుపహితప్రతిబిమ్బో న యుక్తః, సుతరాం నీరూపే ।

గగనప్రతిబిమ్బోదాహరణమప్యయుక్తమ్ । గగనాభోగవ్యాపిని సవితృకిరణమణ్డలే సలిలప్రతిబిమ్బితే గగనప్రతిబిమ్బత్వవ్యవహారస్య భ్రమమాత్రమూలకత్వాత్ ।

ధ్వనౌ వర్ణప్రతిబిమ్బవాదోఽప్యయుక్తః । వ్యఞ్జకతయాసన్నిధానమాత్రేణ ధ్వనిధర్మణాముదాత్తాదిస్వరాణాం వర్ణేష్వారోపోపపత్తేః ధ్వనేర్వర్ణప్రతిబిమ్బగ్రాహిత్వకల్పనాయా నిష్ప్రమాణకత్వాత్ ।

ప్రతిధ్వనిరపి న పూర్వశబ్దప్రతిబిమ్బః । పఞ్చీకరణప్రక్రియయా పటహపయోనిధిప్రభృతిశబ్దానాం క్షితిసలిలాదిశబ్దత్వేన ప్రతిధ్వనేరేవాకాశశబ్దత్వేన తస్య అన్యశబ్దప్రతిబిమ్బత్వాయోగాత్ ।

వర్ణరూపప్రతిశబ్దోఽపి న పూర్వవర్ణప్రతిబిమ్బః । వర్ణాభివ్యఞ్జకధ్వనినిమిత్తకప్రతిధ్వనేః మూలధ్వనివదేవ వర్ణాభివ్యఞ్జకత్వేనోపపత్తేః । తస్మాత్ ఘటాకాశవత్ అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవః, తదనవచ్ఛిన్నమ్ ఈశ్వరః ।

న చైవమ్ - అణ్డాన్తర్వర్తినశ్చైతన్యస్య తత్తదన్తఃకరణోపాధిభిః సర్వాత్మనా జీవభావేనావచ్ఛేదాత్ తదవచ్ఛేదరహితచైతన్యరూపస్య ఈశ్వరస్య అణ్డాత్ బహిరేవ సత్త్వం స్యాత్ ఇతి 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్' ఇత్యాదౌ అన్తర్యామిభావేన వికారాన్తరవస్థానశ్రవణం విరుధ్యేత । ప్రతిబిమ్బపక్షే తు జలగతస్వాభావికాకాశే సత్యేవ ప్రతిబిమ్బాకాశదర్శనాత్ ఏకత్ర ద్విగుణీకృత్య వృత్తిరుపపద్యతే - ఇతి వాచ్యమ్ । యతః ప్రతిబిమ్బపక్షేఽపి ఉపాధౌ అనన్తర్గతస్యైవ చైతన్యస్య తత్ర ప్రతిబిమ్బో వాచ్యః, న తు జలచన్ద్రన్యాయేన కృత్స్నప్రతిబిమ్బః । తదన్తర్గతభాగస్య తత్ర ప్రతిబిమ్బాసమ్భవాత్ । న హి మేఘావచ్ఛిన్నస్య ఆకాశస్యాలోకస్య వా జలే ప్రతిబిమ్బవత్ జలాన్తర్గతస్యాపి తత్ర ప్రతిబిమ్బో దృశ్యతే । న వా ముఖాదీనాం బహిఃస్థితిసమయ ఇవ జలాన్తర్నిమజ్జనేఽపి ప్రతిబిమ్బోఽస్తి । అతో జలప్రతిబిమ్బం ప్రతి మేఘాకాశాదేరివ అన్తఃకరణాద్యుపాధిప్రతిబిమ్బం ప్రతి తదనన్తర్గతస్యైవ బిమ్బత్వం స్యాత్ ఇతి బిమ్బభూతస్య వికారాన్తరవస్థానాయోగాత్ ఈశ్వరే అన్తర్యామిబ్రహ్మణసామఞ్జస్యాభావస్తుల్యః ।

ఏతేన - అవచ్ఛిన్నస్య జీవత్వే కర్తృభోక్తృసమయయోః తత్రతత్రాన్తఃకరణావచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భిన్నత్వాత్ కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గ ఇతి - నిరస్తమ్ ।

ప్రతిబిమ్బపక్షేఽపి స్వానన్తర్గతస్య స్వసన్నిహితస్య చైతన్యప్రదేశస్య అన్తఃకరణే ప్రతిబిమ్బస్య వక్తవ్యతయా తత్ర తత్ర అన్తఃకరణస్య గమనే బిమ్బభేదాత్ తత్రప్రతిబిమ్బస్యాపి భేదావశ్యమ్భావేన దోషతౌల్యాత్ । న చ అన్తఃకరణప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి పక్షే దోషతౌల్యేఽపి 'అవిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవః, తస్య చ తత్ర తత్ర గత్వరమన్తఃకరణం జలాశయవ్యాపినో మహామేఘమణ్డలప్రతిబిమ్బస్య తదుపరి విసృత్వరస్ఫీతాలోక ఇవ తత్ర తత్ర విశేషాభివ్యక్తిహేతుః' ఇతి పక్షే నాయం దోషః, అన్తఃకరణవత్ అవిద్యాయాః గత్యభావేన ప్రతిబిమ్బభేదానాపత్తేః ఇతి - వాచ్యమ్ । తథైవ అవచ్ఛేదపక్షేఽప్యవిద్యావచ్ఛిన్నో జీవ ఇతి ఉపగమసమ్భవాత్ । తత్రాప్యేకస్య జీవస్య క్వచిత్ ప్రదేశే కర్తృత్వం ప్రదేశాన్తరే భోక్తృత్వమ్ ఇత్యేవం కృతహానాదిదోషాపనుత్తయే వస్తుతో జీవైక్యస్య ఆదరణీయత్వేన తన్న్యాయాత్

అన్తఃకరణోపాధిపక్షేఽపి వస్తుతశ్చైతన్యైక్యస్య తదవచ్ఛేదకోపాధ్యైక్యస్య చ తన్త్రత్వాభ్యుపగమేన తద్దోషనిరాకరణసమ్భవాచ్చ ।

న చ అవచ్ఛేదపక్షే 'యథా హ్యయం జ్యోతిరాత్మా వివస్వానపో భిన్నా బహుధైకోఽనుగచ్ఛన్ । ఉపాధినా క్రియతే భేదరూపో దేవః క్షేత్రేష్వేవమజోఽయమాత్మా' 'అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్' (బ్ర.సూ. ౩-౨-౧౮) ఇతి శ్రుతిసూత్రాభ్యాం విరోధః । 'అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వమ్' (బ్ర.సూ. ౩-౨-౧౯) ఇతి ఉదాహృతసూత్రానన్తరసూత్రేణ యథా సూర్యస్య రూపవతః ప్రతిబిమ్బోదయయోగ్యం తతో విప్రకృష్టదేశం రూపవజ్జలం గృహ్యతే, నైవం సర్వగతస్యాత్మనః ప్రతిబిమ్బోదయయోగ్యం కిఞ్చిదస్తి తతో విప్రకృష్టమ్ ఇతి ప్రతిబిమ్బాసమ్భవముక్త్వా 'వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవమ్' (బ్ర.సూ. ౩-౨-౨౦) ఇతి తదనన్తరసూత్రేణ 'యథా జలప్రతిబిమ్బితసూర్యో జలవృద్ధౌ వర్ధత ఇవ జలహ్రాసే హ్రసతీవ జలచలనే చలతీవ ఇతి తస్యాధ్యాసికం జలానురోధివృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వమ్ , తథా ఆత్మనోఽన్తఃకరణాదినాఽవచ్ఛేదేన ఉపాధ్యన్తర్భావాత్ ఆధ్యాసికం తదనురోధివృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వమ్ ఇత్యేవం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సామఞ్జస్యాత్ అవిరోధః' ఇతి స్వయం సూత్రకృతైవ అవచ్ఛేదపక్షే తయోః తాత్పర్యకథనాత్ । 'ఘటసంవృతమాకాశం నీయమానే ఘటే యథా । ఘటో నీయేత నాకాశం తద్వజ్జీవో నభోపమః ॥' 'అంశో నానావ్యపదేశాత్……' (బ్ర.సూ. ౨-౩-౪౩) ఇతి శ్రుతిసూత్రాభ్యామ్ అవచ్ఛేదపక్షస్యైవ పరిగ్రహాచ్చ ।

తస్మాత్ సర్వగతస్య చైతన్యస్య అన్తఃకరణాదినాఽవచ్ఛేదోఽవశ్యమ్భావీ ఇతి ఆవశ్యకత్వాత్ అవిచ్ఛిన్నో జీవః - ఇతి పక్షం రోచయన్తే ।

అపరే తు - న ప్రతిబిమ్బః నాప్యవచ్ఛిన్నో జీవః । కిం తు కౌన్తేయస్యైవ రాధేయత్వవత్ అవికృతస్యైవ బ్రహ్మణః అవిద్యయా జీవభావః । వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారదృష్టాన్తేన 'బ్రహ్మైవ స్వావిద్యయా సంసరతి, స్వవిద్యయా ముచ్యతే' ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే ప్రతిపాదనాత్ । 'రాజసూనోః స్మృతిప్రాప్తౌ వ్యాధభావో నివర్తతే । యథైవమాత్మనోఽజ్ఞస్య తత్త్వమస్యాదివాక్యతః ।' (సం.వా. ౨౩౩ - ౨౩౪) ఇతి వార్తికోక్తేశ్చ । ఏవం చ స్వావిద్యయా జీవభావమాపన్నస్యైవ బ్రహ్మణః సర్వప్రపఞ్చకల్పకత్వాత్ ఈశ్వరోఽపి సహ సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మైః స్వప్నోపలబ్ధదేవతాదివత్ జీవకల్పితః ఇత్యాచక్షతే ।

జీవైకత్వనానాత్వవిచారః

అథాయం జీవ ఏకః, ఉతానేకః । అనుపదోక్తపక్షావలమ్బినః కేచిదాహుః - ఏకో జీవః । తేన చైకమేవ శరీరం సజీవమ్ । అన్యాని స్వప్నదృష్టశరీరాణీవ నిర్జీవాని । తదజ్ఞానకల్పితం సర్వం జగత్ । తస్య స్వప్నదర్శనవద్యావదవిద్యం సర్వో వ్యవహారః । బద్ధముక్తవ్యవస్థాపి నాస్తి జీవస్యైకత్వాత్ । శుకముక్త్యాదికమపి స్వాప్నపురుషాన్తరముక్త్యాదికమివ కల్పితమ్ । అత్ర చ సమ్భావితసకలశఙ్కాపఙ్కప్రక్షాలనం స్వప్నదృష్టాన్తసలిలధారయైవ కర్తవ్యమ్ – ఇతి ।

అన్యే తు - అస్మిన్నేకశరీరైకజీవవాదే మనఃప్రత్యయమలభమానాః 'అధికం తు భేదనిర్దేశాత్' (బ్ర.సూ.౨-౧-౨౨) 'లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్' (బ్ర.సూ. ౨-౧-33) ఇత్యాదిసూత్రైః 'జీవాధిక ఈశ్వర ఏవ జగతః స్రష్టా, న జీవః, తస్య ఆప్తకామత్వేన ప్రయోజనాభావేఽపి కేవలం లీలాజగతః సృష్టిః' ఇత్యాది ప్రతిపాదయద్భిః విరోధం చ మన్యమానాః - హిరణ్యగర్భ ఏకో బ్రహ్మప్రతిబిమ్బో ముఖ్యో జీవః, అన్యే తు తత్రప్రతిబిమ్బభూతాః చిత్రపటలిఖితమనుష్యదేహార్పితపటాభాసకల్పాః జీవాభాసాః సంసారాదిభాజః - ఇతి సవిశేషానేకశరీరైకజీవవాదమాతిష్ఠన్తే ।

అపరే తు - హిరణ్యగర్భస్య ప్రతికల్పం భేదేన కస్య హిరణ్యగర్భస్య ముఖ్యజీవత్వమిత్యత్ర నియామకం నాస్తీతిమన్యమానాః – ఏక ఏవ జీవోఽవిశేషేణ సర్వం శరీరమధితిష్ఠతి । నచైవం శరీరావయవభేద ఇవ శరీరభేదేఽపి పరస్పరసుఖాద్యనుసన్ధానప్రసఙ్గః । జన్మాన్తరీయసుఖాద్యనుసన్ధానాదర్శనేన శరీరభేదస్య తదననుసన్ధానప్రయోజకత్వక్లృప్తేః । యోగినస్తు కాయవ్యూహసుఖాద్యనుసన్ధానం వ్యవహితార్థగ్రహణవత్ యోగప్రభావనిబన్ధనమితి న తత్ ఉదాహరణమ్ – ఇతి అవిశేషానేకశరీరైకజీవవాదం రోచయన్తే ।

ఇతరే తు అత్రాపి బన్ధముక్తివ్యవస్థాభావస్య తుల్యత్వేన 'తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్' (బృ.ఉ. ౧-౪-౧౦) ఇత్యాదిశ్రుతేః 'ప్రతిషేధాదితి చేన్న శరీరాత్' (బ్ర.సూ.౪-౨-౧౨) ఇత్యధికరణే శుకముక్తత్వప్రతిపాదకభాష్యస్య చానాఞ్జస్యమిత్యపరితుష్యన్తః అన్తఃకరణాదీనాం జీవోపాధిత్వాభ్యుపగమేన అనేకజీవవాదమాశ్రిత్య బన్ధముక్తివ్యవస్థాం ప్రతిపద్యన్తే ।

తేషు కేచిదేవమాహుః - యద్యపి శుద్ధబ్రహ్మాశ్రయవిషయమేకమేవాజ్ఞానమ్ , తన్నాశ ఏవ చ మోక్షః తథాపి జీవన్ముక్తావజ్ఞానలేశానువృత్త్యభ్యుపగమేన అజ్ఞానస్య సాంశత్వాత్ తదేవ క్వచిదుపాధౌ బ్రహ్మావగమోత్పత్తౌ అంశేన నివర్తతే, ఉపాధ్యన్తరేషు యథాపూర్వమంశాన్తరైరనువర్తతే – ఇతి ।

అన్యే తు - యథా న్యాయైకదేశిమతే భూతలే ఘటాత్యన్తాభావస్య వృత్తౌ ఘటసంయోగాభావో నియామక ఇత్యనేకేషు ప్రదేశేషు తద్వత్సు సంసృజ్య వర్తమానఘటాత్యన్తాభావః క్వచిత్ప్రదేశే ఘటసంయోగోత్పత్త్యా తదభావనివృత్తౌ న సంసృజ్యతే, ఏవమజ్ఞానస్య చైతన్యే వృత్తౌ మనోనియామకమితి తదుపాధినా తత్ప్రదేశేషు సంసృజ్య వర్తమానమజ్ఞానం క్వచిద్బ్రహ్మదర్శనోత్పత్త్యా 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా మనసో నివృత్తౌ న సంసృజ్యతే, అన్యత్ర యథాపూర్వమవతిష్ఠతే । అజ్ఞానసంసర్గాసంసర్గాదేవ చ బన్ధమోక్షౌ - ఇత్యాహుః ।

అపరే తు - నాజ్ఞానం శుద్ధచైతన్యాశ్రయమ్ , కిం తు జీవాశ్రయం బ్రహ్మవిషయమ్ । అతశ్చ అన్తఃకరణప్రతిబిమ్బరూపేషు సర్వేషు జీవేషు వ్యక్తిషు జాతివత్ ప్రత్యేకపర్యవసితతయా వర్తమానమ్ ఉత్పన్నవిద్యం కఞ్చిజ్జహాతి నష్టాం వ్యక్తిమివ జాతిః స ఏవ మోక్షః । అన్యం యథాపూర్వమాశ్రయతి, ఇతి వ్యవస్థా ఇత్యాహుః ।

ఇతరే తు ప్రతిజీవమవిద్యాభేదమభ్యుపగమ్యైవ తదనువృత్తినివృత్తిభ్యాం బన్ధముక్తివ్యవస్థాం సమర్థయన్తే ।

నానావిద్యావాదే ప్రపఞ్చైకత్వనానాత్వవిచారః

అస్మిన పక్షే కస్యావిద్యయా ప్రపఞ్చః కృతోఽస్త్వితి చేత్ –

వినిగమకాభావాత్ సర్వావిద్యాకృతోఽనేకతన్త్వారబ్ధపటతుల్యః, ఏకస్య ముక్తౌ తదవిద్యానాశే ఏకతన్తునాశే పటస్యేవ తత్సాధారణప్రపఞ్చస్య నాశః, తదైవ విద్యమాతన్త్వన్తరైః పటాన్తరస్యేవ ఇతరావిద్యాభిః సకలేతరసాధారణప్రపఞ్చాన్తరస్యోత్పాదనమ్ ఇత్యేకే ।

తత్తదజ్ఞానకృతప్రాతిభాసికరజతవత్ న్యాయమతే తత్తదపేక్షాబుద్ధిజన్యద్విత్వవచ్చ తత్తదవిద్యాకృతో వియదాదిప్రపఞ్చ ప్రతిపురుషం భిన్నః । శుక్తిరజతే 'త్వయా యద్దృష్టం రజతం తదేవ మయాపి' ఇతివత్ ఐక్యభ్రమమాత్రమ్ – ఇత్యన్యే ।

జివాశ్రితావిద్యానివహాద్భిన్నా మాయైవ ఈశ్వరాశ్రితా ప్రపఞ్చకారణమ్ । జీవానామవిద్యాస్తు ఆవరణమాత్రే ప్రాతిభాసికశుక్తిరజతాదివిక్షేపేఽపి వా ఉపయుజ్యన్తే – ఇత్యపరే ।

బ్రహ్మణః కర్తృత్వవాదః

అవసితమ్ ఉపాదానత్వమ్, తత్ప్రసక్తానుప్రసక్తం చ ।

అథ కిదృశం కత్వర్తృమ్ ।

కేచిదాహుః - 'తదైక్షత' (ఛా.ఉ.౬-౨-3) 'సోఽకామయత' (తై.ఉ.౨-౬-౪) 'తదాత్మానం స్వయమకురుత' (తై.ఉ.౨-౭-౧) ఇతి శ్రవణాత్ న్యాయమత ఇవ కార్యానుకూలజ్ఞానచికీర్షాకృతిమత్త్వరూపమితి ।

0

అన్యే తు - చికీర్షాకృతికర్తృత్వనిర్వాహాయ చికీర్షాకృత్యన్తరాపేక్షాయామ్ అనవస్థాప్రసఙ్గాత్ కార్యానుకూలజ్ఞానవత్త్వమేవ బ్రహ్మణః కర్తృత్వమ్ । న చ జ్ఞానేఽప్యేష ప్రసఙ్గః । తస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వేనాకార్యత్వాత్ । ఏవం చ – వివరణే జీవస్య సుఖాదికర్తృత్వోక్తిః, వీక్షణమాత్రసాధ్యత్వాత్ వియదాది వీక్షితం హిరణ్యగర్భద్వారా సాధ్యం వీక్షణాధికయత్నసాధ్యత్వాత్ భౌతికం స్మితమ్ ఇతి కల్పతరూక్తిశ్చ సఙ్గచ్ఛతే– ఇతి వదన్తి ।

అపరే తు కార్యానుకూలస్రష్టవ్యాలోచనరూపజ్ఞానవత్త్వం కర్తృత్వమ్ , న కార్యానుకూలజ్ఞానవత్త్వమాత్రమ్ । శుక్తిరజతస్వాప్నభ్రమాదిషు అధ్యాసానుకూలాధిష్ఠానజ్ఞానవత్త్వేన జీవస్య కర్తృత్వప్రసఙ్గాత్ । న చ ఇష్టాపత్తిః - 'అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజతే...స హి కర్తా ' (బృ.ఉ. ౪-3-౧౦) ఇత్యాదిశ్రుత్యైవ జీవస్య స్వప్నప్రపఞ్చకర్తృత్వోక్తేః - ఇతి వాచ్యమ్ । భాష్యకారైః 'లాఙ్గలం గవాదీనుద్వహతీతివత్ కర్తృత్వోపచారమాత్రం రథాదిప్రతిభాననిమిత్తత్వేన' ఇతి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఇత్యాహుః ।

అనేనైవ నిఖిలప్రపఞ్చరచనాకర్తృభావేనార్థసిద్ధం సర్వజ్ఞత్వం బ్రహ్మణః 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' (బ్ర.సూ. ౧-౧-3) ఇత్యధికరణే వేదకర్తృత్వేనాపి సమర్థితమ్ ।

ఈశ్వరసర్వజ్ఞత్వవాదః

అథ కథం బ్రహ్మణఃసర్వజ్ఞత్వం సఙ్గచ్ఛతే, జీవవత్ అన్తఃకరణాభావేన జ్ఞాతృత్వస్యైవాయోగాత్ । అత్ర సర్వవస్తువిషయసకలప్రాణిధీవాసనోపరక్తాజ్ఞానోపాధిక ఈశ్వరః, అతస్తస్య సర్వవిషయవాసనాసాక్షితయా సర్వజ్ఞత్వమ్ ఇతి భారతీతీర్థాది పక్షః ప్రాగేవ దర్శితః ।

ప్రకటార్థకారాస్త్వాహుః - యథా జీవస్య స్వోపాధ్యన్తఃకరణపరిణామాశ్చైతన్యప్రతిబిమ్బగ్రాహిణః (సన్తి) ఇతి తద్యోగాత్ జ్ఞాతృత్వమ్ , ఏవం బ్రహ్మణః స్వోపాధిమాయాపరిణామశ్చిత్ప్రతిబిమ్బగ్రాహిణస్సన్తీతి తత్ప్రతిబిమ్బితైః స్ఫురణైః కాలత్రయవర్తినోఽపి ప్రపఞ్చస్యాపరోక్ష్యేణాకలనాత్ సర్వజ్ఞత్వమితి ।

తత్త్వశుద్ధికారాస్తు - ఉక్తరీత్యా బ్రహ్మణో విద్యమాననిఖిలప్రపఞ్చసాక్షాత్కారసమ్భవః, తజ్జనితతత్సంస్కారవృత్తయా చ స్మరణోపపత్తేరతీతసకలవస్త్వవభాససిద్ధిః, సృష్టేః ప్రాక్

మాయాయాః సృజ్యమాననిఖిలపాదార్థస్ఫురణరూపేణ జీవాదృష్టానురోధేన వివర్తమానత్వాత్ తత్సాక్షితయా తదుపాధికస్య బ్రహ్మణోఽపి తత్సాధకత్వసిద్ధేః అనాగతవస్తువిజ్ఞానోపపత్తిః, ఇతి సర్వజ్ఞత్వం సమర్థయన్తే ।

కౌముదీకృతస్తు వదన్తి - స్వరూపజ్ఞానేనైవ బ్రహ్మణః స్వసంసృష్టసర్వావభాసకత్వాత్ సర్వజ్ఞత్వమ్ । అతీతానాగతయోరపి అవిద్యాచిత్రభిత్తౌ విమృష్టానున్మీలితచిత్రవత్ సంస్కారాత్మనా సత్త్వేన తత్సంసర్గస్యాప్యుపపత్తేః । న తు వృత్తిజ్ఞానైః తస్య సర్వజ్ఞత్వమ్ । 'తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమ్' (క.ఉ.౨-౨-౧౫) ఇతి సావధారణశ్రుతివిరోధాత్ , సృష్టేః ప్రాక్ 'ఏకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా.ఉ. ౬-౨-౧) ఇత్యవధారణానురోధేన మహాభూతానామివ వృత్తిజ్ఞానానామపి ప్రలయస్య వక్తవ్యతయా బ్రహ్మణః తదా సర్వజ్ఞత్వాభావాపత్త్యా ప్రాథమికమాయావివర్తరూపే ఈక్షణే తత్పూర్వకే మహాభూతాదౌ చ స్రష్టృత్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ । ఏవం సతి బ్రహ్మణస్సర్వవిషయజ్ఞానాత్మకత్వమేవ స్యాత్ , న తు సర్వజ్ఞానకర్తృత్వరూపమ్ సర్వజ్ఞత్వమ్ , ఇతి చేత్ - సత్యమ్ । సర్వవిషయజ్ఞానాత్మకమేవ బ్రహ్మ, న తు సర్వజ్ఞానకర్తృత్వరూపం జ్ఞాతృత్వమస్తి । అత ఏవ 'వాక్యాన్వయాత్' (బ్ర.సూ. ౧-౪-౬/౧౯) ఇత్యధికరణే విజ్ఞాతృత్వం జీవలిఙ్గమిత్యుక్తం భాష్యకారైః । 'యస్సర్వజ్ఞః' ఇత్యాదిశ్రుతిరపి తస్య జ్ఞానరూపత్వాభిప్రాయేణైవ యోజనీయా ఇతి ।

యద్యపి బ్రహ్మ స్వరూపచైతన్యేనైవ స్వసంసృష్టసర్వావభాసకమ్ , తథాపి తస్య స్వరూపేణాకార్యత్వేఽపి దృశ్యావచ్ఛిన్నరూపేణ బ్రహ్మకార్యత్వాత్ 'యస్సర్వజ్ఞః' ఇత్యాదిజ్ఞానజనికర్తృత్వశ్రుతేరపి న కశ్చిద్విరోధః ఇతి వాచస్పతిమిశ్రాః ।

జీవాల్పత్వనిరూపణమ్ (ప్రతికర్మ వ్యవస్థావర్ణనమ్)

నను ఈశ్వరవజ్జీవోఽపి వృత్తిమనపేక్ష్య స్వరూపచైతన్యేనైవ కిమితి విషయాన్నావభాసయతి ॥

అత్రోక్తం వివరణే – 'బ్రహ్మచైతన్యం సర్వోపాదానతయా సర్వతాదాత్మ్యాపన్నం యత్స్వసంసృష్టం సర్వమవభాసయతి న జీవచైతన్యమ్ । తస్య అవిద్యోపాధికతయా సర్వగతత్వేఽపి అనుపాదానత్వేన అసఙ్గిత్వాత్ । యథా సర్వగతం గోత్వసామాన్యం స్వభావాదశ్వాదివ్యక్తిసఙ్గిత్వాభావేఽపి సాస్నాదిమద్వ్యక్తౌ సంసృజ్యతే, ఏవం విషయాన్తరాసఙ్గ్యపి జీవః స్వభావాదన్తఃకరణేన సంసృజ్యతే । తథా చ యదా అన్తఃకరణస్య పరిణామో వృత్తిరూపో నయనాదిద్వారేణ నిర్గత్య విషయపర్యన్తం చక్షురశ్మిరివ ఝటితి దీర్ఘప్రభాకారేణ పరిణమ్య విషయం వ్యాప్నోతి, తదా తముపారుహ్య తం విషయం గోచరయతి

। కేవలాగ్న్యదాహ్యస్యాపి తృణాదేః అయఃపిణ్డసమారూఢాగ్నిదాహ్యత్వవత్ కేవలజీవచైతన్యప్రకాశ్యస్యాపి ఘటాదేః అన్తఃకరణవృత్త్యుపారూఢతత్ప్రకాశ్యత్వం యుక్తమ్ ।

యద్వా అన్తఃకరణోపాధికత్వేన జీవః పరిచ్ఛిన్నః । అతః సంసర్గాభావాత్ న ఘటాదికమవభాసయతి । వృత్తిద్వారా తత్సంసృష్టవిషయావచ్ఛిన్నబ్రహ్మచైతన్యాభేదాభివ్యక్తౌ తు తం విషయం ప్రకాశయతి ।

అథవా జీవః సర్వగతోఽప్యవిద్యావృతత్వాత్ స్వయమప్రకాశమానతయా విషయాన్నావభాసయతి । విషయవిశేషే వృత్త్యుపరాగాదౌ ఆవరణతిరోధానేన తత్రైవాభివ్యక్తః తమేవ విషయం ప్రకాశయతి । ఏవం చ చిదుపరాగార్థత్వేన , విషయచైతన్యాభేదాభివ్యక్త్యర్థత్వేన , ఆవారణాభిభవార్థత్వేన వా వృత్తినిర్గమమపేక్ష్య తత్సంసృష్టవిషయమాత్రావభాసకత్వాత్ జీవస్య కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వమప్యుపపద్యతే - ఇతి ।

సమ్బన్ధవాదః

అత్ర ప్రథమే పక్షే సర్వగతస్య జీవస్య వృత్త్యధీనః కో విషయోపరాగః । వృత్త్యాపి పూర్వసిద్ధయోర్నిష్క్రియయోర్విషయజీవచైతన్యయోస్తాదాత్మ్యస్య సంయోగస్య వా న సమ్భవత్యాధానమ్ ।

అత్ర కేచిదాహుః – విషయవిషయిభావసమ్బన్ధ ఏవేతి ।

అన్యే తు – విషయవిషయిభావమాత్రే నియామికా వృత్తిశ్చేత్ అనిర్గతాయా అపి ఇన్ద్రియకవృత్తేః తన్నియామకత్వం నాతిప్రసఙ్గావహమితి తన్నిర్గమాభ్యుపగమవైయర్థ్యాపత్తేః స నాభిసంహితః, కిం తు విషయసన్నిహితజీవచైతన్యతాదాత్మ్యాపన్నాయా వృత్తేర్విషయసంయోగే తస్యాపి తద్ద్వారకః పరమ్పరాసమ్బన్ధో లభ్యత ఇతి స ఏవ చిదుపరాగోఽభిసంహితః - ఇత్యాహుః ।

అపరే తు - సాక్షాదపరోక్షచైతన్యసంసర్గేణైవ సుఖాదేరపరోక్ష్యదర్శనాత్ అపరోక్షవిషయే సాక్షాత్సంసర్గ ఏష్టవ్యః । తస్మాద్వృత్తేర్విషయసంయోగే వృత్తిరూపావచ్ఛేదకలాభాత్ తదవచ్ఛేదేన తదుపాదానస్య జీవస్యాపి సంయోగజసంయోగః సమ్భవతి । కారణాకారణసంయోగాత్ కార్యాకార్యసంయోగవత్ కార్యాకార్యసంయోగాత్ కారణాకారణసంయోగస్యాపి యుక్తితౌల్యేనాభ్యుపగన్తుం యుక్తత్వాత్ - ఇత్యాహుః ।

ఏకదేశినస్తు - అన్తఃకరణోపహితస్య విషయావభాసకచైతన్యస్య విషయతాదాత్మ్యాపన్నబ్రహ్మచైతన్యాభేదాభివ్యక్తిద్వారా విషయతాదాత్మ్యసమ్పాదనమేవ

చిదుపరాగోఽభిసంహితః । సర్వగతతయా సర్వవిషయసన్నిహితస్యాపి జీవస్య తేన రూపేణ విషయావభాసకత్వే తస్య సాధారణతయా పురుషవిశేషాపరోక్షవ్యవస్థిత్యయోగేన తస్య అన్తఃకరణోపహితత్వరూపేణైవ విషయావభాసకత్వాత్ । ఏవం చ విషయాపరోక్ష్యే ఆధ్యాసికసమ్బన్ధో నియామక ఇతి సిద్ధాన్తోఽపి సఙ్గచ్ఛే । న చైవం ద్వితీయపక్షసాఙ్కర్యమ్ । జీవస్య సర్వగతత్వే ప్రథమఃపక్షః, పరిచ్ఛిన్నత్వే ద్వితీయః, ఇత్యేవ తయోర్భేదాత్ - ఇత్యాహుః ।

అభేదాభివ్యక్తివాదః

అథ ద్వితీయపక్షే కేయమభేదాభివ్యక్తిః ?

కేచిదాహుః– కుల్యాద్వారా తటాకకేదారసలిలయోరివ విషయాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యయోః వృత్తిద్వారా ఏకీభావోఽభేదాభివ్యక్తిః । ఏవం చ యద్యపి విషయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యమేవ విషయప్రకాశకమ్ , తథాఽపి తస్య వృత్తిద్వారా ఏకీభావేన జీవత్వం సమ్పన్నమితి జీవస్య విషయప్రకాశోపపత్తిరితి ।

అన్యేత్వాహుః – బిమ్బస్థానీయస్య విషయావచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణః ప్రతిబిమ్బభూతేన జీవేన ఏకీభావో నాభేదాభివ్యక్తిః । వ్యావర్తకోపాధౌ దర్పణ ఇవ జాగ్రతి తయోరేకీభావాయోగాత్ , వృత్తికృతాభేదాభివ్యక్త్యా విషయావచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణో జీవత్వప్రాప్తౌ బ్రహ్మణస్తదా తద్విషయసంసర్గాభావేన తద్ద్రష్టృత్వాసమ్భవే సతి తస్య సర్వజ్ఞత్వాభావాపత్తేశ్చ । కిం తు విషయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యం విషయసంసృష్టాయా వృత్తేః అగ్రభాగే విషయప్రకాశకం ప్రతిబిమ్బం సమర్పయతీతి తస్య ప్రతిబిమ్బస్య జీవేనైకీభావః । ఏవం చ అన్తఃకరణతద్వృత్తివిషయావచ్ఛిన్నచైతన్యానాం ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయభావేన అసఙ్కరోఽప్యుపపద్యతే । న చ వృత్త్యుపహితచైతన్యస్య విషయప్రమాత్వే తస్య విషయాధిష్ఠానచైతన్యస్యేవ విషయేణాధ్యాసికసమ్బన్ధాభావాత్ విషయాపరోక్ష్యే ఆధ్యాసికసమ్బన్ధస్తన్త్రం న స్యాదితి వాచ్యమ్ , విషయాధిష్ఠానచైతన్యస్యైవ విషయేణావచ్ఛిన్నస్య వృత్తౌ ప్రతిబిమ్బితతయా తదభేదేన తత్సమ్బన్ధస్యైవ తత్సమ్బన్ధత్వాదితి ।

అపరే త్వాహుః - బిమ్బభూతవిషయాధిష్ఠానచైతన్యమేవ సాక్షాదాధ్యాసికసమ్బన్ధలాభాత్ విషయప్రకాశకమితి తస్యైవ బిమ్బత్వవిశిష్టరూపేణ భేదసద్భావేఽపి తదుపలక్షితచైతన్యాత్మనా ఏకీభావోఽభేదాభివ్యక్తిః । న చైవం సతి జీవబ్రహ్మసాఙ్కర్యమ్ , న వా బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వవిరోధః । బిమ్బాత్మనా తస్య యథాపూర్వమవస్థానాదితి ।

ఆవరణాభిభవవాదః

అథ తృతీయపక్షే కో నామావరణాభిభవః ? అజ్ఞాననాశశ్చేత్ , ఘటజ్ఞానేనైవాజ్ఞానమూలః ప్రపఞ్చో నిర్వర్తేత - ఇతి చేత్

అత్ర కేచిదాహుః – చైతన్యమాత్రావారకస్యాజ్ఞానస్య విషయావచ్ఛిన్నప్రదేశే ఖద్యోతాదిప్రకాశేన మహాన్ధకారస్యేవ జ్ఞానేన ఏకదేశేన నాశో వా, కటవత్ సంవేష్టనం వా, భీతభటవదపసరణం వాఽభిభవ ఇతి ।

అన్యే తు - అజ్ఞానస్య ఏకదేశేన నాశే ఉపాదానాభావాత్ పునస్తత్ర కన్దలనాయోగేన సకృదవగతే సమయాన్తరేఽప్యావరణాభావప్రసఙ్గాత్ , నిష్క్రియస్యాపసరణసంవేష్టనయోరసమ్భవాచ్చ న యథోక్తరూపోఽభిభవః సమ్భవతి । అతః చైతన్యమాత్రావారకస్యాప్యజ్ఞానస్య తత్తదాకారవృత్తిసంసృష్టావస్థవిషయావచ్ఛిన్నచైతన్యానావరకత్వస్వాభావ్యమేవ అభిభవః । న చ విషయావగుణ్ఠనపటవత్ విషయచైతన్యమాశ్రిత్యస్థితస్యాజ్ఞానస్య కథం తదనావారకత్వం యుజ్యత ఇతి శఙ్క్యమ్ । ‘అహమజ్ఞః’ ఇతి ప్రతీత్యా అహమనుభవే ప్రకాశమానచైతన్యమాశ్రయత ఏవ తస్య తదనావారకత్వసమ్ప్రతిపత్తేః– ఇత్యాహుః ।

అపరే తు – ‘ఘటం న జానామి’ - ఇతి ఘటజ్ఞానవిరోధిత్వేన, ఘటజ్ఞానే సతి ’ఘటాజ్ఞానం నివృత్తమ్’ ఇతి తన్నివర్త్యత్వేన చ అనుభూయమానం న మూలాజ్ఞానమ్ । శుద్ధచైతన్యవిషయస్య తజ్జ్ఞాననివర్త్యస్య చ తస్య తథాత్వాయోగాత్ । కిన్తు ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యవిషయం మూలాజ్ఞానస్యావస్థాభేదరూపమజ్ఞానాన్తరమితి తన్నాశ ఏవాభిభవః । న చైవమేకేన జ్ఞానేన తన్నాశే తత్సమానవిషయాణాం జ్ఞానాన్తరాణామ్ ఆవరణానామ్ ఆవరణానభిభావకత్వాపత్తిః । యావన్తి జ్ఞానాని, తావన్తి తన్నివర్త్యాని అజ్ఞానాని ఇత్యభ్యుపగమాత్ – ఇత్యాహుః ।

అవస్థాజ్ఞానసాదిత్వానాదిత్వవాదః

ఇమాని చ అవస్థారూపాణి అజ్ఞానాని మూలాజ్ఞానవదజ్ఞానత్వాత్ అనాదీనీతి కేచిత్ ।

వ్యావహారికౌ జగజ్జీవావావృత్య స్వాప్నౌ జగజ్జీవౌ విక్షిపన్తీ నిద్రా తావత్ ఆవరణవిక్షేపశక్తియోగాత్ , అజ్ఞానావస్థాభేదరూపా । తథా నిద్రాసుషుప్త్యవస్థాఽపి అన్తఃకరణాదౌ విలీనే ‘సుఖమహమస్వాప్సం న కిఞ్చిదవేదిషమ్’ ఇతి పరామర్శదర్శనాత్ మూలాజ్ఞానవత్ సుషుప్తికాలేఽనుభూయమానా అజ్ఞానావస్థా భేదరూపైవ । తయోశ్చ జాగ్రద్భోగప్రదకర్మోపరమే సత్యేవోద్భవాత్ సాదిత్వమితి, తద్వత్ అన్యదప్యజ్ఞానమవస్థారూపం సాది ఇతి అన్యే ।

అవస్థాజ్ఞానానాదిత్వపక్షపరిష్కారః

నను - అనాదిత్వపక్షే ఘటే ప్రథమముత్పన్నేనైవ జ్ఞానేన సర్వతదజ్ఞాననాశో భవేత్ , వినిగమనావిరహాత్ , తదవచ్ఛిన్నచైతన్యావరకసర్వాజ్ఞానానాశే విషయప్రకాశాయోగాచ్చ ।అతః పాశ్చాత్యజ్ఞానానామ్ ఆవరణానభిభావకత్వం తదవస్థమేవేతి చేత్ –

అత్ర కేచిత్ ఆహుః– యథా జ్ఞానప్రాగభావానామనేకేషాం సత్త్వేఽప్యేకజ్ఞానోదయే ‘ఏక ఏవ ప్రాగభావో నివర్తతే, సంశయాదిజననశక్తతయా తదావరణరూపేషు ప్రాగభావాన్తరేషు సత్స్వపి విషయావభాసః; తథా ఏకజ్ఞానోదయే ఏకమేవాజ్ఞానం నివర్తతే, అజ్ఞానాన్తరేషు సత్స్వపి విషయావభాసః- ఇతి ।

అన్యేతు – ఆవృతస్యాపరోక్షజ్ఞానం విరుద్ధమ్ , ఏకజ్ఞానోదయే చ ప్రాగభావాన్తరసత్త్వేఽపి యావద్విశేషదర్శనాభావకూటరూపమావరణం విశేషదర్శనాన్నాస్తీతి మన్యమానా వదన్తి – యదా యదజ్ఞానమావృణోతి తదా తేన జ్ఞానేన తస్యైవ నాశః । సర్వం చ సర్వదా నావృణోతి , వైయర్థ్యాత్ । కిం తు ఆవరకాజ్ఞానే వృత్త్యా నాశితే తద్వృత్త్యుపరమే అజ్ఞానాన్తరమావృణోతి । న చైవం సతి బ్రహ్మావగమోత్పత్తికాలేఽనావారకత్వేన స్థితానామజ్ఞానానాం తతోఽప్యనివృత్తిప్రసఙ్గః । తేషాం సాక్షాత్తద్విరోధిత్వాభావేఽపి తన్నివర్త్యమూలాజ్ఞానపరతన్త్రతయా అజ్ఞానసమ్బన్ధాదివత్ తన్నివృత్త్యైవ నివృత్త్యుపపత్తేః । ఏతదర్థమేవ తేషాం తదవస్థాభేదరూపతయా తత్పారతన్త్ర్యమిష్యతే – ఇతి ।

అపరే తు ‘అజ్ఞానస్య సవిషయస్వభావత్వాత్ ఉత్సర్గతః సర్వం సర్వదా ఆవృణోత్యేవ । న చ విషయోత్పత్తేః ప్రాగావరణీయాభావేన ఆవారకత్వం న యుజ్యత ఇతి వాచ్యమ్ , తదాపి సూక్ష్మరూపేణ తత్సత్త్వాత్' ఇతి మన్యమానాః కల్పయన్తి– యథా బహుజనసమాకులే ప్రదేశే కస్యచిత్ శిరసి నిపతన్నశనిః ఇతరానప్యపసారయతి, యథా వా సన్నిపాతహరమౌషధమ్ ఏకం దోషం నివర్తయద్దోషాన్తరమపి దూరీకరోతి, ఏవమేకమజ్ఞానం నాశయత్ జ్ఞానమ్ అజ్ఞానాన్తరాణ్యపి తిరస్కరోతి । తిరస్కారశ్చ యావత్ జ్ఞానస్థితిః తావత్ ఆవరణశక్తిప్రతిబన్ధః – ఇతి ।

'జ్ఞానసామాన్యమ్ అజ్ఞాననివర్తకమ్' ఇతి నియమపరీక్షా

నన్వేవం సతి ధారావాహికస్థలే ద్వితీయాదివృత్తీనామావరణానభిభావకత్వేన వైఫల్యం స్యాత్ , ప్రథమజ్ఞానేనైవ నివర్తనతిరస్కారాభ్యామావరణమాత్రస్యాభిభావాదితి –

అత్రాహుః– వృత్తితిరస్కృతమజ్ఞానం తదుపరమే పునరావృణోతి ప్రదీపతిరస్కృతం తమ ఇవ ప్రదీపోపరమే । వృత్త్యుపరమసమయే వృత్త్యన్తరోదయే తు తిరస్కృతమజ్ఞానం తథైవావతిష్ఠతే ప్రదీపోపరమసమయే ప్రదీపాన్తరోదయే తమ ఇవ । తథా చ ’యస్మిన్ సతి

అగ్రిమక్షణే యస్య సత్త్వం, యద్వ్యతిరేకే చాసత్త్వం, తత్తజ్జన్యమ్' ఇతి ప్రాగభావపరిపాలనసాధారణలక్షణానురోధేన అనావరణస్య ద్వితీయాదివృత్తికార్యత్వస్యాపి లాభాత్ న తద్వైఫల్యమితి ।

న్యాయచన్ద్రికాకృతస్తు ఆహుః – కేనచిజ్జ్ఞానేన కస్యచిదజ్ఞానస్య నాశ ఏవ, న తు ఆవారకాణామప్యజ్ఞానాన్తరాణాం తిరస్కారః । తథా చ ధారావాహికద్వితీయాదివృత్తీనామపి ఏకైకాజ్ఞాననాశకత్వేన సాఫల్యమ్ । న చైవం జ్ఞానోదయేఽప్యావరణసమ్భవాద్విషయానవభాసప్రసఙ్గః । అవస్థారూపాణ్యజ్ఞానాని హి తత్తత్కాలోపలక్షితస్వరూపావారకాణి, జ్ఞానాని చ యావత్స్వకాలోపలక్షితవిషయావారకాజ్ఞాననాశకాని । తథా చ కిఞ్చిజ్జ్ఞానోదయే తత్కలీనవిషయావారాకాజ్ఞానస్య నాశాత్ విద్యమానానామజ్ఞానాన్తరాణామన్యకాలీనవిషయావారకత్వాచ్చ న తత్కాలీనవిషయావభాసే కాచిదనుపపత్తిః । కారీరీఫలే వృష్టౌ ఆసన్నసమయస్యేవ అజ్ఞానవిషయే ఘటాదౌ తత్తత్కాలస్య ఉపలక్షణతయా విషయకోటావననుప్రవేశేన సూక్ష్మతత్తత్కాలభేదావిషయైర్ధారావాహికద్వితీయాదిజ్ఞానైరజ్ఞానానాం నివృత్తావపి న కాచిదనుపపత్తిరితి ।

కేచిత్తు – ప్రథమజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానం స్వరూపావారకమ్ । ద్వితీయాదిజ్ఞాననివర్త్యాని తు దేశకాలాదివిశేషణాన్తరవిశిష్టవిషయాణి । అత ఏవ సత్తానిశ్చయరూపే అజ్ఞాననివర్తకే చైత్రదర్శనే సకృజ్జాతే 'చైత్రం న జానామి' ఇతి స్వరూపావరణం నానుభూయతే, కిం తు ' ఇదనీం స కుత్రేతి న జానామి' ఇత్యాదిరూపేణ విశిష్టావరణమేవ । విస్మరణశాలినః క్వచిత్ సకృత్ దృష్టేఽపి 'న జానామి' ఇతి స్వరూపావరణం దృశ్యతే చేత్ ,తత్ర తథాఽస్తు । అన్యత్ర సకృద్దృష్టే విశిష్టవిషయాన్యేవాజ్ఞానాని జ్ఞానాని చ । న చ - ఏవం సతి ధారావాహికద్వితీయాదిజ్ఞానానామజ్ఞాననివర్తకత్వం న స్యాత్ । స్థూలకాలవిశిష్టాజ్ఞానస్య ప్రథమజ్ఞానేనైవ నివృత్తేః, పూర్వాపరజ్ఞానవ్యావృత్తసూక్ష్మకాలవిశిష్టాజ్ఞానస్య తదవిషయైర్ద్వితీయాదిజ్ఞానైర్నివృత్త్యయోగాత్ – ఇతి వాచ్యమ్ । ధారావహనస్థలే ప్రథమోత్పన్నాయా ఏవ వృత్తేస్తావత్కాలావస్థాయిత్వసమ్భవేన వృత్తిభేదానభ్యుపగమాత్ । తదభ్యుపగమేఽపి బహుకాలావస్థాయిపఞ్చషవృత్తిరూపత్వసమ్భవేన పరస్పరవ్యావృత్తస్థూలకాలాదివిశేషణభేదవిషయత్వోపపత్తేః । ప్రతిక్షణోద్యదనేకవృత్తిసన్తానరూపత్వాభ్యుపగమేఽపి ద్వితీయాదివృత్తీనామధిగతార్థమాత్రవిషయతయా ప్రామాణ్యాభావేన

ఆవరణానివర్తకత్వేఽప్యహానేశ్చ । న హి విషయాబాధమాత్రం ప్రామాణ్యమ్ । ప్రాగవగతానవగతయోః పర్వతతద్వృత్తిపావకయోరనుమితివిషయయోరబాధస్యావిశేషేణ ఉభయత్రాప్యనుమితేః ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ । న చేష్టాపత్తిః । ‘వహ్నావనుమితిః ప్రమాణమ్’ ఇతివత్ ‘పర్వతేఽప్యనుమితిః ప్రమాణమ్’ ఇతివ్యవహారాదర్శనాత్ , వివరణే సాక్షిసిద్ధస్యాజ్ఞానస్య అభావవ్యావృత్తిప్రత్యాయనార్థానుమానాదివిషయత్వేఽపి ప్రమాణావేద్యత్వోక్తేశ్చ । తస్మాత్ ద్వితీయాదివృత్తీనాం ప్రామాణ్యాభావాత్ ఉపాసనాదివృత్తీనామివ అజ్ఞానానివర్తకత్వేఽపి న హానిః । ప్రమాణవృత్తీనామేవ తన్నివర్తకత్వాభ్యుపగమాత్ ।

'ప్రమాసామాన్యమ్ అజ్ఞాననివర్తకమ్' ఇతి నియమపరీక్షా

నను - నాయమపి నియమః, పరోక్షవృత్తేరనిర్గమేనాజ్ఞానానివర్తకత్వాదితి చేత్ –

అత్ర కేచిదాహుః – ద్వివిధం విషయావారకమజ్ఞానమ్ । ఏకం విషయాశ్రితం రజ్వాదివిక్షేపోపాదానభూతం కార్యకల్ప్యమ్ । అన్యత్ పురుషాశ్రితం ’ఇదమహం న జనామి’ ఇత్యనుభూయమానమ్ । పురుషాశ్రితస్య విషయసమ్భిన్నవిక్షేపోపాదానత్వాసమ్భవేన విషయాశ్రితస్య ’ఇదమహం న జానామి’ ఇతి సాక్షిరూపప్రకాశసంసర్గాయోగేన ద్వివిధస్యాప్యావశ్యకత్వాత్ । ఏవం చ పరోక్షస్థలే వృత్తేర్నిర్గమనాభావాత్ దూరస్థవృక్షే ఆప్తవాక్యాత్ పరిమాణవిశేషావగమేఽపి తద్విపరీతపరిమాణవిక్షేపవిశేషదర్శనాచ్చ విషయగతాజ్ఞానానివృత్తావపి పురుషగతాజ్ఞాననివృత్తిరస్త్యేవ । “శాస్త్రార్థం న జానామి” ఇత్యనుభూతాజ్ఞానస్య తదుపదేశానన్తరం నివృత్త్యనుభవాత్ । అత ఏవ ’అనుమేయాదౌ సుషుప్తివ్యావృత్తిః’ ఇతి వివరణస్య ’తద్విషయాజ్ఞాననివృత్తిరర్థః’ ఇత్యుక్తం తత్త్వదీపనే ఇతి ।

అన్యే తు – నయనపటలవత్ పురుషాశ్రితమేవాజ్ఞానం విషయావారకమ్ , న తదతిరేకేణ విషయగతాజ్ఞానే ప్రమాణమస్తి । న చ – పురుషాశ్రితస్య విషయగతవిక్షేపపరిణామిత్వం న సమ్భవతి, తత్సమ్భవే వా దూరస్థవృక్షపరిమాణే పరోక్షజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ విపరీతపరిమాణవిక్షేపో న సమ్భవతీతి – వాచ్యమ్ । వాచస్పతిమతే సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య జీవాశ్రితాజ్ఞానవిషయీకృతబ్రహ్మవివర్తత్వేన తద్వత్ శుక్తిరజతాదేః పురుషాశ్రితాజ్ఞానవిషయీకృతబ్రహ్మవివర్తత్వోపపత్తేః, పరోక్షవృత్త్యా ఏకావస్థానివృత్తావపి అవస్థాన్తరేణ విపరీతపరిమాణవిక్షేపోపపత్తేశ్చ – ఇత్యాహుః ।

అపరే తు – శుక్తిరజతాదిపరిణామోపపత్త్యాఙ్గస్యాత్ విషయావకుణ్ఠనపటవత్ విషయగతమేవాజ్ఞానం తదావారకమ్ । న చ తథాసతి అజ్ఞానస్య

అన్తఃకరణోపహితసాక్ష్యసంసర్గేణ తతః ప్రకాశానుపపత్తిః పరోక్షవృత్తినివర్త్యత్వాసమ్భవశ్చ దోష ఇతి వాచ్యమ్ । అవస్థారూపాజ్ఞానస్య సాక్ష్యసంసర్గేఽపి తత్సంసృష్టమూలాజ్ఞానస్యైవ 'శుక్తిమహం న జానామి' ఇతి ప్రకాశోపపత్తేః, శుక్త్యాదేరపి మూలాజ్ఞానవిషయచైతన్యాభిన్నతయా తద్విషయత్వానుభవావిరోధాత్ । వివరణాదిషు మూలాజ్ఞానసాధనప్రసఙ్గ ఏవ 'ఇదమహం న జానామి' ఇతి ప్రత్యక్షప్రమాణోపదర్శనాచ్చ । 'అహమజ్ఞః' ఇతి సామాన్యతోఽజ్ఞానానుభవ ఏవ మూలాజ్ఞానవిషయకః, 'శుక్తిమహం న జానామి' ఇత్యాదివిషయవిశేషాలిఙ్గితాజ్ఞానానుభవస్త్వవస్థాఽజ్ఞానవిషయకః' ఇతి విశేషాభ్యుపగమేఽపి అవస్థాఽవస్థావతోరభేదేన మూలాజ్ఞానస్య సాక్షిసంసర్గాద్వా సాక్షివిషయచైతన్యయోః వాస్తవైక్యాద్వా విషయగతస్యాప్యవస్థాఽజ్ఞానస్య సాక్షివిషయత్వోపపత్తేః । పరోక్షజ్ఞానస్యాజ్ఞానానివర్తకత్వేఽపి తతస్తన్నివృత్త్యనుభవస్య సత్తానిశ్చయరూపపరోక్షవృత్తిప్రతిబన్ధకప్రయుక్తాననుభవనిబన్ధనభ్రాన్తిత్వోపపత్తేః, అపరోక్షజ్ఞానస్యైవాజ్ఞాననివర్తకత్వనియమాభ్యుపగమాత్ – ఇత్యాహుః ।

నను నాయమపి నియమః । అవిద్యాఽహఙ్కారసుఖదుఃఖాదితద్ధర్మప్రత్యక్షస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానభ్యుపగమాదితి చేత్ – న – అవిద్యాదిప్రత్యక్షస్య సాక్షిరూపత్వేన వృత్తిరూపాపరోక్షజ్ఞానస్యావరణనివర్తకత్వనియమానపాయాత్ ।

సాక్షిస్వరూపనిర్ణయవాదః

అథ కోఽయం సాక్షీ జీవాతిరేకేణ వ్యవహ్రియతే ।

అత్రోక్తం కూటస్థదీపే – దేహద్వయాధిష్ఠానభూతం కూటస్థచైతన్యం స్వావచ్ఛేదకస్య దేహద్వయస్య సాక్షాదీక్షణాత్ నిర్వికారత్వాచ్చ సాక్షీత్యుచ్యతే । లోకేఽపి హి ఔదాసీన్యబోధాభ్యామేవ సాక్షిత్వం ప్రసిద్ధమ్ । యద్యపి జీవస్య వృత్తయః సన్తి దేహద్వయభాసికాః, తథాపి సర్వతః ప్రసృతేన స్వావచ్ఛిన్నేన కూటస్థచైతన్యేన ఈషత్ సదా భాస్యమానమేవ దేహద్వయం జీవచైతన్యరూపప్రతిబిమ్బగర్భాదన్తఃకరణాద్విచ్ఛిద్యవిచ్ఛిద్యోద్గచ్ఛద్భిర్వృత్తిజ్ఞానైః స్ఫుటమ్ అవభాస్యతే । అన్తరాలకాలేషు తు సహ వృత్త్యభావైః కూటస్థచైతన్యేనైవ అవభాస్యతే । అత ఏవ అహఙ్కారాదీనాం [సదా](సర్వదా) ప్రకాశసంసర్గాత్ సంశయాద్యగోచరత్వమ్ అన్యజ్ఞానధారాకాలీనాహఙ్కారస్య 'ఏతావన్తం కాలమిదమహం పశ్యన్నేవాసమ్' ఇత్యనుసన్ధానం చ । న చ కూటస్థప్రకాశితే కథం జీవస్య వ్యవహారస్మృత్యాదికమితి శఙ్క్యమ్ । అన్యోన్యాధ్యాసేన జీవైకత్వాపత్త్యా కూటస్థస్య

జీవాన్తరఙ్గత్వాత్ । న చ జీవచైతన్యమేవ సాక్షీ భవతు కిం కూటస్థేనేతి వాచ్యమ్ । లౌకికవైదికవ్యవహారకర్తుస్తస్య ఉదాసీనద్రష్టృత్వాసమ్భవేన 'సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ' (శ్వే.ఉ.౬-౧౧) ఇతి శ్రుత్యుక్తసాక్షిత్వాయోగాత్ । 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి'(శ్వే. ఉ. ౪-౬) ఇతి కర్మఫలభోక్తుర్జీవాత్ ఉదాసీనప్రకాశరూపస్య సాక్షిణః పృథగామ్నానాచ్చ ఇతి ।

నాటకదీపేఽపి నృత్యశాలాస్థదీపదృష్టాన్తేన సాక్షీ జీవాద్వివిచ్య దర్శితః । తథాహి – 'నృత్యశాలాస్థితో దీపః ప్రభుం సభ్యాంశ్చ నర్తకీమ్ । దీపయేదవిశేషేణ తదభావేఽపి దీప్యతే ॥' (పం.ద. ౧౦-౧౧) । తథా చిదాభాసవిశిష్టాహఙ్కారరూపం జీవం విషయభోగసాకల్యవైకల్యాభిమానప్రయుక్తహర్షవిషాదవత్త్వాత్ నృత్యాభిమానిప్రభుతుల్యం తత్పరిసరవర్తిత్వేఽపి తద్రాహిత్యాత్ సభ్యపురుషతుల్యాన్ విషయాన్ నానావిధవికారవత్త్వాత్ నర్తకీతుల్యాం ధియం చ దీపయన్ సుషుప్త్యాదావహఙ్కారాద్యభావేఽపి దీప్యమానః చిదాభాసవిశిష్టాహఙ్కారరూపజీవభ్రమాధిష్ఠానకూటస్థచైతన్యాత్మా సాక్షీతి ।

ఏవం జీవాద్వివేచితోఽయం సాక్షీ న బ్రహ్మకోటిరపి, కిం త్వస్పృష్టజీవేశ్వరవిభాగం చైతన్యమ్ , ఇత్యుక్తం కూటస్థదీపే ।

తత్త్వప్రదీపికాయామపి మాయాశబలితే సగుణే పరమేశ్వరే 'కేవలో నిర్గుణః' ఇతి విశేషణానుపపత్తేః సర్వప్రత్యగ్భూతం విశుద్ధం బ్రహ్మ జీవాభేదేన సాక్షీతి ప్రతిపద్యతే ఇత్యుదితమ్ ।

కౌముద్యాం తు 'ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢఃసర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా । కర్మాధ్యక్షః సర్వభూతాధివాసః సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ ॥' (శ్వే.ఉ. ౬-౧౧) ఇతి దేవత్వాదిశ్రుతేః పరమేశ్వరస్యైవ రూపభేదః కశ్చిత్ జీవప్రవృత్తినివృత్త్యోరనుమన్తా స్వయముదాసీనః సాక్షీ నామ । స చ కారణత్వాదిధర్మానాస్పదత్వాత్ అపరోక్షో జీవగతమజ్ఞానాద్యవభాసయంశ్చ జీవస్యాన్తరఙ్గః । సుషుప్త్యాదౌ చ కార్యకరణోపరమే జీవగతాజ్ఞానమాత్రస్య వ్యఞ్జకః ప్రాజ్ఞశబ్దితః । 'తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్'(బృ.ఉ. ౪-3-౨౧) 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢ ఉత్సర్జన్ యాతి'(బృ. ఉ. ౪-3-3౭) ఇతి శ్రుతివాక్యాభ్యాం సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యవస్థయోర్జీవాద్భేదేన ప్రతిపాదితః పరమేశ్వర ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యధికరణే నిర్ణయోఽపి సాక్షిపరః ఇత్యుపవర్ణితమ్ ।

తత్త్వశుద్ధావపి 'యథా ఇదం రజతమితి భ్రమస్థలే వస్తుతః శుక్తికోట్యన్తర్గతోఽపీదమంశః ప్రతిభాసతో రజతకోటిః తథా బ్రహ్మకోటిరేవ సాక్షీ ప్రతిభాసతో జీవకోటిరితి జీవస్య సుఖాదివ్యవహారే తస్యోపయోగః' ఇత్యుక్త్వా అయమేవ పక్షః సమర్థితః ।

కేచిత్తు - అవిద్యోపాధికో జీవ ఏవ సాక్షాద్ద్రష్టృత్వాత్సాక్షీ । లోకేఽపి హ్యకర్తృత్వే సతి ద్రష్టృత్వం సాక్షిత్వం ప్రసిద్ధమ్ । తచ్చాసఙ్గోదాసీనప్రకాశరూపే జీవే ఏవ సాక్షాత్సమ్భవతి । జీవస్యాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాపత్త్యా కర్తృత్వాద్యారోపభాక్త్వేఽపి స్వయముదాసీనత్వాత్ । 'ఏకో దేవః' ఇతి మన్త్రస్తు బ్రహ్మణో జీవభావాభిప్రయేణ సాక్షిత్వప్రతిపాదకః । 'ద్వా సుపర్ణా' ఇతి (ము.ఉ. 3-౧-3) మన్త్రః గుహాధికరణన్యాయేన జీవేశ్వరోభయపరః గుహాధికరణభాష్యోదాహృతపైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాతేన ప్రకారేణ జీవాన్తఃకరణోభయపరో వా, ఇతి న కశ్చిద్విరోధః ఇత్యాహుః ।

అన్యే తు - సత్యం జీవ ఏవ సాక్షీ, న తు సర్వగతేన అవిద్యోపహితేన రూపేణ । పురుషాన్తరాన్తఃకరణాదీనామపి పురుషాన్తరం ప్రతి స్వాన్తఃకరణభాసకసాక్షిసంసర్గావిశేషేణ ప్రత్యక్షత్వాపత్తేః । న చాన్తఃకరణభేదేన ప్రమాతృభేదాత్తదనాపత్తిః । సాక్షిభాస్యేఽన్తఃకరణాదౌ సర్వత్ర సాక్ష్యభేదే సతి ప్రమాతృభేదస్యాప్రయోజకత్వాత్ । తస్మాదన్తఃకరణోపధానేన జీవః సాక్షీ । తథా చ ప్రతిపురుషం సాక్షిభేదాత్ పురుషాన్తరాన్తఃకరణాదేః పురుషాన్తరసాక్ష్యసంసర్గాద్వా తదయోగ్యత్వాద్వా అప్రకాశ ఉపపద్యతే । సుషుప్తావపి సూక్ష్మరూపేణాన్తఃకరణసద్భావాత్ తదుపహితః సాక్షీ తదాప్యస్త్యేవ । న చ – అన్తఃకరణోపహితస్య ప్రమాతృత్వేన న తస్య సాక్షిత్వమ్ , సుషుప్తౌ ప్రమాత్రభావేఽపి సాక్షిసత్త్వేన తయోర్భేదశ్చ అవశ్యం వక్తవ్యః - ఇతి వాచ్యమ్ । విశేషణోపాధ్యోర్భేదస్య సిద్ధాన్తసమ్మతత్వేన అన్తఃకరణవిశిష్టః ప్రమాతా తదుపహితః సాక్షీ ఇతి భేదోపపత్తేః ఇత్యాహుః ।

సాక్షిచైతన్యస్య ఆవృతత్వానావృతత్వవిచారః

నను -ఉక్తరూపస్య సాక్షిణఃచైతన్యమాత్రావారకేణాజ్ఞానేనావరణమవర్జనీయమితి కథమావృతేనావిద్యాహఙ్కారాదిభానం - ఇతి చేత్ –

రాహువదవిద్యా స్వావృతప్రకాశప్రకాశ్యేతి కేచిత్ ।

వస్తుతః అవిద్యాన్తఃకరణతద్ధర్మావభాసకం సాక్షిచైతన్యం విహాయైవ అజ్ఞానం చైతన్యమావృణోతీతి అనుభవానుసారేణ కల్పనాత్ న కశ్చిద్దోషః । అత ఏవ సర్వదా తేషామ్ అనావృతప్రకాశసంసర్గాత్ అజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానసంశయాగోచరత్వమ్ ।

సాక్ష్యానన్దస్యానావృతత్వవిచారః

సాక్షిచైతన్యస్యానావృతత్వే తత్స్వరూపభూతస్యానన్దస్యాపి ప్రకాశాపత్తిరితి చేత్ , న – ఇష్టాపత్తేః, ఆనన్దరూపప్రకాశప్రయుక్తస్య ఆత్మని నిరుపాధికప్రేమ్ణో దర్శనాత్ , 'భాసత ఏవ పరమప్రేమాస్పదత్వలక్షణం సుఖమ్' ఇతి వివరాణాచ్చ ।

స్యాదేతత్ – ఇదానీమప్యానన్దప్రకాశే ముక్తిసంసారయోరవిశేషప్రసఙ్గః । నను కల్పితభేదస్య సాక్ష్యానన్దస్య ప్రకాశేఽపి అనవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మానన్దస్యావృతస్య సంసారదశాయామప్రకాశేన విశేషోఽస్తీతి చేత్ , న–ఆనన్దేఽనవచ్ఛేదాంశస్యాపురుషార్థత్వాత్ , ఆనన్దపరోక్షమాత్రస్య చ ఇదానీమపి సత్త్వాత్ । నను–అవచ్ఛిన్నః సాక్ష్యానన్దః సాతిశయః, సుషుప్తిసాధారణాదనతిస్పష్టాత్తతో వైషయికానన్దేష్వతిశయానుభావాత్ । అనవచ్ఛిన్నో బ్రహ్మానన్దస్తు నిరతిశయః । ఆనన్దవల్ల్యాం మానుషానన్దాద్యుత్తరోత్తరశతగుణోత్కర్షోపవర్ణనస్య బ్రహ్మానన్దే సమాపనాత్– ఇతి చేత్ , న–సిద్ధాన్తే సాక్ష్యానన్దవిషయానన్దబ్రహ్మానన్దానాం వస్తుత ఏకత్వేన ఉత్కర్షాపకర్షాసమ్భవాత్ । మానుషానన్దాదీనాముత్తరోత్తరముత్కర్షం శ్రుతిర్వదతీతి చేత్ , కో వా బ్రూతే శ్రుతిర్న వదతీతి, కిం తు అద్వైతవాదే తదుపపాదనమశక్యమిత్యుచ్యతే । నన్వేకస్యైవ సౌరాలోకస్య కరతలస్ఫటికదర్పణాద్యభివ్యఞ్జకవిశేషోపధానేనాభివ్యక్తితారతమ్యదర్శనాత్ ఏకత్వేఽప్యానన్దస్య అభివ్యఞ్జకసుఖవృత్తిభేదోపధానేనాభివ్యక్తితారతమ్యరూపముత్కర్షాపకర్షవత్త్వం యుక్తమితి చేత్ , న - దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్తేః । సర్వతః ప్రసృమరస్య సౌరాలోకస్య గగనే వినా కరతలాదిసమ్బన్ధమ్ అస్పష్టం ప్రకాశమానస్య నిమ్నతలే ప్రసృమరస్య జలస్యేవ కరతలసమ్బన్ధేన గతిప్రతిహతౌ బహులీభావాదధికప్రకాశః, భాస్వరదర్పణాదిసమ్బన్ధేన గతిప్రతిహతౌ బహులీభావాత్తదీయదీప్తిసంవలనాచ్చ తతోఽప్యధికప్రకాశః, ఇతి తత్రాభివ్యఞ్జకోపాధికాభివ్యక్తితారతమ్యానభ్యుపగమాత్ । దృష్టాన్తసమ్ప్రతిపత్తౌ చ గగనప్రసృతసౌరాలోకవత్ అనవచ్ఛిన్నానన్దస్యాస్పష్టతా, కరతలాద్యవచ్ఛిన్నసౌరాలోకవత్ సుఖవృత్త్యవచ్ఛిన్నానన్దస్యాధికాభివ్యక్తిరితి ముక్తితః సంసారస్యైవ అభ్యర్థితత్వోపత్తేశ్చ । ఏతేన సంసారదశాయాం ప్రకాశమానోఽప్యానన్దో మిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారవిక్షిప్తతయా తీవ్రవాయువిక్షిప్తప్రదీపప్రభావదస్పష్టం ప్రకాశతే, ముక్తౌ తదభావాత్ యథావదవభాసతే ఇత్యపి – నిరస్తమ్ । నిర్విశేషస్వరూపానన్దే ప్రకాశమానే తత్ర విక్షేపదోషాదప్రకాశమానస్య ముక్త్యన్వయినోఽతిశయస్య అసమ్భవాత్ । తస్మాత్ సాక్ష్యానన్దస్యానావృతత్వకల్పనమయుక్తమ్ ।

అత్రాహుః అద్వైతవిద్యాచార్యాః - యథా అత్యుత్కృష్టస్య ఏకస్యైవ ధవలరూపస్య మాలిన్యతారతమ్యయుక్తేషు అనేకేషు దర్పణేషు ప్రతిబిమ్బే సతి ఉపాధిమాలిన్యతారతమ్యాత్ తత్ర తత్ర ప్రతిబిమ్బే ధావల్యాపకర్షః తారతమ్యేనాధ్యస్యతే, ఏవం వస్తుతో నిరతిశయస్య ఏకస్యైవ స్వరూపానన్దస్య అన్తఃకరణప్రతిబిమ్బితతయా సాక్ష్యానన్దభావే ప్రాక్తనసుకృతసమ్ప్రత్త్యధీనవిషయవిశేషసమ్పర్కప్రయుక్తసత్త్వోత్కర్షాపకర్షరూపశుద్ధితారతమ్యయుక్తసుఖరూపాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిబిమ్బితతయా విషయానన్దభావే చ తమోగుణరూపోపాధిమాలిన్యతారతమ్యదోషాత్ అపకర్షః తారతమ్యేనాధ్యస్యతే ఇతి సంసారదశాయాం ప్రకాశమానేఽప్యానన్దే అధ్యస్తాపకర్షతారతమ్యేన సాతిశయత్వాదతృప్తిః ।విద్యోదయే నిఖిలాపకర్షాధ్యాసనివృత్తేః అరోపితసాతిశయత్వాపాయాత్ కృతకృత్యతా, ఇతి విశేషోపపత్తేః నిరుపాధికప్రేమగోచరతయా ప్రకాశమానః సాక్ష్యానన్దోఽనావృత ఏవేతి ।

అన్యే తు -ప్రకాశమానోఽప్యానాన్దః 'మయి నాస్తి న ప్రకాశతే' ఇత్యావరణానుభవాత్ ఆవృత ఏవ । ఏకస్మిన్నపి సాక్షిణి అవిద్యాకల్పితరూపభేదసమ్భవేన చైతన్యరూపేణానావరణస్య ఆనన్దరూపేణావరణస్య చావిరోధాత్ , స్వరూప్రకాశస్యావరణానివర్తకతయా ప్రకాశమానే ఆవరణస్యావిరోధాచ్చ, 'త్వదుక్తమర్థం న జానామి' ఇతి ప్రకాశమాన ఏవావరణదర్శనాచ్చ । న చ తత్ర అనావృతసామాన్యాకారావచ్ఛేదేన విశేషావరణమేవానుభూయత ఇతి వాచ్యమ్ । అన్యావరణస్యాన్యావచ్ఛేదేన భానేఽతిప్రసఙ్గాత్ । న చ సామాన్యవిశేషభావో నియామక ఇతి నాతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ । వ్యాప్యవ్యాపకభావాతిరిక్తసామాన్యవిశేషభావాభావేన 'వహ్నిం న జానామి' ఇతి ధూమావారకాజ్ఞానానుభవ ప్రసఙ్గాత్ । తస్మాత్ యదవచ్ఛిన్నమజ్ఞానం ప్రకాశతే తదేవావృతమితి ప్రకాశమానేఽప్యజ్ఞానం యుజ్యతే । అజ్ఞానం చ యథా సాక్ష్యంశం విహాయ చైతన్యమావృణోతి, ఏవమానన్దమపి తత్తత్సుఖరూపవృత్తికబలీకృతం విహాయైవావృణోతి । స ఏవ వైషయికానన్దస్యావరణాభవః । స చావరణాభిభవః ప్రత్యూషసమయే బాహ్యావరణాభిభవవత్ కారణవిశేషప్రయుక్తవృత్తివిశేషవశాత్ తరతమభావేన భవతి । అతః స్వరూపానన్దవిషయానన్దయోః విషయానన్దానాం చ పరస్పరం భేదసిద్ధిః – ఇతి వదన్తి ।

సర్వథాఽపి సాక్షిచైతన్యస్యానావృతత్వేన ఆవరణాభిభవార్థం వృత్తిమనపేక్ష్యైవ తేన అహఙ్కారాదిప్రకాశనమితి తుల్యమేవ ।

కేవలసాక్షిభాస్యానాం స్మరణోపపత్తినిరూపణమ్

నన్వేవం కథమహఙ్కారాదీనామనుసన్ధానమ్ । జ్ఞానసూక్ష్మావస్థారూపస్య సంస్కారస్య జ్ఞానే సత్యయోగేన నిత్యేన సాక్షిణా తదాధానాసమ్భవాత్ ।

అత్ర కేచిదాహుః- స్వసంసృష్టేన సాక్షిణా సదా భాస్యమానోఽహఙ్కారః తత్తద్ఘటాదివిషయవృత్త్యాకారపరిణతస్వావచ్ఛిన్నేనాపి సాక్షిణా భాస్యత ఇతి తస్యానిత్యత్వాత్ సమ్భవతి సంస్కారాధానం ఘటాదౌ విషయ ఇవ । న హి స్వాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్నసాక్షిణైవ స్వగోచరసంస్కారాధానమితి నియమోఽస్తి । తథా సతి వృత్తిగోచరసంస్కారాసమ్భవేన వృత్తేరస్మరణప్రసఙ్గాత్ । అనవస్థాపత్త్యా వృత్తిగోచరవృత్త్యన్తరస్య అనువ్యవసాయనిరసనేన నిరస్తత్వాత్ । కిం తు యద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యే యత్ ప్రకాశతే తద్వృత్త్యా తద్గోచరసంస్కారాధానమ్ ఇత్యేవ నియమః । ఏవం చ జ్ఞానసుఖాదయోఽపి అన్తఃకరణవృత్తయః తప్తాయఃపిణ్డాద్వ్యుచ్చరన్తో విస్ఫులిఙ్గాః స్వావచ్ఛిన్నేన వహ్నినేవ స్వస్వావచ్ఛిన్నేన అనిత్యేన సాక్షిణా భాస్యన్త ఇతి యుక్తం తేష్వపి సంస్కారాధానమ్ । యస్తు 'ఘటైకాకారధీస్థా చిత్ ఘటమేవావభాసయేత్ । ఘటస్య జ్ఞాతతా బ్రహ్మచైతన్యేనావభాస్యతే ॥ (పం.ద. ౮-౪) ఇతి కూటస్థదీపోక్తః విషయవిశేషణస్య జ్ఞానస్య విషయావచ్ఛిన్నబ్రహ్మచైతన్యావభాస్యత్వపక్షః,యశ్చ తత్త్వప్రదీపికోక్తో జ్ఞానేచ్ఛాదీనామనవచ్ఛిన్నశుద్ధచైతన్యరూపనిత్యసాక్షిభాస్యత్వపక్షః, తయోరపి చైతన్యస్య స్వసంసృష్టాపరోక్షరూపత్వాత్ వృత్తిసంసర్గోఽవశ్యం వాచ్య ఇతి తత్సంసృష్టానిత్యరూపసద్భావాత్ న తేషు సంస్కారాధానే కాచిదనుపపత్తిరితి ।

అన్యే తు - సుషుప్తావపి అవిద్యాద్యనుసన్ధాన సిద్ధయే కల్పితామ్ అవిద్యావృత్తిమ్ అహమాకారామఙ్గీకృత్య అహమర్థే సంస్కారముపపాదయన్తి । న చాస్మిన్ పక్షే 'ఏతావన్తం కాలమిదమహం పశ్యన్నేవాసమ్' ఇతి అన్యజ్ఞానధారాకాలీనాహమర్థానుసన్ధానానుపపత్తిః । అవచ్ఛేదకభేదేన సుఖదుఃఖయౌగపద్యవద్వృత్తిద్వయయౌగపద్యస్యాప్యవిరోధేన అన్యజ్ఞానధారాకాలేఽపి అహమాకారావిద్యావృత్తిసన్తానసమ్భవాదితి ।

అపరే తు - అహమాకారా వృత్తిరన్తఃకరణవృత్తిరేవ । కిం తు ఉపాసనాదివృత్తివత్ న జ్ఞానమ్ , క్లృప్తతత్కరణాజన్యత్వాత్ । న హి తత్ర చక్షురాదిప్రత్యక్షప్రమాణం సమ్భవతి । న వా లిఙ్గాదికమ్ । లిఙ్గాదిప్రతిసన్ధానశూన్యస్యాప్యహఙ్కారానుసన్ధానదర్శనాత్ । నాపి మనః కరణమ్ । తస్యోపాదానభూతస్య క్వచిదపి కరణత్వాక్లృప్తేః । తర్హి అహమర్థప్రత్యభిజ్ఞాఽపి జ్ఞానం న స్యాదితి చేత్ , న - తస్యా అహమంశే జ్ఞనత్వాభావేఽపి తత్తాంశే స్మృతికరణత్వేన క్లృప్తసంస్కారజన్యతయా జ్ఞానత్వాత్ , అంశభేదేన జ్ఞానే పరోక్షత్వాపరోక్షత్వవత్ ప్రమాత్వాప్రమాత్వవచ్చ జ్ఞానత్వాజ్ఞానత్వయోరపి అవిరోధాత్ - ఇత్యాహుః ।

ఇతరే తు - అహమాకారాఽపి వృత్తిర్జ్ఞానమేవ। 'మామహం జానామి' ఇత్యనుభవాత్ । న చ కరణాసమ్భవః । అనుభవానుసారేణ మనస ఏవాన్తరిన్ద్రియత్వస్యేవ కరణత్వస్యాపి కల్పనాత్ - ఇత్యాహుః ।

ఏవం సతి బాహ్యగోచరాపరోక్షవృత్తీనామేవ ఆవరణాభిభావకత్వనియమః పర్యవసన్నః ।

భ్రమకారణీభూతేదమాకారవృత్తేరావరణాభిభావకత్వనిరూపణమ్

నను-నాయమపి నియమః, శుక్తిరజతస్థలే ఇదమాకారవృత్తేరజ్ఞానానభిభావకత్వాత్ , అన్యథా ఉపాదానాభావేన రజతోత్పత్త్యయోగాత్ ఇతి చేత్ -

అత్రాహుః– ఇదమాకారవృత్త్యా ఇదమంశాజ్ఞాననివృత్తావపి శుక్తిత్వాదివిశేషాంశాజ్ఞానానివృత్తేః తదేవ రజతోపాదానమ్ , శుక్తిత్వాద్యజ్ఞానే రజతాధ్యాసస్య తజ్జ్ఞానే తదభావస్య అనుభూయమానత్వాత్ । అధ్యాసభాష్యటీకావివరణే అనుభూయమానాన్వయవ్యతిరేకస్యైవాజ్ఞానస్య రజతాద్యధ్యాసోపాదానత్వోక్తేః । అత ఏవ శుక్త్యంశోఽధిష్ఠానమ్ , ఇదమంశ ఆధారః; సవిలాసాజ్ఞానవిషయోఽధిష్ఠానమ్ , అతద్రూపోఽపి తద్రూపేణారోప్యబుద్ధౌ స్ఫురన్ ఆధారః, ఇతి సఙ్క్షేపశారీరకేఽపి వివేచనాదితి ।

అపరే తు ఇదం రజతమితి ఇదమంశ సమ్భిన్నత్వేన ప్రతీయమానస్య రజతస్య ఇదమంశాజ్ఞానమేవోపాదానమ్ । తస్య చ ఇదమాకారవృత్త్యా ఆవరణశక్తిమాత్రనివృత్తావపి విక్షేపశక్త్యా సహ తదనువృత్తేః నోపాదానత్వాసమ్భవః । జలప్రతిబిమ్బితవృక్షాధోఽగ్రత్వాధ్యాసే జీవన్ముక్త్యనువృత్తే ప్రపఞ్చాధ్యాసే చ సర్వాత్మనా అధిష్ఠానసాక్షాత్కారానన్తరభావిన్యామావరణనివృత్తావపి విక్షేపశక్తిసహితాజ్ఞానమాత్రస్యోపాదానత్వసమ్ప్రతిపత్తేః ఇత్యాహుః ।

కవితార్కికచక్రవర్తినృసింహభట్టోపాధ్యాయాస్తు 'ఇదం రజతమ్' ఇతి భ్రమరూపవృత్తివ్యతిరేకేణ రజతోత్పత్తేః ప్రాక్ ఇదమాకారా వృత్తిరేవ నాస్తీతి తస్యాః అజ్ఞాననివర్తకత్వసదసద్భావవిచారం నిరాలమ్బనం మన్యన్తే । తథా హి – న తావత్ భ్రమరూపవృత్తివ్యతిరేకేణ ఇదమాకారా వృత్తిః అనుభవసిద్ధా । జ్ఞానద్విత్వానుభవాత్ ।

నాపి అధిష్ఠానసామాన్యజ్ఞానమధ్యాసకారణమ్ ఇతి కార్యకల్ప్యా । తస్యాః తత్కారణత్వే మానాభావాత్ । న చాధిష్ఠానసమ్ప్రయోగాభావే రజతాద్యనుత్పత్తిస్తత్ర మానమ్ ; తతో దుష్టేన్ద్రియసమ్ప్రయోగస్యైవాధ్యాసకారణత్వప్రాప్తేః । న చ – సమ్ప్రయోగో న సర్వభ్రమవ్యాపీ, అధిష్ఠానస్ఫురణం తు స్వతః ప్రకాశమానే ప్రత్యగాత్మని

అహఙ్కారద్యధ్యాసమపి వ్యాప్నోతీతి – వాచ్యమ్ । తస్యాపి ఘటాద్యధ్యాసావ్యాపిత్వాత్ ।
ఘటాదిప్రత్యక్షాత్ ప్రాక్ తదధిష్ఠానభూతనీరూపబ్రహ్మమాత్రగోచరచాక్షుషవృత్తేరసమ్భవాత్ ।
స్వరూపప్రకాశస్యావృతత్వాత్ ।
ఆవృతానావృతసాధారణ్యేనాధిష్ఠానప్రకాశమాత్రస్యాధ్యాసకారణత్వే
శుక్తీదమంశసమ్ప్రయోగాత్ ప్రాగపి తదవచ్ఛిన్నచైతన్యరూపప్రకాశస్యావృతస్య సద్భావేన
తదాప్యధ్యాసాపత్తేః ।

న చ – అధ్యాససామాన్యే అధిష్ఠానప్రకాశసామాన్యం హేతుః,
ప్రాతిభాసికాధ్యాసేఽభివ్యక్తాధిష్ఠానప్రకాశః ఇతి నాతిప్రసఙ్గః, సామాన్యే సామాన్యస్య విశేషే
విశేషస్య హేతుత్వౌచిత్యాదితి-వాచ్యమ్ । ఏవమపి
ప్రాతిభాసికశఙ్ఖపీతిమకూపజలనైల్యాద్యధ్యాసావ్యాపనాత్ ।
రూపానుపహితచాక్షుషప్రత్యయాయోగేన తదానీం శఙ్ఖాదిగతశౌక్ల్యోపలమ్భాభావేన చ
అధ్యాసాత్ ప్రాక్ శఙ్ఖాదినీరూపాధిష్ఠానగోచరవృత్త్యసమ్భవాత్ ।

న చ ప్రాతిభాసికేష్వపి రజతాద్యధ్యాసమాత్రే నిరిక్తో విశేషహేతురాస్తామితి వాచ్యమ్ । తథా
సతి సమ్ప్రయోగాత్ ప్రాక్ పీతశఙ్ఖాద్యధ్యాసాప్రసఙ్గాయ తదధ్యాసే దుష్టేన్ద్రియసమ్ప్రయోగః
కారణమిత్యవశ్యం వక్తవ్యతయా తస్యైవ సామాన్యతః ప్రాతిభాసికాధ్యాసమాత్రే లాఘవాత్
కారణత్వసిద్ధౌ తత ఏవ రజతాద్యధ్యాసకాదాచిత్కత్వస్యాపి నిర్వాహాత్ అధిష్ఠానప్రకాశస్య
సామాన్యతో విశేషతో వాఽధ్యాసకారణత్వస్యాసిద్ధేః ।

నను – సాదృశ్యనిరపేక్షే అధ్యాసాన్తరే అకారణత్వేఽపి తత్సాపేక్షే రజతాద్యధ్యాసే
రజతాదిసాదృశ్యభూతరూపవిశేషాదివిశిష్టధర్మిజ్ఞానరూపమధిష్ఠానసామాన్యజ్ఞానం
కారణమవశ్యం వాచ్యమ్ । దుష్టేన్ద్రియసమ్ప్రయోగమాత్రస్య కారణత్వే శుక్తివత్ ఇఙ్గాలేఽపి
రజతాధ్యాసప్రసఙ్గాత్ । న చ సాదృశ్యమపి విషయదోషత్వేన కారణమితి వాచ్యమ్ ।
విసదృశేఽపి సాదృశ్యభ్రమే సతి అధ్యాససద్భావాత్ । జలధిసలిలపూరే దూరే
నీలశిలాతలత్వా(ధ్యా)రోపదర్శనాత్ । న చ 'తద్భేతోరేవే'తి న్యాయాత్
సాదృశ్యజ్ఞానసామగ్ర్యేవాధ్యాసకారణమస్త్వితి యుక్తమ్ । జ్ఞానసామగ్ర్యా అర్థకారణత్వస్య
క్వచిదప్యదృష్టేః, తతః సాదృశ్యజ్ఞానస్యైవ లఘుత్వాచ్చ । న చ - స్వతశ్శుభ్రేఽపి
శుభ్రకలధౌతభృఙ్గారగతేఽపి స్వచ్ఛే జల ఏవ నైల్యాధ్యాసః, న ముక్తాఫలే ఇతి వ్యవస్థావత్
వస్తుస్వభావాదేవ శుక్తౌ రజతాధ్యాసః నేఙ్గాలాదౌ ఇతి వ్యవస్థా, న తు సాదృశ్యజ్ఞానాపేక్షణాత్ -
ఇతి వాచ్యమ్ । స్వతః పటఖణ్డే పుణ్డరీకముకులత్వానధ్యాసేఽపి తత్రైవ

కర్తనాదిఘటితతదాకారే తదధ్యాసదర్శనేన తదధ్యాసస్య వస్తుస్వభావమననురుధ్య సాదృశ్యజ్ఞానభావాభావానురోధిత్వనిశ్చయాత్ । అన్యథా అన్యదాపి తత్ర తదధ్యాసప్రసఙ్గాత్ ।

ఉచ్యతే–సాదృశ్యజ్ఞానస్యాధ్యాసకారణత్వవాదేఽపి విశేషదర్శనప్రతిబధ్యేషు రజతాద్యధ్యాసేష్వేవ తస్య కారణత్వం వాచ్యమ్ । న తు తదప్రతిబధ్యేషు పీతశఙ్ఖాద్యధ్యాసేషు , అసమ్భవాత్ । విశేషదర్శనప్రతిబధ్యేషు చ ప్రతిబన్ధకజ్ఞానసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వనియమేన విశేషదర్శనసామగ్ర్యప్యవశ్యం ప్రతిబన్ధికా వాచ్యేతి తత ఏవ సర్వవ్యవస్థోపపత్తేః కిం సాదృశ్యజ్ఞానస్య కారణత్వకల్పనయా ? తథా హి ఇఙ్గాలాదౌ చక్షుఃసమ్ప్రయుక్తే తదీయనైల్యాదిరూపవిశేషదర్శనసామగ్రీసత్త్వాత్ న రజతాధ్యాసః । శుక్త్యాదావపి నీలభాగాదివ్యాపిచక్షుఃసమ్ప్రయోగే తత్సత్త్వాత్ న తదధ్యాసః । సదృశభాగమాత్రసమ్ప్రయోగే తదభావాదధ్యాసః ।

తదాపి శుక్తిత్వరూపవిశేషదర్శనసామగ్రీసత్త్వాదనధ్యాసప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ , న – అధ్యాససమయే శుక్తిత్వదర్శనాభావేన తత్పూర్వం తత్సామగ్ర్యభావస్య త్వయాఽపి వాచ్యత్వాత్ ।

మమ సాదృశ్యజ్ఞానరూపాధ్యాసకారణదోషేణ ప్రతిబన్ధాత్ తదా శుక్తిత్వదర్శనసామగ్ర్యభావాభ్యుపగమః, తవ తథాభ్యుపగమే తు ఘట్టకుటీప్రభాతవృత్తాన్త ఇతి చేత్ , న - సమీపోపసర్పణానన్తరం రజతసాదృశ్యరూపే చాకచక్యే దృశ్యమాన ఏవ శుక్తిత్వోపలమ్భేన తస్య తత్సామగ్రీప్రతిబన్ధకత్వాసిద్ధౌ దూరత్వాదిదోషేణ ప్రతిబన్ధాద్వా వ్యఞ్జకనీలపృష్ఠత్వాదిగ్రాహకాసమవధానాద్వా తత్సామగ్ర్యభావస్య వక్తవ్యత్వాత్ । ఏవం జలధిజలే నియతనీలరూపాధ్యాసప్రయోజకదోషేణ ప్రతిబన్ధాత్ దూరే నీరత్వవ్యఞ్జకతరఙ్గాదిగ్రాహకాసమవధానేన చ శౌక్ల్యజలరాశిత్వాదిరూపవిశేషదర్శనసామగ్ర్యభావాత్ నీలశిలాతలత్వాధ్యాసః । విస్తృతే పటే పరిణాహరూపవిశేషదర్శనసామగ్రీసత్త్వాత్ న పుణ్డరీకముకులత్వాధ్యాసః, కర్తనాది ఘటితతదాకారే తదభావాత్తదధ్యాస ఇతి ।

నన్వేవం కరస్పృష్టే లోహశకలే తదీయనీలరూపవిశేషదర్శనసామగ్ర్యభావాత్ రజతాధ్యాసః కిం న భవేత్, సాదృశ్యజ్ఞానానపేక్షణాత్– ఇతి చేత్, భవత్యేవ । కిం తు తామ్రాదివ్యావర్తకవిశేషదర్శనసామగ్ర్యా అప్యభావాత్ తదధ్యాసేనాపి భావ్యమితి క్వచిదనేకాధ్యాసే సంశయగోచరో భవతి, క్వచిత్తు రజతప్రాయే కోశగృహాదౌ రజతాధ్యాస ఏవ భవతి । క్వచిత్ సత్యపి సాదృశ్యజ్ఞానే శుక్తికాదౌ కదాచిత్

కరణదోషాద్యభావేనాధ్యాసానుదయవత్ అధ్యాసానుదయేఽపి న హానిః । తస్మాత్ న కార్యకల్ప్యా ఇదమాకారా వృత్తిః ।

నాప్యప్రతిబద్ధేదమర్థసమ్ప్రయోగకారణకల్ప్యా ; తతో భవన్త్యా ఏవేదంవృత్తే: దుష్టేన్ద్రియసమ్ప్రయోగక్షుభితావిద్యాపరిణామభూతస్వసమకాలరజతవిషయత్వస్యాపి అస్మాభిరుచ్యమానత్వాత్ । తత్ర చ జ్ఞానసమకాలోత్పత్తికే ప్రతిభాసమాత్రవిపరివర్తిని రజతే తత్ప్రాచీనసమ్ప్రయోగాభావేఽపి తత్తాదాత్మ్యాశ్రయేదమర్థసమ్ప్రయోగాదేవ తస్యాపి చక్షుర్గ్రాహ్యత్వోపపత్తేః । 'చక్షుషా రజతం పశ్యామి' ఇతి ప్రాతిభాసికరజతస్య స్వసమ్ప్రయోగాభావేఽపి చాక్షుషత్వానుభవాత్ ।

న చ – స్వసమ్ప్రయోగాభావాదేవ బాధకాత్ న తత్ చాక్షుషమ్ , నాపి దుష్టేన్ద్రియసమ్ప్రయోగజన్యమ్ ఇదంవృత్తిసమకాలం; జ్ఞానకారణస్యేన్ద్రియసమ్ప్రయోగస్యార్థకారణత్వాక్లృప్తేః । కిం తు ఇదంవృత్త్యనన్తరభావి తజ్జన్యం తదభివ్యక్తే సాక్షిణ్యధ్యాసాత్ తద్భాస్యమ్ । చాక్షుషత్వానుభవస్తు స్వభాసకచైతన్యాభివ్యఞ్జకేదంవృత్తిజనకత్వేన పరమ్పరయా చక్షురపేక్షామాత్రేణేతి–వాచ్యమ్ ।

తథా సతి పీతశఙ్ఖభ్రమే చక్షురనపేక్షాప్రసఙ్గాత్ । న హి తత్ర శఙ్ఖగ్రహణే చక్షురపేక్షా । రూపం వినా కేవలశఙ్ఖస్య చక్షుర్గ్రాహ్యత్వాయోగాత్ । నాపి పీతిమగ్రహణే । ఆరోప్యస్య ఐన్ద్రియకత్వానభ్యుపగమాత్ । న చ - పీతిమా స్వరూపతో నాధ్యస్యతే కిం తు నయనగతపిత్తపీతిమ్నోఽనుభూయమానస్య శఙ్ఖే సంసర్గమాత్రమధ్యస్యతే ఇతి పీతిమానుభవార్థమేవ చక్షురపేక్షేతి – వాచ్యమ్ । తథా సతి శఙ్ఖతత్సంసర్గయోరప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్ । నయనప్రదేశగతపిత్తపీతిమాకారవృత్త్యభివ్యక్తసాక్ష్యసంసర్గేణ తయోస్తద్భాస్యత్వాసమ్భవాత్, పీతిమసంసృష్టశఙ్ఖగోచరైకవృత్త్యనభ్యుపగమాచ్చ । న చ నయనప్రదేశస్థితస్య పిత్తపీతిమ్నో దోషాత్ శఙ్ఖే సంసర్గాధ్యాసో నోపేయతే, కిం తు నయనరశ్మిభిః సహ నిర్గతస్య విషయవ్యాపినస్తస్య తత్ర సంసర్గాధ్యాసః । కుసుమ్భారుణిమ్న ఇవ కౌసుమ్భే ఇతి, సమ్భవతి తదాకారవృత్త్యభివ్యక్తసాక్షిసంసర్గః - ఇతి వాచ్యమ్ । తథా సతి సువర్ణలిప్త ఇవ పిత్తోపహతనయనేన వీక్ష్యమాణే శఙ్ఖే తదితరేషామపి పీతిమధీప్రసఙ్గాత్ । న చ - స పీతిమా సమీపే గృహీత ఏవ దూరే గ్రహీతుం శక్యః విహాయసి ఉపర్యుత్పతన్ విహఙ్గమ ఇవ, ఇతరేషాం

చ సమీపే న గ్రహణమితి-వాచ్యమ్ I ఇతరేషామపి తచ్చక్షుర్నికటన్యస్తచక్షుషాం పీతిమసామీప్యసత్త్వేన తద్గ్రహణస్య దుర్వారత్వాత్ I

ఏవమప్యతిధవలసికతామయతలప్రవహదచ్ఛనదీజలే నైల్యాధ్యాసే చ గగననైల్యాధ్యాసే రక్తవస్త్రేషు నిశి చన్ద్రికాయాం నైల్యాధ్యాసే చ అనుభూయమానారోపస్య వక్తుమశక్యత్వేన తత్ర నైల్యసంసృష్టాధిష్ఠానగోచరచాక్షుషవృత్త్యనభ్యుపగమే చక్షురనుపయోగస్య దుష్పరిహరత్వాచ్చ I అనాస్వాదితతిక్తరసస్య బాలస్య మధురే తిక్తతావభాసో జన్మాన్తరానుభవజన్యసంస్కారహేతుకః - ఇతి ప్రతిపాదయతా పఞ్చపాదికాగ్రన్థేన స్వరూపతోఽధ్యస్యమానస్యైవ తిక్తరసస్య ఐన్ద్రియకత్వస్ఫుటీకరణాచ్చ I అన్యథా తత్ర రసనావ్యాపారాపేక్షానుపపత్తేః I

తస్మాత్ ఉదాహృతనైల్యాధ్యాసస్థలేష్వధిష్ఠానసమ్ప్రయోగాదేవ తద్గోచరచాక్షుషవృత్తిసమకాలోదయోఽధ్యాసః తస్యా వృత్తేర్విషయ ఇతి తస్య చాక్షుషత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ I రూపం వినా కేవలాధిష్ఠానగోచరవృత్త్యభావే చ విషయచైతన్యాభివ్యక్త్యభావేన జలతదధ్యస్తనైల్యాదీనాం తద్భాస్యత్వాయోగాత్ I తిక్తరసాధ్యాసస్థలే తు అధిష్ఠానాధ్యాసయోరేకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాభావాత్ త్వగిన్ద్రియజన్యాధిష్ఠానగోచరవృత్త్యా తదవచ్ఛిన్నచైతన్యాభివ్యక్తౌ పిత్తోపహతరసనసమ్ప్రయోగాదేవ తత్ర తిక్తరసాధ్యాసః తన్మాత్రవిషయరాసనవృత్తిశ్చ సమకాలముదేతీతి తిక్తరసస్య రాసనత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ I త్వగిన్ద్రియజన్యాధిష్ఠానగోచరవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యభాస్యే తిక్తరసే పరమ్పరయాపి రసనోపయోగాభావేన తత్ర కథమపి ప్రకారాన్తరేణ రాసనత్వానుభవసమర్థనాసమ్భవాత్ I తథైవ రజతస్యాపి చాక్షుషత్వోపపత్తేః 'పశ్యామి' ఇత్యనుభవో న బాధనీయః I న చ - అసమ్ప్రయుక్తస్య రజతస్య చాక్షుషత్వే 'ప్రత్యక్షమాత్రే విషయేన్ద్రియసన్నికర్షః కరణం' 'ద్రవ్యప్రత్యక్షే తత్సంయోగః కరణం' 'రజతప్రత్యక్షే రజతసంయోగః కరణమ్' ఇతి గృహీతానేకకార్యకారణభావనియమభఙ్గః స్యాదితి - వాచ్యమ్ I సన్నికర్షత్వస్య సంయోగాద్యనుగతస్యైకస్యాభావేన ఆద్యనియమాసిద్ధేః I ద్వితీయనియమస్య, నైయాయికరీత్యా తమసీవ సంయోగాయోగ్యే క్వచిదద్రవ్యేఽపి ద్రవ్యత్వాధ్యాససమ్భవత్ వ్యవహారదృష్ట్యా యత్ ద్రవ్యత్వాధికరణం తద్విషయత్వేన, ప్రాతిభాసికరజతే ద్రవ్యత్వస్య అధిష్ఠానగతస్యైవ ఇదన్త్వవత్ అధ్యాసాత్ ప్రతీత్యభ్యుపగమేన చ, ద్వితీయనియమావిరోధాత్ I ద్వితీయనియమరూపసామాన్యకార్యకారణభావాతిరేకేణ విశిష్యాపి కార్యకారణభావకల్పనాయా గౌరవపరాహతత్వేన తృతీయనియమాసిద్ధేః I 'యత్సామాన్యే యత్సామాన్యం హేతుః తద్విశేషే తద్విశేషో హేతుః' ఇతి న్యాయస్యాపి,

యత్ర బీజాఙ్కురాదౌ సామాన్యకార్యకారణభావమాత్రాభ్యుపగమే బీజాన్తరాదఙ్కురాన్తరోత్పత్త్యాదిప్రసఙ్గః తద్విషయత్వేన, తతోఽజాగలస్తనాయమానవిశేషకార్యకారణభావాసిద్ధేః । న చాత్రాపి ద్రవ్యప్రత్యక్షే ద్రవ్యసంయోగః కారణమితి సామాన్యనియమమాత్రోపగమే అన్యసంయోగాదన్యద్రవ్యప్రత్యక్షాపత్తిరితి అతిప్రసఙ్గోఽస్తీతి వాచ్యమ్ । తత్తద్ద్రవ్యప్రత్యక్షే తత్తద్ద్రవ్యసంయోగః కారణమితి నియమాభ్యుపగమాత్ , అన్యథా తృతీయనియమేఽప్యతిప్రసఙ్గస్య దుర్వారత్వాత్ , తస్మాన్నాస్తి క్లృప్తనియమభఙ్గప్రసఙ్గః ।

కిం చాత్ర క్లృప్తనియమభఙ్గేఽపి న దోషః, 'ఇదం రజతం పశ్యామి, నీలం జలం పశ్యామి' ఇత్యాదేరనన్యథాసిద్ధస్యానుభవస్య, ప్రథమగృహీతానామపి ప్రత్యక్షమాత్రే విషయసన్నికర్షః కారణమ్ ఇత్యాదినియమానాం వ్యావహారికవిషయే సఙ్కోచకల్పనమన్తరేణోపపాదనాసమ్భవాత్ । న చైవం సతి 'ప్రమాయాం సన్నికర్షః కారణం న భ్రమే' ఇత్యాపి సఙ్కోచకల్పనాసమ్భవాత్ , అసన్నికృష్టస్యైవ దేశాన్తరస్థస్య రజతస్య ఇహారోపాపత్తిరితి అన్యథాఖ్యాతివాదప్రసారికా । అభివ్యక్తచైతన్యావకుణ్ఠనశూన్యస్య దేశాన్తరస్థస్య రజతస్య ఆపరోక్ష్యానుపపత్తేః । ఖ్యాతిబాధానుపపత్త్యాదిభిర్భ్రమవిషయస్యానిర్వచనీయత్వసిద్ధేశ్చ । న చాధిష్ఠానసమ్ప్రయోగమాత్రాత్ ప్రాతిభాసికస్యైన్ద్రియకత్వోపగమే శుక్తిరజతాధ్యాససమయే తత్రైవ కాలాన్తరే అధ్యసనీయస్య రఙ్గస్యాపి చాక్షుషత్వం కుతో న స్యాదితి వాచ్యమ్ । రజతాధ్యాససమయే రఙ్గరజతసాధారణచాకచక్యదర్శనావిశేషేఽపి యతో రాగాదిరూపపురుషదోషాభావాదితస్తత్ర తదా న రఙ్గాధ్యాసః తత ఏవ మయా తద్విషయవృత్త్యనుదయస్యాభ్యుపగమాత్ ।

తస్మాత్ ఇదమంశసమ్భిన్నరజతగోచరా ఏకైవ వృత్తిః ఇన్ద్రియజన్యా । న తతః ప్రాగిదమాకారా వృత్తిరితి నాత్ర ఇయమజ్ఞాననివర్తకత్వసదసద్భావచిన్తా కార్యేతి ।

వృత్తినిర్గమనప్రయోజనవిచారః

అన్యే తు - 'అధిష్ఠానజ్ఞానమధ్యాసకారణమి'తి ఇదమాకారాం వృత్తిముపేత్య తదభివ్యక్తేనైవ సాక్షిణా తదధ్యస్తస్య రజతస్య అవభాససమ్భవాత్ తద్భాసకసాక్ష్యభివ్యఞ్జికయా తయైవేదంవృత్త్యా రజతవిషయసంస్కారాధానోపపత్తేశ్చ రజతాకారవృత్తిర్వ్యర్థేతి-మన్యన్తే ।

జ్ఞానద్వయపక్షే ఇదమిత్యేకా వృత్తిరధ్యాసకారణభూతా, ఇదంరజతమితి ద్వితీయా వృత్తిరధ్యస్తరజతవిషయా, న త్విదమంశం వినా అధ్యస్తమాత్రగోచరా సా । 'ఇదం రజతం జనామి' ఇతి తస్యా ఇదమర్థతాదాత్మ్యాపన్నరజతవిషయత్వానుభవాదితి కేచిత్ ।

అన్యే తు - యథా ఇదమంశావచ్ఛిన్నచైతన్యస్థావిద్యా రజతాకారేణ వివర్తతే, ఏవమిదమంశవిషయవృత్తిజ్ఞానావచ్ఛిన్నచైతన్యస్థావిద్యా రజతజ్ఞానాభాసాకారేణ వివర్తతే, న త్విదమంశవృత్తివదనధ్యస్తం రజతజ్ఞానమస్తి । తథా చ రజతస్య అధిష్ఠానగతేదన్త్వసంసర్గభానవత్ తజ్జ్ఞానస్యాపి అధిష్ఠానగతేదంత్వవిషయత్వసంసర్గభానోపపత్తేః ,న తస్యాపి ఇదంవిషయత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । న చ రజతవత్ అధ్యస్తస్య రజతేదన్త్వసంసర్గస్య రజతజ్ఞానగోచరత్వాత్ తత్ప్రతియోగిన ఇదన్త్వస్యాపి తద్విషయత్వం వక్తవ్యమితి వాచ్యమ్ । స్వతాదాత్మ్యాశ్రయస్య ఇదన్త్వవిషయత్వాదేవ తస్య తత్సంసర్గవిషయత్వే అతిప్రసఙ్గాభావాత్ । న చాధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోః ఏకస్మిన్ జ్ఞానే ప్రకాశనియమస్య సమ్ప్రావనాభాష్యవివరణే ప్రతిపాదనాత్ ఏకవృత్తివిషయత్వం వక్తవ్యమితి వాచ్యమ్ । వృత్తిభేదేఽపి ఇదమాకారవృత్త్యభివ్యక్తే ఏకస్మిన్ సాక్షిణి తయోః ప్రకాశోపగమాత్-ఇత్యాహుః ।

నను సర్వపదార్థానాం సాక్షిప్రసాదాదేవ ప్రకాశోపపత్తేః కిం వృత్త్యా ? ఘటాదివిషయకసంస్కారాధానాద్యుపపత్తయే తదపేక్షణేఽపి తన్నిర్గమాభ్యుపగమో వ్యర్థః । పరోక్షస్థల ఇవ అనిర్గతవృత్త్యవచ్ఛిన్నసాక్షిణైవ ఘటాదేరపి ప్రకాశోపపత్తేః । న చ తథా సతి పరోక్షాపరోక్షవైలక్షణ్యానుపపత్తిః । శాబ్దానుమిత్యోరివ కరణవిశేషప్రయుక్తవృత్తివైజాత్యాదేవ తదుపపత్తేః ।

అత్ర కేచిత్ ఆహుః – ప్రత్యక్షస్థలే విషయాధిష్ఠానతయా తదవచ్ఛిన్నమేవ చైతన్యం విషయప్రకాశః, సాక్షాత్తాదాత్మ్యరూపసమ్బన్ధసమ్భవే స్వరూపసమ్బన్ధస్య వా అన్యస్య వా కల్పనాయోగాదితి తదభివ్యక్త్యర్థం యుక్తో వృత్తినిర్గమాభ్యుపగమః । పరోక్షస్థలే వ్యవహితే వహ్న్యాదౌ వృత్తిసంసర్గాయోగాత్ ఇన్ద్రియవదన్వయవ్యతిరేకశాలినో వృత్తినిర్గమద్వారస్య అనుపలమ్భాచ్చ అనిర్గతవృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యమేవ స్వరూపసమ్బన్ధేన విషయగోచరమ్ అగత్యా అర్థాదభ్యుపగమ్యతే– ఇతి ।

అన్యే తు – అహఙ్కారసుఖదుఃఖాదిష్వాపరోక్ష్యం సాక్షాచ్చైతన్యసంసర్గిషు క్లృప్తమితి ఘటాదావపి విషయసంసృష్టమేవ చైతన్యమాపరోక్ష్యే హేతురితి తదభివ్యక్తయే వృత్తినిర్గమం సమర్థయన్తే ।

ఇతరే తు – శబ్దానుమానావగతేభ్యః ప్రత్యక్షావగతే స్పష్టతా తావదనుభూయతే । న హి రసాలపరిమలాదివిశేషే శతవారమాప్తోపదిష్టేఽపి ప్రత్యక్షావగత ఇవ స్పష్టతాఽస్తి । తదనన్తరమపి ‘కథం తత్’ ఇతి జిజ్ఞాసానువృత్తేః । న చ శబ్దాన్మాధుర్యమాత్రావగమేఽపి రసాలమాధుర్యాదివృత్త్యవాన్తరజాతివిశేషవాచిశబ్దాభావాత్ తత్సత్త్వేఽపి శ్రోత్రాత్తస్య

అగృహీతసఙ్గతికత్వాత్ శబ్దాదసాధారణజాతివిశేషావచ్ఛిన్నమాధుర్యావగమో నాస్తీతి జిజ్ఞాసానువృత్తిర్యుక్తేతి శఙ్క్యమ్ । 'రసాలే సర్వాతిశాయీ మాధుర్యవిశేషోఽస్తి' ఇత్యస్మాచ్ఛబ్దాత్ తద్గతావాన్తరజాతివిశేషస్యాప్యవగమాత్ । న హ్యయం శబ్దః తద్గతం విశేషం విహాయ అన్యగతం విశేషం తత్ర బోధయతి, అప్రామాణ్యాపత్తేః । న చ తద్గతమేవ విశేషం విశేషత్వేన సామాన్యేన రూపేణ బోధయతి న విశిష్యేతి జిజ్ఞాసేతి వాచ్యమ్ । ప్రత్యక్షేణాపి మధురరసవిశేషణస్య జాతివిశేషస్య స్వరూపత ఏవ విషయీకరణేన జాతివిశేషగతవిశేషాన్తరావిషయీకరణాత్ జిజ్ఞాసానువృత్తిప్రసఙ్గాత్ ।

తస్మాత్ ప్రత్యక్షగ్రాహ్యేఽభివ్యక్తాపరోక్షైకరసచైతన్యావకుణ్ఠనాత్ స్పష్టతా జిజ్ఞాసానివర్తనక్షమా, శబ్దాదిగమ్యే తు తదభావాదస్పష్టతా - ఇతి వ్యవస్థా అభ్యుపగన్తవ్యా । అత ఏవ సాక్షివేద్యస్య సుఖాదేః స్పష్టతా । శాబ్దవృత్తివేద్యస్యాపి బ్రహ్మణో మననాదేః ప్రాక్ అజ్ఞానానివృత్తావస్పష్టతా, తదనన్తరం తన్నివృత్తౌ స్పష్టతా - ఇతి వృత్తినిర్గమముపపాదయన్తి ।

నను–ఏతావతాపి విషయావారకాజ్ఞాననివృత్త్యర్థం వృత్తినిర్గమ ఇత్యుక్తమ్ , తదయుక్తమ్ । విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యగతస్య తదావారకాజ్ఞానస్య అనిర్గతవృత్త్యా నివృత్త్యభ్యుపగమేఽపి అనతిప్రసఙ్గాత్ । న చ – తథా సతి దేవదత్తీయఘటజ్ఞానేన యజ్ఞదత్తీయఘటాజ్ఞానస్యాపి నివృత్తిప్రసఙ్గః, సమానవిషయకత్వస్య సత్త్వాత్ । అహమర్థవిషయచైతన్యనిష్ఠయోర్జ్ఞానాజ్ఞానయోర్భిన్నాశ్రయత్వేన తయోర్విరోధే సమానాశ్రయత్వస్యాతన్త్రత్వాత్ - ఇతి వాచ్యమ్ । సమానాశ్రయవిషయత్వం జ్ఞానాజ్ఞానయోర్విరోధప్రయోజకమఙ్గీకృత్య వృత్తినిర్గమనాభ్యుపగమేఽపి దేవదత్తీయఘటవృత్తేః యజ్ఞదత్తీయఘటాజ్ఞానస్య చ ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యైకాశ్రయత్వప్రాప్త్యా అతిప్రసఙ్గతాదవస్థ్యేన యదజ్ఞానం యం పురుషం ప్రతి యద్విషయావారకం తత్ తదీయతద్విషయకజ్ఞాననివర్త్యమితి పృథగేవ విరోధప్రయోజకస్య వక్తవ్యతయా సమానాశ్రయత్వస్యానపేక్షణాత్ ।

అత్రాహుః – వృత్తినిర్గమనానభ్యుపగమే జ్ఞానాజ్ఞానయోర్విరోధప్రయోజకమేవ దుర్నిరూపమ్ । యదజ్ఞానం యం పురుషం ప్రతి ఇత్యాద్యుక్తమితి చేత్ , న – పరోక్షజ్ఞానేనాపి విషయగతాజ్ఞాననివృత్తిప్రసఙ్గాత్ । అపరోక్షత్వమపి నివర్తకజ్ఞానవిశేషణమితి చేత్ , కిం తదపరోక్షత్వమ్ ? న తావజ్జాతిః । 'దణ్డ్యయమాసీత్' ఇతి సంస్కారోపనీతదణ్డవిశిష్టపురుషవిషయకస్య చాక్షుషజ్ఞానస్య దణ్డాంశేఽపి తత్సత్త్వే తత్రాపి విషయగతాజ్ఞాననివృత్త్యాపాతాత్ , 'దణ్డం సాక్షాత్కరోమి' ఇతి

తదంశేఽప్యాపరోక్ష్యానుభవాపత్తేశ్చ। అననుభవేఽపి సంస్కారం సన్నికర్షం పరికల్ప్య ఇన్ద్రియసన్నికర్షజన్యతయా తత్ర కాల్పనికాపరోక్ష్యాభ్యుపమే అనుమిత్యాదావపి లిఙ్గజ్ఞానాదికం సన్నికర్షం పరికల్ప్య తదఙ్గీకారాపత్తేః। దణ్డాంశే ఆపరోక్ష్యసత్త్వే తు తస్య జాతిత్వాయోగాత్, జాతేర్వ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్, తదనియమేఽపి అవచ్ఛేదకోపాధిభేదానిరూపణేన తస్యావ్యాప్యవృత్తిజాతిత్వాయోగాచ్చ।

నాప్యుపాధిః–తదనిర్వచనాత్। ఇన్ద్రియజన్యత్వమితి చేత్, న – సాక్షిప్రత్యక్షావ్యాపనాత్, అనుమితిశాబ్దజ్ఞానోపనీతగురుత్వాదివిశిష్టఘటప్రత్యక్షే విశేషణాంశాతివ్యాపనాచ్చ, కరణాన్తరాభావేన తదంశే పరోక్షేఽపి ఉపనయసహకారిసామర్థ్యాదిన్ద్రియస్యైవ జనకత్వాత్; అనుగతజన్యతావచ్ఛేదకాగ్రహేణ అనేకేష్విన్ద్రియజన్యత్వస్య దుర్గ్రహత్వాచ్చ। తద్గ్రహే చ తస్యైవ ప్రథమప్రతీతస్యాపరోక్షత్వరూపత్వోపపత్తౌ ప్రత్యక్షానుభవాయోగ్యస్య ఇన్ద్రియజన్యత్వస్య తద్యోగ్యాపరోక్ష్యరూపత్వకల్పనాయోగాత్। ఏతేన - ఇన్ద్రియసన్నికర్షజన్యత్వమాపరోక్ష్యమ్, ఉపనయసహకృతేన్ద్రియజన్యపరోక్షాంశే చ న సన్నికర్షజన్యత్వమ్, అనుమితావప్యుపనీతభానసత్త్వేన ప్రమాణాన్తరసాధారణస్యోపనయస్య అసన్నికర్షత్వాత్ ఇత్యపి శఙ్కా నిరస్తా। సంయోగాదిసన్నికర్షాణామననుగమేనాననుగమాచ్చ। యత్త్వాభిమతమాపరోక్ష్యం తదేవ మమాప్యస్త్వితి చేత్, న - తస్య శాబ్దాపరోక్షనిరూపణప్రస్తావే ప్రతిపాదనీయస్య తత్రైవ దర్శనీయయా రీత్యా అజ్ఞాననివృత్తిప్రయోజ్యత్వేన తన్నివృత్తిప్రయోజకవిశేషణభావాయోగాత్।

తస్మాత్ 'తరతి శోకమాత్మవిత్' ఇతి శ్రుతస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య మూలాజ్ఞానాశ్రయభూతసర్వోపాదానబ్రహ్మసంసర్గనియతస్య మూలాజ్ఞాననివర్తకత్వాత్। 'ఇన్ద్రియకవృత్తయః తత్తదిన్ద్రియసన్నికర్షసామర్థ్యాత్తత్తద్విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యసంసృష్టా ఏవ ఉత్పద్యన్తే' ఇతి నియమముపేత్య అజ్ఞానాశ్రయచైతన్యసంసర్గనియతత్వం నివర్తకజ్ఞానవిశేషణం వాచ్యమ్। తథా చ సతి యదజ్ఞానం యం పురుషం ప్రతి యద్విషయావారకం తత్ తదీయతద్విషయతదజ్ఞానాశ్రయచైతన్యసంసర్గనియతాత్మలాభజ్ఞాననివర్త్యమితి జ్ఞానాజ్ఞనయోర్విరోధప్రయోజకం నిరూపితం భవతి।

న చైవం సతి నాడీహృదయస్వరూపగోచరశాబ్దజ్ఞానస్యాప్యజ్ఞాననివర్తకత్వప్రసఙ్గః। తస్య కదాచిదర్థవశసమ్పన్ననాడీహృదయాన్యతరవస్తుసంసర్గసమ్భవేఽపి విషయసంసర్గం వినాపి శాబ్దజ్ఞానసమ్భవేన తత్సంసర్గనియతాత్మలాభత్వాభావాత్। తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానవిరోధనిర్వాహాయ వృత్తినిర్గమో వక్తవ్య ఇతి।

అన్యే తు విషయగతాజ్ఞానస్య లాఘవాత్ సమానాధికరణజ్ఞాననివర్త్యత్వసిద్ధౌ వృత్తినిర్గమః ఫలతీత్యాహుః ।

అపరే తు బాహ్యప్రకాశస్య బాహ్యతమోనివర్తకత్వం సామానాధికరణ్యే సత్యేవ దృష్టమితి దృష్టాన్తానురోధాత్ వృత్తినిర్గమః సిద్ధ్యతీత్యాహుః ।

కేచిత్తు ఆవణాభిభవార్థం వృత్తినిర్గమానపేక్షాయామపి చిదుపరాగార్థం ప్రమాతృచైతన్యస్య విషయప్రకాశకబ్రహ్మచైతన్యాభేదాభివ్యక్త్యర్థం వా తదపేక్షేత్యాహుః ।

అథ కిమ్ప్రమాణకోఽయం జీవబ్రహ్మణోరభేదః, యో వృత్త్యాఽభివ్యజ్యేత ? 'వేదాన్తప్రమాణక' ఇతి ఘణ్టాఘోషః । సర్వేఽపి వేదాన్తాః ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదితాత్పర్యలిఙ్గైర్విమృశ్యమానాః ప్రత్యగభిన్నే బ్రహ్మణ్యద్వితీయే సమన్వయన్తి । యథా చాయమర్థః తథా శాస్త్ర ఏవ సమన్వయాధ్యాయే ప్రపఞ్చితః । విస్తరభయాన్నేహ ప్రతన్యత ఇతి ॥ ॥ ఇతి సిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే ప్రథమః పరిచ్ఛేదః ॥

॥ ఇతి శాస్త్రసిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే ప్రథమః పరిచ్ఛేదః ॥

ద్వితీయపరిచ్ఛేదః

ద్వితీయపరిచ్ఛేదస్య అవిరోధాధ్యాయేన ప్రథమపరిచ్ఛేదేన చ సఙ్గతిసూచనపూర్వకం మిథ్యాత్వశ్రుతీనాం ప్రత్యక్షబాధనిరూపణమ్

అథ కథమద్వితీయే బ్రహ్మణి వేదాన్తానాం సమన్వయః, ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్ ఇతి చేత్,

న ఆరమ్భణాధికరణోదాహృతశ్రుతియుక్తిభిః ప్రత్యక్షాద్యధిగమ్యప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మవివర్తతయా మిథ్యాత్వావగమాత్ ।

నను - న శ్రుతియుక్తిభిః ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం ప్రత్యాయయితుం శక్యతే, “ఘటః సన్” ఇత్యాదిఘటాదిసత్త్వగ్రాహిప్రత్యక్షాదివిరోధాత్–

అత్రాహుః తత్త్వశుద్ధికారాః– న ప్రత్యక్షం ఘటపటాది తత్సత్త్వం వా గృహ్ణాతి, కిం తు అధిష్ఠానత్వేన ఘటాద్యనుగతం సన్మాత్రమ్ । తథా చ ప్రత్యక్షమపి సద్రూపబ్రహ్మాద్వైతసిద్ధ్యనుకూలమేవ । తథా సతి ‘సత్’ ‘సత్’ ఇత్యేవ ప్రత్యక్షం స్యాత్, న తు ‘ఘటః సన్’ ఇత్యాదిప్రత్యక్షమిన్ద్రియాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి ఇతి చేత్ , న – యథా భ్రమేషు ఇదమంశస్యాధిష్ఠానస్య ప్రత్యక్షేణ గ్రహణమ్ , ఇన్ద్రియాన్వయవ్యతిరేకయోః తత్రైవోపక్షయః, రజతాంశస్య త్వారోపితస్య భ్రాన్త్యా ప్రతిభాసః, తథా సర్వత్ర సన్మాత్రస్య

ప్రత్యక్షేణ గ్రహణమ్ , తత్రైవేన్ద్రియవ్యాపారః, ఘటాదిభేదవస్తుప్రతిభాసో భ్రాన్త్యా, ఇత్యభ్యుపగమాత్ । నను తద్వదిహ బాధాదర్శనాత్ తథాభ్యుపగమ ఏవ నిర్మూల ఇతి చేత్ , న - బాధాదర్శనేఽపి దేశకాలవ్యవహితవస్తువత్ ఘటాదిభేదవస్తునః ప్రత్యక్షాయోగ్యత్వస్యైవ తత్ర మూలత్వాత్ । తథాహి – ఇన్ద్రియవ్యాపారానన్తరం ప్రతీయమానో ఘటాదిః సర్వతో భిన్న ఏవ ప్రతీయతే, తదా తత్ర ఘటాదిభేదే సంశయవిపర్యయాదిదర్శనాత్ । యత్రాపి స్థాణ్వాదౌ పురుషత్వాదిసంశయః తత్రాపి తద్వ్యతిరిక్తేభ్యో భేదోఽసన్దిగ్ధావిపర్యస్తత్వాత్ ప్రకాశత ఏవ । భేదస్య చ ప్రతియోగిసహోపలమ్భనియమవతో న ప్రత్యక్షేణ గ్రహణం సమ్భవతి । దేశకాలవ్యవధానేన అసన్నికృష్టానామపి ప్రతియోగినాం సమ్భవాత్ । భేదజ్ఞానం ప్రతియోగ్యంశే సంస్కారాపేక్షణాత్ స్మృతిరూపమస్తు ప్రత్యభిజ్ఞానమివ తత్తాంశే ఇతి చేత్ , న తథాపి భేదగతప్రతియోగివైశిష్ట్యాంశే తదభావాత్ । న చ కనకాచలో భేదప్రతియోగీ వస్తుత్వాత్ ఇతి భేదే ప్రతియోగివైశిష్ట్యగోచరానుమిత్యా తత్సంస్కారసమ్భవః । భేదజ్ఞానం వినా అనుమిత్యభావేన (అనుమానప్రవృత్త్యయోగేన)ఆత్మాశ్రయాపత్తేః । పక్షసాధ్యహేతుసపక్షాద్యభేదభ్రమే సతి సిద్ధసాధనాదినా అనుమానాప్రవృత్త్యా తదభేదజ్ఞానవిఘటనాయ తద్భేదజ్ఞానస్యాపేక్షితత్వాత్ । అస్తు తర్హి భేదాంశ ఇవ ప్రతియోగివైశిష్ట్యాంశేఽపి ప్రత్యక్షమితి చేత్ , న - ప్రతియోగినోఽప్రత్యక్షత్వే తద్వైశిష్ట్యప్రత్యక్షాయోగాత్ । సమ్బన్ధిద్వయప్రత్యక్షం వినా సమ్బన్ధప్రత్యక్షాసమ్భవాత్ । తస్మాత్ ప్రత్యక్షాయోగ్యస్య ప్రతియోగినో భ్రాన్తిరూప ఏవ ప్రతిభాస ఇతి తదేకవిత్తివేద్యత్వనియతస్య భేదస్య భేదైకవిత్తివేద్యత్వనియతస్య ఘటాదేశ్చ భ్రమైకవిషయత్వాత్ ప్రత్యక్షం నిర్విశేషసన్మాత్రగ్రాహి అద్వైతసిద్ధ్యనుకూలమితి ।

న్యాయసుధాకృతస్త్వాహుః– ఘటాదేరైన్ద్రియకత్వేఽపి ‘సన్ ఘటః’ ఇత్యాదిరధిష్ఠానసత్తానువేధ ఇతి న విరోధః । ఏవం నీలో ఘట ఇత్యాదిరధిష్ఠాననైల్యానువేధః కిం న స్యాదితి చేత్ , న శ్రుత్యా సద్రూపస్య వస్తునో జగదుపాదానత్వముక్తమ్ అవిరోధాత్ సర్వసమ్మతమితి తదనువేధేనైవ ‘సన్ ఘటః’ ఇత్యాదిప్రతిభాసోపపత్తౌ ఘటాదావపి సత్తాకల్పనే గౌరవమ్ , తస్య రూపాదిహీనత్వాన్నైల్యాదికం ఘటాదావేవ కల్పనీయమితి వైషమ్యాదితి ।

సంక్షేపశారీరకాచార్యాస్త్వాహుః– ప్రత్యక్షస్య ఘటాదిసత్త్వగ్రాహిత్వేఽపి పరాగ్విషయస్య ప్రత్యక్షాదేస్తత్త్వావేదకత్వలక్షణప్రామాణ్యాభావాన్న తద్విరోధేనాద్వైతశ్రుత్యాదిబాధశఙ్కా । అజ్ఞాతబోధకం హి ప్రమాణమ్ । న చ ప్రత్యక్షాది విషయస్య ఘటాదేరజ్ఞాతత్వమస్తి , జడే ఆవరణకృత్యాభావేన అజ్ఞానవిషయత్వానుపగమాత్ । స్వప్రకాశతయా ప్రసక్తప్రకాశం

బ్రహ్మైవ అజ్ఞానవిషయ ఇతి తద్బోధకమేవ తత్త్వావేదకం ప్రమాణమ్ , తదేవ ప్రమితివిషయః । అత ఏవ శ్రుతిరపి 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః' ఇత్యాత్మన ఏవ ప్రమేయత్వమితి నియచ్ఛతి । న హి ద్రష్టవ్య ఇత్యనేన దర్శనం విధీయతే, ప్రమాణపరతన్త్రస్య తస్య విధ్యగోచరత్వాత్ , కిం తు 'ఆత్మా దర్శనార్హః' ఇతి అజ్ఞాతతత్వాదాత్మన ఏవ ప్రమేయత్వముచితం ,నాన్యస్యేతి నియమ్యతే – ఇతి ।

కేచిత్తు - ఘటాదిసత్త్వగ్రాహిణః ప్రత్యక్షస్య ప్రామాణ్యే బ్రహ్మప్రమాణన్యూనతానవగమేఽపి తద్గ్రాహ్యం సత్త్వమనుగతప్రత్యయాత్ సత్తాజాతిరూపం వా, ఇహేదానీం ఘటోఽస్తీతి దేశకాలసమ్బన్ధప్రతీతేః తత్తద్దేశకాలసమ్బన్ధరూపం వా, 'నాస్తి ఘట' ఇతి స్వరూపనిషేధప్రతీతేర్ఘటాదిస్వరూపం వా పర్యవస్యతి । తచ్చ స్వమిథ్యాత్వేన న విరుధ్యతే । న హి మిథ్యాత్వవాదినాపి ఘటాదేః స్వరూపం వా తస్య దేశకాలసమ్బన్ధో వా తత్ర జాత్యాదికం వా నాభ్యుపగమ్యతే, కిం తు తేషామబాధ్యత్వమ్ । న చాబాధ్యత్వమేవ సత్త్వం ప్రత్యక్షగ్రాహ్యమస్త్వితి వాచ్యమ్ । 'కాలత్రయేఽపి నాస్య బాధః' ఇతి వర్తమానమాత్రగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ - ఇత్యాహుః ।

అన్యే తు - అబాధ్యత్వరూపసత్త్వస్య ప్రత్యక్షగ్రాహ్యత్వేఽపి 'ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యం' ఇతి శ్రుత్యా ప్రధానభూతప్రాణగ్రహణోపలక్షితస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణశ్చ సత్యత్వోత్కర్షాపకర్షప్రతీతేః, సత్యత్వే చాబాధ్యత్వరూపే సర్వదైవాబాధ్యత్వం కిఞ్చిత్కాలమబాధ్యత్వమ్ ఇత్యేవంవిధోత్కర్షాపకర్షం వినా రాజరాజో మన్మథమన్మథ ఇత్యాది శబ్దతాత్పర్యగోచరనియన్తృత్వసౌన్దర్యాదీనామివ భూయోవిషయత్వాల్పవిషయత్వాదిరూపోత్కర్షాపకర్షాసమ్భవాత్, విధాన్తరేణ తత్సమ్భవేఽపి ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మజ్ఞానబాధ్యత్వశ్రుత్యన్తరైకార్థ్యాత్ ఉక్తోత్కర్షాపకర్ష ఏవ పర్యవసానాచ్చ, ప్రత్యక్షగ్రాహ్యం ఘటాదిసత్త్వం యావద్బ్రహ్మజ్ఞానమబాధ్యత్వరూపమితి న మిథ్యాత్వశ్రుతివిరోధః– ఇత్యాహుః ।

శ్రుతేః ప్రత్యక్షాత్ప్రాబల్యప్రయోజకవిచారః

అపరే తు - ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వసత్యత్వగ్రాహిణోః శ్రుతిప్రత్యక్షయోః విరోధేఽపి దోషశఙ్కాకలఙ్కితాత్ ప్రథమప్రవృత్తాత్ ప్రత్యక్షాత్ నిర్దోషత్వాత్ అపచ్ఛేదన్యాయేన పరత్వాచ్చ శ్రుతిరేవ బలియసీ । 'ప్రాబల్యమాగమస్యైవ జాత్యా తేషు త్రిషు స్మృతమ్' ఇతి స్మరణాచ్చ । న చ వేదైకగమ్యార్థవిషయమిదం స్మరణమ్ । తత్ర ప్రత్యక్షవిరోధశఙ్కాయా అభావేన శఙ్కితప్రత్యక్షవిరోధ ఏవ వేదార్థే వేదస్య ప్రాబల్యోక్త్యౌచిత్యాత్ । 'తలవద్దృశ్యతే వ్యోమ ఖద్యోతో హవ్యవాడివ । న తలం విద్యతే వ్యోమ న ఖద్యోతో హుతాశనః ॥ తస్మాత్

ప్రత్యక్షదృష్టేఽపి యుక్తమర్థే పరీక్షితుమ్ । పరీక్ష్య జ్ఞాపయన్నర్థాన్ న ధర్మాత్ పరిహీయతే' ॥ ఇతి నారదస్మృతౌ సాక్షిప్రకరణే ప్రత్యక్షదృష్టస్యాపి ప్రత్యక్షమవిశ్వస్య ప్రమాణోపదేశాదిభిః పరీక్షణీయత్వప్రతిపాదనాచ్చ । న హి నభోనైల్యప్రత్యక్షం నభసః శబ్దాదిషు పఞ్చసు శబ్దైకగుణత్వప్రతిపాదకాగమోపదేశమన్తరేణ ప్రత్యక్షాదినా శక్యమపవదితుమ్ । న చ 'నభసి సమీపే నైల్యానుపలమ్భాత్ దూరే తద్ధీర్దూరత్వదోషజన్యే'తి నిశ్చయేన తద్బాధః । దూరే నైల్యాదర్శనాత్ సమీపే తదనుపలమ్భస్తుహినావకుణ్ఠనానుపలమ్భవత్సామీప్యదోషజన్యః ఇత్యపి సమ్భవాత్, అనుభవబలాత్ నభోనైల్యమవ్యాప్యవృత్తీత్యుపపత్తేశ్చ । నాపి దూరస్థస్య పుంసో యత్ర భూసన్నిహితే నభఃప్రదేశే నైల్యధీః, తత్రైవ సమీపం గతస్య నైల్యబుద్ధేరభావప్రత్యక్షేణ బాధః । ఉపరిస్థితస్యైవ నైల్యస్యాభ్రనక్షత్రాదేరివ దూరత్వదోషాత్ భూసన్నిధానావభాస ఇత్యుపపత్తేః । పృథివ్యాదిషు సఙ్కీర్ణతయా ప్రతీయమానానాం గన్ధాదీనామ్ 'ఉపలభ్యాప్సు చేద్గన్ధం కేచిద్బ్రూయురనైపుణాః । పృథివ్యామేవ తం విద్యాత్ అపో వాయుం చ సంశ్రితమ్' ॥ (మ.భా.శా.౨౩౮-౭౮) ఇత్యాదిభిరాగమైరేవ వ్యవస్థాయా వక్తవ్యత్వేన ప్రత్యక్షాదాగమప్రాబల్యస్య నిర్విశఙ్కత్వాచ్చ । న హి ఆజానసిద్ధజలోపష్టమ్భాదిగతం గన్ధాది 'పృథివీగుణ ఏవ గన్ధః, న జలాదిగుణః' ఇత్యాదిరూపేణ అస్మదాదిభిః ప్రత్యక్షేణ శక్యం వివేచయితుమ్ । పృథవ్యాదీనాం ప్రాయః పరస్పరసంసృష్టతయా అన్యధర్మస్యాన్యత్రావభాసః సమ్భావ్యత ఇతి శఙ్కితదోషం ప్రత్యక్షమ్, అతస్త(త్రా) (దా)గమేన శిక్ష్యతే - ఇతి చేత్ , తర్హీహాపి బ్రహ్మప్రపఞ్చయోః ఉపాదానోపాదేయభావేన పరస్పరసంసృష్టతయా అన్యధర్మస్యాన్యత్రావభాసః సమ్భవ్యత ఇతి శఙ్కితదోషం ప్రత్యక్షం 'అస్తి భాతి ప్రియం రూపం నామ చేత్యంశపఞ్చకమ్ । ఆద్యం త్రయం బ్రహ్మరూపం జగద్రూపం తతో ద్వయమ్ ॥' (దృగ్దృశ్యవివేకః -౨౦) ఇతి వృద్ధోక్తప్రకారేణాగమేన వ్యవస్థాప్యతామితి తుల్యమ్ । న చైవముపజీవ్యవిరోధః । ఆగమప్రమాణేన వర్ణపదవాక్యాదిస్వరూపాంశప్రత్యక్షముపజీవ్య అనుపజీవ్యతత్సత్యత్వాంశోపమర్దనాత్ - ఇత్యాహుః ।

నను - ఆగమస్య ప్రత్యక్షాత్ బలీయస్త్వే 'యజమానః ప్రస్తరః' ఇత్యత్ర ప్రత్యక్షావిరోధాయ యజమానశబ్దస్య ప్రస్తరే గౌణీ వృత్తిర్న కల్పనీయా । తథా 'సోమేన యజేత' ఇత్యత్ర, వైయధికరణ్యేనాన్వయే యాగే ఇష్టసాధనత్వం సోమలతాయాం యాగసాధనత్వం చ బోధనీయమితి వ్యాపారభేదేన వాక్యభేదాపత్తేః సామానాధికరణ్యేనాన్వయే వక్తవ్యే, ప్రత్యక్షావిరోధాయ సోమవతా యాగేనేతి మత్వర్థలక్షణా న కల్పనీయా । ఉభయత్రాపి సత్యపి ప్రత్యక్షవిరోధే తదనాదృత్య ఆగమేన బలీయసా ప్రస్తరే యజమానాభేదస్య యాగే సోమాభేదస్య చ సిద్ధిసమ్భవాత్ ఇతి చేత్ –

అత్రోక్తం భామతీనిబన్ధే – తాత్పర్యవతీ శ్రుతిః ప్రత్యక్షాత్ బలవతీ, న శ్రుతిమాత్రమ్ । మన్త్రార్థవాదానాం తు స్తుతిద్వారభూతేఽర్థే వాక్యార్థద్వారభూతే పదార్థ ఇవ న తాత్పర్యమ్ । తాత్పర్యాభావే మానాన్తరావిరుద్ధదేవతావిగ్రహాదికం న తేభ్యః సిద్ధ్యేత్ తాత్పర్యవత్త్యేవ శబ్దస్య ప్రామాణ్యనియమాత్ ఇతి చేత్ , న– 'ఏతస్యైవ రేవతీషు వారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామ కృత్వా పశుకామో హ్యేతేన యజేత' (తా.బ్రా .౧౭ - ౭ - ౧) ఇతి విశిష్టవిధేః తాత్పర్యాగోచరేఽపి విశేషణస్వరూపే ప్రామాణ్యదర్శనేన ఉక్తనియమాసిద్ధేః । అత్ర హి రేవతీఋగాధారం వారవన్తీయం సామ విశేషణమ్ । న చైతత్ సోమాదివిశేషణవల్లోకసిద్ధమ్ । యేన తద్విశిష్టయాగవిధిమాత్రే ప్రామాణ్యం వాక్యస్య స్యాత్ । నాపి విశిష్టవిధినా విశేషణాక్షేపః । ఆక్షేపాద్విశేషణప్రతిపత్తౌ విశిష్టగోచరో విధిః, తస్మింశ్చ సతి తేన విశేషణాక్షేపః, ఇతి పరస్పరాశ్రయాపత్తేః । అతో విశిష్టవిధిపరస్యైవ వాక్యస్య విశేషణస్వరూపేఽపి ప్రామాణ్యం వక్తవ్యమ్ । అథ చ న తత్ర తాత్పర్యమ్ । ఉభయత్ర తాత్పర్యే వాక్యభేదాపత్తేః । ఏవమర్థవాదానామపి విధేయస్తుతిపరాణాం స్తుతిద్వారభూతేఽర్థే న తాత్పర్యమితి తేభ్యః ప్రత్యక్షస్యైవ బలవత్త్వాత్ తదవిరోధాయ తేషు వృత్త్యన్తరకల్పనమ్ । 'సోమేన యజేత' ఇత్యత్ర విశిష్టవిధిపరే వాక్యే సోమద్రవ్యాభిన్నయాగరూపం విశిష్టం విధేయమిత్యుపగమే తస్య విధేయస్య 'దధ్నా జుహోతి' ఇత్యాదౌ విధేయస్య దధ్యాదేరివ లోకసిద్ధత్వాభావేన విధిపరాద్వాక్యాదేవ రేవత్యాధారవారవన్తీయవిశేషణస్యేవ వినా తాత్పర్యం సిద్ధిరేష్టవ్యా । న హి తాత్పర్యవిరహితాదాగమాద్యాగసోమలతాభేదగ్రాహిప్రత్యక్షవిరుద్ధార్థః సిద్ధ్యతీతి తత్రాపి తదవిరోధాయ మత్వర్థలక్షణాశ్రయణమ్ । అద్వైతశ్రుతిస్తు ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిషడ్విధలిఙ్గావగమితాద్వైతతాత్పర్యా ప్రత్యక్షాద్బలవతీతి తతః ప్రత్యక్షస్యైవ బాధః, న తదవిరోధాయ శ్రుతేరన్యథానయనమితి ।

వివరణవార్తికే తు ప్రతిపాదితం–

న తాత్పర్యవత్త్వేన శ్రుతేః ప్రత్యక్షాత్ ప్రాబల్యమ్ । 'కృష్ణలం శ్రపయేత్' ఇతి విధేః శ్రపణస్య కృష్ణలార్థత్వప్రతిపాదనే తాత్పర్యేఽపి కృష్ణలే రూపరసపరావృత్తిప్రాదుర్భావపర్యన్తముఖ్యశ్రపణసమ్బన్ధః ప్రత్యక్షవిరుద్ధ ఇతి తదవిరోధాయ శ్రపణశబ్దస్య ఉష్ణీకరణమాత్రే లక్షణాభ్యుపగమాత్ , 'తత్త్వమసీ'తివాక్యస్య జీవబ్రహ్మాభేదప్రతిపాదనే తాత్పర్యేఽపి త్వమ్పదవాచ్యస్య తత్పదవాచ్యాభేదః ప్రత్యక్షవిరుద్ధ ఇతి తదవిరోధాయ నిష్కృష్టచైతన్యే లక్షణాభ్యుపగమాచ్చ । అర్థవాదానామపి ప్రయాజాద్యఙ్గవిధివాక్యానామివ స్వార్థప్రమితావనన్యార్థతా, ప్రమితానామేవార్థానాం ప్రయోజనవశాదన్యార్థతా, ఇతి ప్రయాజాదివాక్యవత్తేషామప్యవాన్తరసంసర్గే తాత్పర్యమస్త్యేవ, వాక్యైకవాక్యత్వాత్ , పదైకవాక్యతాయామేవ పరమ్ అవాన్తరతాత్పర్యానభ్యుపగమః– ఇతి

వివరణాచార్యైర్నాన్యయనిర్ణయే వ్యవస్థాపనేన ‘యజమానః ప్రస్తరః’ ఇత్యాదీనామపి ముఖ్యార్థతాత్పర్యప్రసక్తౌ ప్రత్యక్షావిరోధాయైవ లక్షణాభ్యుపగమాచ్చ ।

కథం తర్హి శ్రుతేః ప్రాబల్యమ్ ? ఉచ్యతే– నిర్దోషత్వాత్ పరత్వాచ్చ శ్రుతిమాత్రస్య ప్రత్యక్షాత్ ప్రాబల్యమ్ ఇత్యుత్సర్గః । కిం తు శ్రుతిబాధితమపి ప్రత్యక్షం కథఞ్చిత్ స్వోచితవిషయోపహారేణ సమ్భావనీయమ్ , నిర్విషయజ్ఞానాయోగాత్ । అత ఏవ అద్వైతశ్రుతివిరోధేన తత్త్వావేదనాత్ ప్రచ్యావితం ప్రత్యక్షమ్ అర్థక్రియాసమర్థవ్యావహారికవిషయసమర్పణేనోపపాద్యతే । కిం బహునా–’నేదం రజతం’ ఇతి సర్వసిద్ధప్రత్యక్షబాధితమపి శుక్తిరజతప్రత్యక్షమ్ అనుభవానురోధాత్ పురోదేశే శుక్తిసమ్భిన్నరజతోపగమేన సమర్థ్యతే, న తు తద్విరోధేన వ్యవహితమాన్తరమసదేవ వా రజతం విషయ ఇతి పరికల్ప్యతే । ఏవం చ ప్రస్తరే యజమానభేదగ్రాహిణో యావద్బ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తమానస్య ప్రత్యక్షస్య అర్థక్రియాసంవాదేన ప్రాతిభాసికవిషయత్వాభ్యుపగమేనోపపాదనాయోగాత్ ‘యజమానః ప్రస్తరః’ ఇతి శ్రుతిబాధ్యత్వే సర్వథా నిర్విషయత్వం స్యాదితి తత్పరిహారాయ ఉత్సర్గమపోద్య శ్రుతిరేవ తత్సిద్ధ్యధికరణాది ప్రతిపాదితప్రకారేణ అన్యథా నీయతే । న చ అద్వైతశ్రుతిప్రత్యక్షయోరివ ఇహ శ్రుతిప్రత్యక్షయోస్తాత్త్వికవ్యావహారికవిషయత్వోపగమేన ప్రత్యక్షోపపాదనం కర్తుం శక్యమ్ । బ్రహ్మాతిరిక్తసకలమిథ్యాత్వప్రతిపాదకషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గోపపన్నానేకశ్రుతివిరుద్ధేన ఏకేనార్థవాదేన ప్రస్తరే యజమానతాదాత్మ్యస్య తాత్త్వికస్య ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్ । ఏవం తత్త్వమసివాక్యేన త్వమ్పదవాచ్యస్య సర్వజ్ఞత్వాభోక్తృత్వాకర్తృత్వాదివిశిష్టబ్రహ్మస్వరూపత్వబోధనే తత్ర అసర్వజ్ఞత్వభోక్తృత్వాదిప్రత్యక్షమత్యన్తం నిరాలమ్బనం స్యాదితి, తత్పరిహారాయ అహఙ్కారశబలితస్య భోక్తృత్వాది తతో నిష్కృష్టస్య శుద్ధస్య ఉదాసీనబ్రహ్మస్వరూపత్వమితి వ్యవస్థామాశ్రిత్య భాగత్యాగలక్షణా ఆశ్రీయతే । ఏవం ‘కృష్ణలం శ్రపయేత్’ ఇత్యాదావపి ప్రత్యక్షస్యాత్యన్తనిర్విషయత్వప్రసక్తౌ తత్పరిహారాయ శ్రుతౌ లక్షణా । కథఞ్చిద్విషయోపపాదనసమ్భవే తు న ప్రబలాయాః శ్రుతేరన్యథానయనమితి న కశ్చిదప్యవ్యవస్థాప్రసఙ్గః ।

అథవా ‘కృష్ణలం శ్రపయేత్’, ‘సోమేన యజేత’ ఇత్యాదౌ న ప్రత్యక్షానురోధేన లక్షణాశ్రయణమ్ , కిం త్వనుష్ఠానాశక్త్యా । న హి కృష్ణలే ఉష్ణీకరణమివ ముఖ్యః పాకోఽనుష్ఠాతుం శక్యతే । న వా సోమద్రవ్యకరణకో యాగ ఇవ తదభిన్నో యాగః కేనచిదనుష్ఠాతుం శక్యతే । న చానుష్ఠేయత్వాభిమతస్య ప్రత్యక్షవిరోధ ఏవ అనుష్ఠానాశక్తిరితి శబ్దాన్తరేణ వ్యవహ్రియత ఇతి వాచ్యమ్ । ‘శశిమణ్డలం కాన్తిమత్ కుర్యాత్’ ఇతి విధౌ

అనుష్ఠేయత్వాభిమతస్య శశిమణ్డలే కాన్తిమత్త్వస్య ప్రత్యక్షావిరోధేఽప్యనుష్ఠానాశక్తిదర్శనేన తస్యాస్తతో భిన్నత్వాత్ । తథా చ తత్ర తత ఏవ లక్షణాశ్రయణమ్ ।

తస్మాత్ అపచ్ఛేదన్యాయాదిసిద్ధస్య శ్రుతిబలీయస్త్వస్య న కశ్చిత్ బాధ ఇతి ।

అథ కథమత్రాపచ్ఛేదన్యాయప్రవృత్తిః ? ఉచ్యతే – యథా జ్యోతిష్టోమే బహిష్పవమానార్థం ప్రసర్పతామ్ ఉద్గాతురపచ్ఛేదే సతి 'యద్యుద్గాతాఽపచ్ఛిద్యేత అదక్షిణం తం యజ్ఞమ్ ఇష్ట్వా తేన పునర్యజేత' ఇతి శ్రుతినిరీక్షణేన జాతా ఉద్గాత్రపచ్ఛేదనిమిత్త(ప్రాయశ్చిత్త)కర్తవ్యతాబుద్ధిః పశ్చాత్ ప్రతిహర్త్రపచ్ఛేదే సతి 'యది ప్రతిహర్తాపచ్ఛిద్యేత సర్వవేదసం దద్యాత్' ఇతి శ్రుతినిరీక్షణేన జాతయా తద్విరుద్ధప్రతిహర్త్రపచ్ఛేదనిమిత్త(ప్రాయశ్చిత్త)కర్తవ్యతాబుద్ధ్యా బాధ్యతే । ఏవం పూర్వం ఘటాదిసత్యత్వప్రత్యక్షం పరయా తన్మిథ్యాత్వశ్రుతిజన్యబుద్ధ్యా బాధ్యతే । న చోదాహృతస్థలే పూర్వనైమిత్తికకర్తవ్యతాబుద్ధేః పరనైమిత్తికకర్తవ్యతాబుద్ధ్యా బాధేఽపి పూర్వనైమిత్తికకర్తవ్యతాబుద్ధిజనకం శాస్త్రం యత్రోద్గాతృమాత్రాపచ్ఛేదః ఉభయోరపి యుగపదపచ్ఛేదో వా ఉద్గాత్రపచ్ఛేదస్య పరత్వం వా, తత్ర సావకాశమ్ , ప్రత్యక్షం తు అద్వైతశ్రుత్యా బాధే విషయాన్తరాభావాన్నిరాలమ్బనం స్యాదితి వైషమ్యం – శఙ్కనీయమ్ । యత్ర ఘటాదౌ శ్రుత్యా బాధ్యం ప్రత్యక్షం ప్రవర్తతే తత్రైవ వ్యావహారికం విషయం లబ్ధ్వా కృతార్థస్య తస్య పరాపచ్ఛేదస్థలే సర్వథా బాధితస్య పూర్వాపచ్ఛేదశాస్త్రస్యేవ విషయాన్తరాన్వేషణాభావాత్ । ఇహాపి సర్వప్రత్యయవేద్యబ్రహ్మసత్తాయాం సావకాశం ప్రత్యక్షమితి వక్తుం శక్యత్వాచ్చ ।

యత్తు - ఏకస్మిన్నపి ప్రయోగే క్రమికాభ్యాం నిమిత్తాభ్యాం క్రతౌ తత్తన్నైమిత్తికకర్తవ్యతయోర్బదరఫలే శ్యామరక్తరూపయోరివ క్రమేణోత్పాదాత్ రూపజ్ఞానద్వయవత్ కర్తవ్యతాజ్ఞానద్వయమపి ప్రమాణమేవేతి న పరేణ పూర్వజ్ఞానబాధే అపఛ్చేదన్యాయ ఉదాహరణమ్ । అత ఏవాపచ్ఛేదాధికరణే (పూ. మీ . ౬-౫-౧౯)'నైమిత్తిక(శస్త్రాణాం)(శాస్త్రస్య) హ్యయమర్థః నిమిత్తోపజననాత్ ప్రాగన్యథాకర్తవ్యోఽపి క్రతుః నిమిత్తే సత్యన్యథాకర్తవ్యః' ఇతి శాస్త్రదీపికావచానమితి , తన్న ; అఙ్గస్య సతః కర్తవ్యత్వమ్ । న చ పశ్చాద్భావిప్రతిహర్త్రపచ్ఛేదవతి క్రతౌ పూర్వవృత్తోద్గాత్రపచ్ఛేదనిమిత్తకస్య ప్రాయశ్చిత్తస్యాఙ్గత్వమస్తి । ఆహవనీయశాస్త్రస్య పదహోమాతిరిక్తహోమవిషయత్వవద్'యద్యుద్గాతావఽపచ్ఛేద్యేత' ఇతి శాస్త్రస్య పశ్చాద్భావిప్రతిహర్త్రపచ్ఛేదరహితక్రతువిషయత్వాత్ । ఉక్తం హి న్యాయరత్నమాలాయామ్ - 'సాధారణస్య శాస్త్రస్య విశేషవిషయాదినా । సఙ్కోచః క్లృప్తరూపస్య ప్రాప్తబాధోఽభిధీయతే ॥' ఇత్యుక్తలక్షణప్రాప్తబాధవివేచనే , "తత్రైవం సతి శాస్త్రార్థో భవతి ,

పశ్చాద్భావ్యుద్గాత్రపచ్ఛేదవిధురప్రతిహర్త్రపచ్ఛేదవతః క్రతోస్సర్వవేదసదానమఙ్గమ్ , ఏవముద్గాత్రపచ్ఛేదేఽపి ద్రష్టవ్యమ్' ఇతి । యత్తు శాస్త్రదీపికావచనముదాహృతమ్ , తదపి 'తేనోత్పన్నమపి పూర్వప్రాయశ్చిత్తజ్ఞానం మిథ్యా భవతి, బాధితత్వాత్ , ఉత్తరస్య తు న కిఞ్చిద్బాధకమస్తి' ఇతి పూర్వకర్తవ్యతాబాధ్యత్వప్రతిపాదకగ్రన్థోపసంహారపఠితత్వాత్ 'నిమిత్తోపజననాత్ప్రాక్ నిమిత్తోపజననం వినా నిమిత్తోపజననాభావే సతి అన్యథా కర్తర్వ్యేఽపి' ఇతి కృత్యాచిన్తామాత్రపరమ్ , న తు 'ఉత్తరనిమిత్తోపజననాత్ప్రాక్పూర్వనైమిత్తికకర్తవ్యతా వస్తుత ఆసీత్' ఇత్యేవంపరమ్ । పూర్వగ్రన్థసన్దర్భవిరోధాపత్తేః ।

ఆస్తాం మీమాంసకమర్యాదా । శ్యామతదుత్తరరక్తరూపన్యాయేన క్రమికకర్తవ్యతాద్వయోత్పత్త్యుపగమే కో విరోధః । ఉచ్యతే – తథా హి – కిం తత్కర్తవ్యత్వమ్ , యత్ పరనైమిత్తికకర్తవ్యతోత్పత్త్యా నివర్తేత । న తావత్ పూర్వనైమిత్తికస్య కృతిసాధ్యత్వయోగ్యత్వమ్ । తస్య పశ్చాదప్యనపాయాత్ । నాపి ఫలముఖం కృతిసాధ్యత్వమ్ । తస్య పూర్వమప్యజననాత్ । నాపి యదననుష్ఠానే క్రతోర్వైకల్యం తత్త్వమ్ , అఙ్గత్వం వా । అననుష్ఠానే క్రతువైకల్యప్రయోజకత్వస్య నియమవిశేషరూపత్వేన, కర్మాఙ్గత్వస్య ఫలోపకారితయా సన్నిపాతితయా వా కారణత్వవిశేషరూపత్వేన చ, తయోః కాదాచిత్కత్వాయోగేన స్వాభావికత్వనిర్వాహాయ 'పశ్చాద్భావివిరుద్ధాపచ్ఛేదాభావవతః క్రతోః పూర్వాపచ్ఛేదనైమిత్తికమఙ్గం తత్రైవ తదననుష్ఠానం క్రతువైకల్యప్రయోజకం' ఇతి విశేషణీయతయా పాశ్చాత్త్యాపచ్ఛేదాన్తరవతి క్రతౌ పూర్వాపచ్ఛేదనైమిత్తికే క్రత్వఙ్గత్వస్య తదనుష్ఠానే క్రతువైకల్యప్రయోజకత్వస్య వా పాశ్చాత్త్యాపచ్ఛేదోత్పత్తేః పూర్వమసమ్భవాత్ । న హి – వస్తు కిఞ్చిద్వస్త్వన్తరం ప్రతి కఞ్చిత్కాలం వ్యాప్యం పశ్చాన్నేతి వా, కఞ్చిత్కాలం కారణం పశ్చాన్నేతి వా, క్వచిద్దృష్టం యుక్తం వా । నాపి కర్తవ్యత్వం నామ ధర్మాన్తరమేవ ఆగమాపాయయోగ్యం కల్ప్యమ్ । మానాభావాత్ , విరుద్ధాపచ్ఛేదశాస్త్రయోః పదాహవనీయశాస్త్రవద్వ్యవస్థోపపత్తేః । తస్మాత్ నిరాలమ్బనం క్రమికకర్తవ్యతాద్వయోత్పత్తివచః ।

నను చోపక్రమాధికరణన్యాయేన అసఞ్జాతవిరోధిత్వాత్ ప్రత్యక్షమేవ ఆగమాత్ బలీయః కిం న స్యాత్ ।

ఉచ్యతే – యత్రైకవాక్యతా ప్రతీయతే తత్రైకస్మిన్నేవార్థే పర్యవసానేన భావ్యమ్ , అర్థభేదే ప్రతితైకవాక్యతాభఙ్గప్రసఙ్గాత్ । అతస్తత్ర ప్రథమసఞ్జాతప్రతిపక్షేణ 'ప్రజాపతిర్వరుణాయాశ్వమనయత్' (తై.సం. ౨-3-౧౨) ఇత్యాద్యుపక్రమేణ పరకృతిసరూపార్థవాదేన దాతురిష్టా బుద్ధిమధిరోపితాయాం తద్విరుద్ధార్థం 'యావతోఽశ్వాన్

ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతో వారుణాన్ చతుష్కపాలాన్నిర్వపేత్' ఇత్యుపసంహారగతపదజాతమ్ ఉపజాతప్రతిపక్షత్వాత్ యథాశ్రుతార్థసమర్పణేన తదేకవాక్యతామప్రతిపద్యమానమ్ ఏకవాక్యతానిర్వాహాయ ణిజర్థమన్తర్భావ్య తదానుగుణ్యేనైవాత్మానం లభత ఇతి ఉపక్రమస్య ప్రాబల్యమ్ । యత్ర తు పరస్పరమేకవాక్యతా న ప్రతీయతే తత్ర పూర్వవృత్తమవిగణయ్య లబ్ధాత్మకం విరుద్ధార్థకం వాక్యం స్వార్థం బోధయత్యేవేతి న తత్ర పూర్వవృత్తస్య ప్రాబల్యమ్ । అత ఏవ షోడశిగ్రహణవాక్యం పూర్వవృత్తమవిగణయ్య తదగ్రహణవాక్యస్యాపి స్వార్థబోధకత్వముపేయతే । కిన్తు ఉభయోర్విషయాన్తరాభావాత్ అగత్యా తత్రైవ వికల్పానుష్ఠానమిష్యతే । ఏవం చ అద్వైతాగమస్య ప్రత్యక్షేణైకవాక్యత్వశఙ్కాభావాత్ పూర్వవృత్తమపి తదవిగణయ్య స్వార్థబోధకత్వమప్రతిహతమ్ । తదర్థబోధజననే చ 'పూర్వం పరమజాతత్వాదబాధిత్వైవ జాయతే । పరస్యానన్యథోత్పాదాత్ నాద్యాబాధేన సమ్భవః ॥' (తన్త్రవా 3-3-౧౪) ఇత్యపచ్ఛేదన్యాయస్యైవ ప్రవృత్తిః, నోపక్రమన్యాయస్య । అత ఏవ లోకేఽపి ప్రథమప్రవృత్తం శుక్తిరూప్యప్రత్యక్షమ్ ఆప్తోపదేశేన బాధ్యతే ఇతి ।

ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వశ్రుతేః ఉపజీవ్యప్రత్యక్షవిరోధ పరిహారః

నను–తథాప్యుపజీవ్యత్వేన ప్రత్యక్షస్యైవ ప్రాబల్యం దుర్వారమ్ । అపచ్ఛేదశాస్త్రయోర్హి న పూర్వం పరస్యోపజీవ్యమితి యుక్తః పరేణ పూర్వస్య బాధః । ఇహ తు వర్ణపదాదిస్వరూపగ్రాహకతయా మిథ్యాత్వబోధకాగమం ప్రతి ప్రత్యక్షస్యోపజీవ్యత్వాత్ ఆగమస్యైవ తద్విరుద్ధమిథ్యాత్వాబోధకత్వరూపో బాధో యుజ్యతే । న చ మిథ్యాత్వశ్రుత్యా వర్ణపదాదిసత్యత్వాంశోపమర్దేఽపి ఉపజీవ్యస్వరూపాంశోపమర్దాభావాత్ నోపజీవ్యవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్ । 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (క. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభిః స్వరూపేణైవ ప్రపఞ్చాభావబోధనాత్ ।

అత్ర కేచిదాహుః – వృషమానయేత్యాదివాక్యం శ్రవణదోషాత్ వృషభమానయేత్యాదిరూపేణ శృణ్వతోఽపి శాబ్దప్రమితిదర్శనేన శాబ్దప్రమితౌ వర్ణపదాదిప్రత్యక్షం ప్రమాభ్రమసాధారణమేవాపేక్షితమితి అద్వైతాగమేన వర్ణపదాదిప్రత్యక్షమాత్రముపజీవ్యం న తత్ప్రమా । తథా చ వర్ణపదాదిస్వరూపోపమర్దేఽపి నోపజీవ్యవిరోధ ఇతి ।

అన్యే త్వాహు: – శాబ్దప్రమితౌ వర్ణపదాదిస్వరూపసిద్ధ్యనపేక్షాయామపి అయోగ్యశబ్దాత్ ప్రమిత్యనుదయాత్ యోగ్యతాస్వరూపసిద్ధ్యపేక్షాఽస్తి । తదపేక్షాయామపి నోపజీవ్యవిరోధః । 'నేహ నానాస్తి' ఇతి శ్రుత్యా నిషేధేఽపి యావద్బ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తమానస్యార్థక్రియాసంవాదినోఽసద్విలక్షణప్రపఞ్చస్వరూపస్యాఙ్గీకారాత్ । అన్యథా ప్రత్యక్షాదీనాం వ్యావహారికప్రమాణానాం నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్ । న చ

–స్వరూపేణ నిషేధేఽపి కథం ప్రపఞ్చస్వరూపస్యాత్మలాభః , నిషేధస్య ప్రతియోగ్యప్రతిక్షేపరూపత్వే వ్యాఘాతాత్ - ఇతి వాచ్యమ్ । శుక్తౌ ‘ఇదం రజతం’ ‘నేదం రజతం’ ఇతి ప్రతీతిద్వయానురోధేన అధిష్ఠానగతాధ్యస్తాభావస్య బాధపర్యన్తానువృత్తికాసద్విలక్షణప్రతియోగిస్వరూపసహిష్ణుత్వాభ్యుపగమాత్ । ఏతేన ప్రపఞ్చస్య స్వరూపేణ నిషేధే శశశృఙ్గవదసత్త్వమేవ స్యాదితి నిరస్తమ్ । బ్రహ్మజ్ఞాననివర్త్యస్వరూపాఙ్గీకారేణ వైషమ్యాత్ । న చ అస్యాధ్యస్తస్య అధిష్ఠానే స్వరూపేణ నిషేధే అన్యత్ర తస్య స్వరూపేణ నిషేధః స్వతస్సిద్ధ ఇతి తస్య సర్వదేశకాలసమ్బన్ధినిషేధప్రతియోగిత్వాపత్త్యా అసత్త్వం దుర్వారమ్ । ‘సర్వదేశకాలసమ్బన్ధినిషేధప్రతియోగిత్వమసత్త్వం’ ఇత్యేవాసత్త్వనిర్వచనాత్ , విధాన్తరేణ తన్నిర్వచనాయోగాదితి–వాచ్యమ్ । అసతః సర్వదేశకాలసమ్బన్ధినిషేధప్రతియోగిత్వముపగచ్ఛతా తస్య తథాత్వే, ప్రత్యక్షస్య సర్వదేశకాలయోః ప్రత్యక్షీకరణాయోగేన ఆగమస్య తాదృశాగమానుపలమ్భేన చ ప్రమాణయితుమశక్యతయా, అనుమానమేవ ప్రమాణయితవ్యమితి తదనుమానే యత్ సద్వ్యావృత్తం లిఙ్గం వాచ్యం తస్యైవ ప్రథమప్రతీతస్య అసత్త్వనిర్వచనత్వోపపత్తే: – ఇతి ।

అపరే తు–నేహ నానాస్తీతి శ్రుతేః సత్యత్వేన ప్రపఞ్చనిషేధ ఏవ తాత్పర్యం న స్వరూపేణ । స్వరూపేణ నిషేధస్య స్వరూపాప్రతిక్షేపకత్వే తస్య తన్నిషేధత్వాయోగాత్ । తత్ప్రతిక్షేపకత్వే ప్రత్యక్షవిరోధాత్ । న చ సత్యత్వస్యాపి ‘సన్ ఘటః’ ఇత్యాదిప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ న తేనాపి రూపేణ నిషేధో యుక్త ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రత్యక్షస్య శ్రుత్యవిరోధాయ సత్యత్వాభాసరూపవ్యావహారికసత్యత్వవిషయత్వోపపత్తేః । న చైవం సతి పారమార్థికసత్యత్వస్య బ్రహ్మగతస్య ప్రపఞ్చే ప్రసక్త్యభావాత్ తేన రూపేణ ప్రపఞ్చనిషేధానుపపత్తిః । యథా శుక్తౌ రజతాభాసప్రతీతిరేవ సత్యరజతప్రసక్తిరితి తన్నిషేధః, అత ఏవ ‘నేదం రజతం కిం తు తత్’ ‘నేయం మదీయా గౌః కిం తు సైవ’ ‘నాత్ర వర్తమానశ్చైత్రః కిం త్వపవరకే’ ఇతి నిషిధ్యమానస్యాన్యత్ర సత్త్వమవగమ్యతే ; ఏవం సత్యత్వాభాసప్రతీతిరేవ సత్యత్వప్రసక్తిరితి తన్నిషేధోపపత్తేః । అతో వర్ణపదయోగ్యతాదిస్వరూపోపమర్దశఙ్కాభావాన్నోపజీవ్యవిరోధ ఇత్యాహు: ।

అన్యే తు - బ్రహ్మణి పారమార్థికసత్యత్వమ్ , ప్రపఞ్చే వ్యావహారికసత్యత్వం సత్యత్వాభాసరూపమ్ , శుక్తిరజతాదౌ ప్రాతిభాసికసత్యత్వం తతోఽపి నికృష్టమ్ , ఇతి సత్తాత్రైవిధ్యం నోపేయతే । అధిష్ఠానబ్రహ్మగతపారమార్థికసత్తానువేధాదేవ ఘటాదౌ శుక్తిరజతాదౌ చ సత్త్వాభిమానోపపత్త్యా సత్యత్వాభాసకల్పనస్య నిష్ప్రమాణకత్వాత్ । ఏవం చ

ప్రపఞ్చే సత్యత్వప్రతీత్యభావాత్ తత్తాదాత్మ్యాపన్నే బ్రహ్మణి తత్ప్రతీతేరేవ అవివేకేన ప్రపఞ్చే తత్ప్రసక్తిత్వోపపత్తేశ్చ సత్యత్వేన ప్రపఞ్చనిషేధే నోపజీవ్యవిరోధః, న వా అప్రసక్తనేషేధనమ్ । న చ బ్రహ్మగతపారమార్థికసత్తాతిరేకేణ ప్రపఞ్చే సత్త్వాభాసానుపగమే వ్యవహితసత్యరజతాతిరేకేణ శుక్తౌ రజతాభాసోత్పత్తిః కిమర్థముపేయత ఇతి వాచ్యమ్ । వ్యవహితస్యాసన్నికృష్టస్యాపరోక్ష్యాసమ్భవాత్ తన్నిర్వాహాయ తదుపగమాత్ ఇత్యాహుః ।

ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభేదాభేదాభ్యాం మిథ్యాత్వసత్యత్వవిచారః

నన్వేవం ప్రతిబిమ్బభ్రమస్థలేఽపి గ్రీవాస్థముఖాతిరేకేణ దర్పణే ముఖాభాసోత్పత్తిరుపేయా స్యాత్ । స్వకీయే గ్రీవాస్థముఖే నాసాద్యవచ్ఛిన్నప్రదేశాపరోక్ష్యసమ్భవేఽపి నయనగోలకలలాటాదిప్రదేశాపరోక్ష్యాయోగాత్ , ప్రతిబిమ్బభ్రమే నయనగోలకాదిప్రదేశాపరోక్ష్యదర్శనాచ్చ । న చ బిమ్బాతిరిక్తప్రతిబమ్బాభ్యుపగమే ఇష్టాపత్తిః । బ్రహ్మప్రతిబిమ్బజీవస్యాపి తతో భేదేన మిథ్యాత్వాపత్తేః ।

అత్ర వివరణానుసారిణః ప్రాహుః– గ్రీవాస్థ ఏవ ముఖే దర్పణోపాధిసన్నిధానదోషాత్ దర్పణస్థత్వప్రత్యఙ్ముఖత్వబిమ్బభేదానామధ్యాససమ్భవేన న దర్పణే ముఖస్యాప్యధ్యాసః కల్పనీయః , గౌరవాత్ । 'దర్పణే ముఖం నాస్తి' ఇతి సంసర్గమాత్రబాధాత్ । మిథ్యావస్త్వన్తరత్వే 'నేదం ముఖం' ఇతి స్వరూపబాధాపత్తేః । 'దర్పణే మమ ముఖం భాతి ' ఇతి స్వముఖాభేదప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ । న చ గ్రీవాస్థముఖస్యాధిష్ఠానస్యాపరోక్ష్యాసమ్భవః । ఉపాధిప్రతిహతనయనరశ్మీనాం పరావృత్య బిమ్బగ్రాహిత్వనియమాభ్యుపగమాత్ । తన్నియమానభ్యుపగమే పరమాణోః కుడ్యాదివ్యవహితస్థూలస్యాపి చాక్షుషప్రతిబిమ్బభ్రమప్రసఙ్గాత్ । న చావ్యవహితస్థూలోద్భూతరూపవత ఏవ చాక్షుషప్రతిబిమ్బభ్రమః నాన్యస్యేతి నియమ ఇతి వాచ్యమ్ । బిమ్బస్థౌల్యోద్భూతరూపయోః క్లృప్తేన చాక్షుషజ్ఞానజననేన ఉపయోగసమ్భవే విధాన్తరేణోపయోగకల్పనానుపపత్తేః । కుడ్యాదివ్యవధానస్య ప్రతిహతనయనరశ్మిసమ్బన్ధవిఘటనం వినైవ ఇహ ప్రతిబన్ధకత్వే తథైవ ఘటప్రత్యక్షాదిస్థలేఽపి తస్య ప్రతిబన్ధకత్వసమ్భవేన చక్షుఃసన్నికర్షమాత్రస్య కారణత్వవిలోపప్రసఙ్గాచ్చ, దర్పణే మిథ్యాముఖాధ్యాసవాదినాపి కారణత్రయాన్తర్గతసంస్కారసిద్ధ్యర్థం నయనరశ్మీనాం కదాచిత్ పరావృత్త్య స్వముఖగ్రాహకత్వకల్పనయైవ పూర్వానుభవస్య సమర్థనీయత్వాచ్చ । న చ నాసాదిప్రదేశావచ్ఛిన్నపూర్వానుభవాదేవ సంస్కారోపపత్తిః । తావతా నయనగోలకాదిప్రతిబిమ్బాధ్యాసానుపపత్తేః, తటాకసలిలే తటవిటపిసమారూఢాదృష్టచరపురుషప్రతిబిమ్బాధ్యాసస్థలే కథమపి పూర్వానుభవస్య

దుర్వచత్వాచ్చ । ఏవం చ ఉపాధిప్రతిహతనయనరశ్మీనాం బిమ్బం ప్రాప్య తద్గ్రాహకత్వేఽవశ్యం వక్తవ్యే ఫలబలాత్ - దర్పణాద్యభిహతానామేవ బిమ్బం ప్రాప్యతద్గ్రాహకత్వమ్ , న శిలాదిప్రతిహతానామ్ , అనతిస్వచ్ఛతామ్రాదిప్రతిహతానాం మలినోపాధిసమ్బన్ధదోషాత్ ముఖాదిసంస్థానవిశేషాగ్రాహకత్వమ్ , సాక్షాత్సూర్యం ప్రేప్సూనామివ ఉపాధిం ప్రాప్య నివృత్తానాం న తథా సౌరతేజసా ప్రతిహతిరితి న ప్రతిబిమ్బసూర్యావలోకనే సాక్షాత్తదవలోకన ఇవ అశక్యత్వమ్ , జలాద్యుపాధిసన్నికర్షే కేషాఞ్చిత్ ఉపాధిప్రతిహతానాం బిమ్బప్రాప్తావపి కేషాఞ్చిత్ తదన్తర్గమనేనాన్తరసికతాదిగ్రహణం - ఇత్యాదికల్పనాన్న కశ్చిద్దోష ఇతి ।

అద్వైతవిద్యాకృతస్తు ప్రతిబిమ్బస్య మిథ్యాత్వమభ్యుపగచ్ఛతాం త్రివిధజీవవాదినాం విద్యారణ్యగురుప్రభృతీనామభిప్రాయమేవమాహుః – చైత్రముఖాత్ భేదేన తత్సదృశత్వేన చ పార్శ్వస్థైః స్పష్టం నిరీక్ష్యమాణం దర్పణే తత్ప్రతిబిమ్బం తతో భిన్నం స్వరూపతో మిథ్యైవ, స్వకరగతాదివ రజతాత్ శుక్తిరజతమ్ । న చ ‘దర్పణే మమ ముఖం భాతి’ ఇతి బిమ్బాభేదజ్ఞానవిరోధః । స్పష్టభేదద్విత్వప్రత్యఙ్ముఖత్వాదిజ్ఞానవిరోధేన అభేదజ్ఞానాసమ్భవాత్ , ‘దర్పణే మమ ముఖం’ ఇతి వ్యపదేశస్య స్వచ్ఛాయాం ముఖే స్వముఖవ్యపదేశవత్ గౌణత్వాచ్చ । న చ అభేదజ్ఞానవిరోధాత్ భేదవ్యపదేశ ఏవ గౌణః కిం న స్యాదితి శఙ్క్యమ్ । బాలానాం ప్రతిబిమ్బే పురుషాన్తరభ్రమస్య హానోపాదిత్సాద్యర్థక్రియాపర్యన్తస్య అపలపితుమశక్యత్వాత్ । న చ ప్రేక్షావతామపి స్వముఖవిశేషపరిజ్ఞానాయ దర్పణాద్యుపాదానదర్శనాత్ అభేదజ్ఞానమప్యర్థక్రియాపర్యన్తమితి వాచ్యమ్ । భేదేఽపి ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బసమానాకారత్వనియమవిశేషపరిజ్ఞానాదేవ తదుపాదానోపపత్తేః । యత్తు - నాత్ర ముఖమితి దర్పణే ముఖసంసర్గమాత్రస్య బాధః, న ముఖస్యేతి , తన్న - ‘నేదం రజతమి’ త్యత్రాపి ఇదమర్థే రజతతాదాత్మ్యమాత్రస్య బాధో న రజతస్యేత్యాపత్తేః । యది చ ఇదమంశే రజతస్య తాదాత్మ్యేనాధ్యాసాత్ నేదం రజతమితి తాదాత్మ్యేన రజతస్యైవ బాధః న తాదాత్మ్యమాత్రస్య, తదా దర్పణే ముఖస్య సంసర్గితయాఽధ్యాసాత్ నాత్రముఖమితి సంసర్గితయా ముఖస్యైవ బాధః న సంసర్గమాత్రస్యేతి తుల్యమ్ । యత్తు ధర్మిణోఽప్యధ్యాసకల్పనే గౌరవమితి, తద్రజతాభాసకల్పనాగౌరవవత్ ప్రామాణికత్వాన్న దోషః । స్వనేత్రగోలకాదిప్రతిబిమ్బభ్రమస్థలే బిమ్బాపరోక్ష్యకల్పనోపాయాభావాత్ । నయనరశ్మీనాముపాధిప్రతిహతానాం బిమ్బప్రాప్తికల్పనే హి దృష్టవిరుద్ధం బహ్వాపద్యతే । కథం జలసన్నికర్షే కేషుచిన్నయనరశ్మిషు అప్రతిహతమన్తర్గచ్ఛత్సు అన్యే జలసమ్బన్ధేనాపి ప్రతిహన్యమానా నితాన్తమృదవః సకలనయనరశ్మిప్రతిఘాతినం కిరణసమూహం నిర్జిత్య

తన్మధ్యగతం సూర్యమణ్డలం ప్రవిశేయుః । కథం చ చన్ద్రావలోకన ఇవ తత్ర్ప్రతిబిమ్బావలోకనేఽపి అమృతశీతలతద్బిమ్బసన్నికర్షావిశేషే లోచనయోః శైత్యాభివ్యక్త్యా ఆప్యాయనం న స్యాత్ । కథం చ జలసమ్బన్ధేనాపి ప్రతిహన్యమానాః శిలాదిసమ్బన్ధేన న ప్రతిహన్యేరన్ , తత్ర్ప్రతిహత్యా పరావృత్తౌ వా నయనగోలకాదిభిర్న సంసృజ్యేరన్ , తత్సంసర్గే వా సంసృష్టం న సాక్షాత్కారయేయుః । దోషేణాపి హి విశేషాంశగ్రహణమాత్రం ప్రతిబధ్యమానం దృశ్యతే, న తు సన్నికృష్టధర్మిస్వరూపగ్రహణమపి । ప్రతిముఖాధ్యాసపక్షే తు న కిఞ్చిద్దృష్టవిరుద్ధం కల్పనీయమ్ । తథా హి - అవ్యవహితస్థూలోద్భూతరూపస్యైవ చాక్షుషాధ్యాసదర్శనాత్ బిమ్బగతస్థౌల్యోద్భూతరూపయోః స్వాశ్రయసాక్షాత్కారకారణత్వేన క్లృప్తయోః స్వాశ్రయప్రతిబిమ్బాధ్యాసేఽపి కారణత్వమ్ , కుడ్యాద్యావరణద్రవ్యస్య త్వగిన్ద్రియన్యాయేన ప్రాప్యకారితయావగతనయనసన్నికర్షవిఘటనద్వారా వ్యవహితవస్తుసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకత్వేన క్లృప్తస్య వ్యవహితప్రతిబిమ్బాధ్యాసేఽపి వినైవ ద్వారాన్తరం ప్రతిబన్ధకత్వం చ కల్పనీయమ్ । తత్ర కో విరోధః క్వచిత్కారణత్వాదినా క్లృప్తస్య ఫలబలాదన్యత్రాపి కారణత్వాదికల్పనే । ఏతేన– ఉపాధిప్రతిహతనయనరశ్మీనాం బిమ్బప్రాప్త్యనుగమనే వ్యవహితస్యోద్భూతరూపాదిరహితస్య చ చాక్షుషప్రతిబిమ్బభ్రమప్రసఙ్గ ఇతి–నిరస్తమ్ । కిం చ తదుపగమ ఏవ ఉక్తదూషణప్రసఙ్గః । కథమ్ ? సాక్షాత్ సూర్యావలోకన ఇవ వినాపి చక్షుర్విక్షేపమ్ అవనతమౌలినా నిరీక్ష్యమాణే సలిలే తత్ర్ప్రతిహతానాం నయనరశ్మీనామూర్ధ్వముత్ప్లుత్య బిమ్బసూర్యగ్రాహకత్వవత్ తిర్యక్చక్షుర్విక్షేపం వినా ఋజుచక్షుషా దర్పణే విలోక్యమానే తత్ర్ప్రతిహతానాం పర్శ్వస్థముఖగ్రాహకత్వవచ్చ వదనసాచీకరణాభావేఽప్యుపాధిప్రతిహతానాం పృష్ఠభాగవ్యవహితగ్రాహకత్వం తావత్ దుర్వారమ్ । ఉపాధిప్రతిహతనయనరశ్మీనాం ప్రతినివృత్తినియమం విహాయ యత్ర బిమ్బం తత్రైవ గమనోపగమాత్ । తథా మలినదర్పణే శ్యామతయా గౌరముఖప్రతిబిమ్బస్థలే విద్యమానస్యాపి బిమ్బగతగౌరరూపస్య చాక్షుషజ్ఞానేఽనుపయోగితయా పీతశఙ్ఖభ్రమన్యాయేనారోప్యరూపవైశిష్ట్యేనైవ బిమ్బముఖస్య చాక్షుషత్వం నిర్వాహ్యమితి తథైవ నీరూపస్యాపి దర్పణోపాధిశ్యామత్వవైశిష్ట్యేన చాక్షుషప్రతిబిమ్బభ్రమవిషయత్వమపి దుర్వారమ్ । స్వతో నీరూపస్యాపి నభసోఽధ్యస్తనైల్యవైశిష్ట్యేన చాక్షుషత్వసంప్రతిపత్తేః । తస్మాత్ స్వరూపతః ప్రతిముఖాధ్యాసపక్ష ఏవ శ్రేయన్ । న చ తత్రాపి పూర్వానుభవసంస్కారదౌర్లభ్యమ్ । పురుషసామాన్యానుభవసంస్కారమాత్రేణ స్వప్నేష్వదృష్టచరపురుషాధ్యాసవత్ ముఖసామాన్యానుభవసంస్కారమాత్రేణ దర్పణేషు ముఖవిశేషాధ్యాసోపపత్తేః । ఇయాంస్తు భేదః– స్వప్నేషు శుభాశుభహేత్వదృష్టానురోధేన పురుషాకృతివిశేషాధ్యాసః, ఇహ తు

బిమ్బసన్నిధానానురోధేన ముఖాకృతివిశేషాధ్యాస ఇతి । న చ ప్రతిబిమ్బస్య స్వరూపతో మిథ్యాత్వే బ్రహ్మప్రతిబిమ్బజీవస్యాపి మిథ్యాత్వాపత్తిర్దోషః । ప్రతిబిమ్బజీవస్య తథాత్వేఽపి అవచ్ఛిన్నజీవస్య సత్యతయా ముక్తిభాక్త్వోపపత్తేరితి ।

యత్తు ప్రతిబిమ్బం దర్పణాదిషు ముఖచ్ఛాయావిశేషరూపతయా సత్యమేవేతి కస్యచిన్మతం, తన్న । ఛాయా హి నామ శరీరాదేః శరీరతదవయవైః ఆలోకే కియద్దేశవ్యాపిని నిరుద్ధే తత్ర దేశే లబ్ధాత్మకం తమ ఏవ । న చ మౌక్తికమాణిక్యాదిప్రతిబిమ్బస్య తమోవిరుద్ధసితలోహితాదిరూపవతః తమోరూపచ్ఛాయాత్వం యక్తమ్ , న వా తమోరూపచ్ఛాయారహితతపనాదిప్రతిబిమ్బస్య తథాత్వముపపన్నమ్ । నను - తర్హి ప్రతిబిమ్బరూపచ్ఛాయాయాః తమోరూపత్వాసమ్భవే ద్రవ్యాన్తరత్వమస్తు , క్లృప్తద్రవ్యానన్తర్భావే తమోవత్ ద్రవ్యాన్తరత్వకల్పనోపపత్తేరితి చేత్ , తత్ కిం ద్రవ్యాన్తరం ప్రతీయమానరూపపరిమాణసంస్థానవిశేషప్రత్యఙ్ముఖత్వాదిధర్మయుక్తం తద్రహితం వా స్యాత్ । అన్త్యే న తేన ద్రవ్యాన్తరేణ రూపవిశేషాదిఘటితప్రతిబిమ్బోపలమ్భనిర్వాహ ఇతి వ్యర్థం తత్కల్పనమ్ । ప్రథమే తు కథమ్ ఏకస్మిన్నల్పపరిమాణే యుగపదసఙ్కీర్ణతయా ప్రతీయమానానాం మహాపరిమాణానామనేకముఖప్రతిబిమ్బానాం సత్యతానిర్వాహః । కథం చ నిబిడావయవానుస్యూతే దర్పణే తథైవావతిష్ఠమానే తదన్తః హనునాసికాద్యనేకనిమ్నోన్నతప్రదేశవతో ద్రవ్యాన్తరస్యోత్పత్తిః । కిం చ సితపీతరక్తాద్యనేకవర్ణాదిమతః ప్రతిబిమ్బస్యోత్పత్తౌ దర్పణమధ్యే స్థితం తత్సన్నిహితం న తాదృశం కారణమస్తి । యద్యుచ్యేత – 'ఉపాధిమధ్యవిశ్రాన్తియోగ్యపరిమాణానామేవ ప్రతిబిమ్బానాం మహాపరిమాణజ్ఞానం తాదృశనిమ్నోన్నతాదిజ్ఞానం చ భ్రమ ఏవ । యథాపూర్వం దర్పణతదవయవావస్థానావిరోధేన తాదృక్ప్రతిబిమ్బోత్పాదనసమర్థం చ కిఞ్చిత్ కారణం కల్ప్యామి'తి । తర్హి శుక్తిరజతమపి సత్యమస్తు । తత్రాపి శుక్తౌ యథాపూర్వం స్థితాయామేవ తత్తాదాత్మ్యాపన్నరజతోత్పాదనసమర్థం కిఞ్చిత్కారణం పరికల్ప్య తస్య రజతస్య దోషత్వాభిమతకారణసహకృతేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వనియమవర్ణనోపపత్తేః కిం శుక్తిరజతమసత్యం ప్రతిబిమ్బః సత్య ఇత్యర్ధజరతీయన్యాయేన । న చ తథాసతి రజతమితిదృశ్యమానాయాః శుక్తేః అగ్నౌ ప్రక్షేపే రజతవత్ ద్రవీభావాపత్తిః । అనలకస్తూరికాదిప్రతిబిమ్బస్యౌష్ణ్యసౌరభ్యాదిరాహిత్యవత్ శుక్తిరజతస్య ద్రవీభావయోగ్యతారాహిత్యోపపత్తేః । అథోచ్యేత –'నేదం రజతం' 'మిథ్యైవ రజతమభాత్' ఇతి సర్వసమ్ప్రతిపన్నబాధాత్ న శుక్తిరజతం సత్యమితి, తర్హి 'దర్పణే ముఖం నాస్తి మిథ్యైవాత్ర

దర్పణే ముఖమభాత్' ఇత్యాది సర్వసిద్ధబాధాత్ ప్రతిబిమ్బమప్యసత్యమిత్యేవ యుక్తమ్ I తస్మాదసఙ్గతః ప్రతిబిమ్బసత్యత్వవాదః II

నను తన్మిథ్యాత్వవాదోఽప్యయుక్తః I శుక్తిరజత ఇవ కస్యచిదన్వయవ్యతిరేకశాలినః కారణస్యాజ్ఞానస్య నివర్తకస్య జ్ఞానస్య చానిరూపణాత్ I

అత్ర కేచిత్ – యద్యపి సర్వాత్మనాఽధిష్ఠానజ్ఞానానన్తరమపి జాయమానే ప్రతిబిమ్బాధ్యాసే నాధిష్ఠానావరణమజ్ఞానముపాదానం న వాఽధిష్ఠానవిశేషాంశజ్ఞానం నివర్తకమ్ , తథాఽపి అధిష్ఠానాజ్ఞానస్య ఆవరణశక్త్యంశేన నివృత్తావపి విక్షేపశక్త్యంశేనానువృత్తిసమ్భవాత్ తదేవోపాదానమ్ I బిమ్బోపాధిసన్నిధినివృత్తిసచివం చాధిష్ఠానజ్ఞానం సోపాదానస్య తస్య నివర్తకమ్ ఇతి I

అన్యే తు–జ్ఞానస్య విక్షేపశక్త్యంశం విహాయ ఆవరణశక్త్యంశమాత్రనివర్తకత్వం న స్వాభావికమ్ I బ్రహ్మజ్ఞానేన మూలాజ్ఞానస్య శుక్త్యాదిజ్ఞానేనావస్థాజ్ఞానస్య చ ఆవరణశక్త్యంశమాత్రనివృత్తౌ తస్య విక్షేపశక్త్యా సర్వదా అనువృత్తిప్రసఙ్గాత్ I న చ విమ్బోపాధిసన్నిధిరూపవిక్షేపశక్త్యంశనివృత్తిప్రతిబన్ధకప్రయుక్తం తత్ I బిమ్బోపాధిసన్నిధానాత్ ప్రాగేవ బిమ్బే చైత్రముఖే దర్పణసంసర్గాద్యభావే దర్పణే చైత్రముఖాభావే వా ప్రత్యక్షతోఽవగమ్యమానే విక్షేపశక్త్యంశస్యాపి నివృత్త్యవశ్యమ్భావేన తత్కాలే తయోస్సన్నిధానే సతి ఉపాదానాభావేన ప్రతిబిమ్బభ్రమాభావప్రసఙ్గాత్ I అతో మూలాజ్ఞానమేవ ప్రతిబిమ్బాధ్యాసస్యోపాదానమ్ I న చాత్రాప్యుక్తదోషతౌల్యమ్ I పరాగ్విషయవృత్తిపరిణామానాం స్వస్వవిషయావచ్ఛిన్నచైతన్యప్రదేశే మూలాజ్ఞానావరణశక్త్యంశాభిభావకత్వేఽపి తదీయవిక్షేపశక్త్యంశానివర్తకత్వాత్ I అన్యథా తత్ర్పదేశస్థితవ్యావహారికవిక్షేపాణామపి విలయాపత్తేః I న చ ప్రతిబిమ్బస్య మూలాజ్ఞానకార్యత్వే వ్యావహారికత్వాపత్తిః I అవిద్యాతిరిక్తదోషాజన్యత్వస్య వ్యవహారికత్వప్రయోజకత్వాత్ , ప్రకృతే చ తదతిరిక్తబిమ్బోపాధిసన్నిధానదోషసద్భావేన ప్రాతిభాసికత్వోపపత్తేః I న చ –ఏవం సతి బిమ్బోపాధిసన్నిధినివృత్తిసహకృతస్యాప్యధిష్ఠానజ్ఞానస్య ప్రతిబిమ్బాధ్యాసానివర్తకత్వప్రసఙ్గః, తన్మూలాజ్ఞాననివర్తకత్వాభావాత్ – ఇతి వాచ్యమ్ , విరోధాభావాత్ I బ్రహ్మజ్ఞాననివర్తకత్వేపి తదుపాదానకప్రతిబిమ్బాధ్యాసవిరోధివిషయకతయా అధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకవిరహసచివస్య తన్నివర్తకత్వోపపత్తేః I అవస్థాజ్ఞానోపాదానత్వపక్షేఽపి తస్య ప్రాచీనాధిష్ఠానజ్ఞాననివర్తితావరణశక్తికస్య సమానవిషయత్వభఙ్గేన ప్రతిబన్ధకాభావకాలీనాధిష్ఠానజ్ఞానేన నివర్తయితుమశక్యతయా

ప్రతిబిమ్బాధ్యాసమాత్రస్యైవ తన్నివర్త్యత్వస్యోపేయత్వాత్ । అథవా స్వోపాదానాజ్ఞాననివర్తకబ్రహ్మజ్ఞాననివర్త్య ఏవాయమధ్యాసోఽస్తు । వ్యావహారికత్వాపత్తిస్తు అవిద్యాతిరిక్తదోషజన్యత్వేన ప్రత్యుక్తా – ఇత్యాహుః ।

స్వప్నాధ్యాసాధిష్ఠానసత్తాదివిచారః

ఏవం స్వప్నాధ్యాసస్యాపి అనవచ్ఛిన్నచైతన్యే అహఙ్కారోపహితచైతన్యే వా అవస్థారూపాజ్ఞానశూన్యేఽధ్యాసాత్ 'సుషుప్త్యాఖ్యం తమోఽజ్ఞానం బీజం స్వప్నప్రబోధయోః' (ఉ. సా. ౧౭ । ౨౬) ఇతి ఆచార్యాణాం స్వప్నజాగ్రత్ప్రపఞ్చయోరేకాజ్ఞానకార్యత్వోక్తేశ్చ మూలాజ్ఞానకార్యతయా స్వోపాదాననివర్తకబ్రహ్మజ్ఞానైకబాధ్యస్య అవిద్యాతిరిక్తనిద్రాదిదోషజన్యతయైవ ప్రాతిభాసికత్వమ్ ఇతి కేచిదాహుః ।

అన్యే తు – 'బాధ్యన్తే చైతే రథాదయః స్వప్నదృష్టాః ప్రబోధే' ఇతి భాష్యోక్తేః 'అవిద్యాత్మకబన్ధప్రత్యనీకత్వాత్ జాగ్రద్బోధవత్' ఇతి వివరణదర్శనాత్ ఉత్థితస్య స్వప్నమిథ్యాత్వానుభవాచ్చ జాగ్రద్బోధః స్వప్నాధ్యాసనివర్తక ఇతి బ్రహ్మజ్ఞానేతరజ్ఞానబాధ్యతయైవ తస్య ప్రాతిభాసికత్వమ్ । న చాధిష్ఠానయాథాత్మ్యాగోచరం స్వోపాదానాజ్ఞానానివర్తకం జ్ఞానం కథమధ్యాసనివర్తకం స్యాదితి వాచ్యమ్ । రజ్జుసర్పాధ్యాసస్య స్వోపాదానాజ్ఞాననివర్తకాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానేనేవ తత్రైవ స్వానన్తరోత్పన్నదణ్డభ్రమేణాపి నివృత్తిదర్శనాత్ - ఇత్యాహుః ।

అపరే తు జాగ్రద్భోగప్రదకర్మోపరమే సతి జాగ్రత్ప్రపఞ్చద్రష్టారం ప్రతిబిమ్బరూపం వ్యావహారికజీవం తద్దృశ్యం జాగ్రత్ప్రపఞ్చమప్యావృత్య జాయమానో నిద్రారూపో మూలాజ్ఞానస్యావస్థాభేదః స్వాప్నప్రపఞ్చాధ్యాసోపాదానమ్ , న మూలాజ్ఞానమ్ । న చ నిద్రాయా అవస్థాజ్ఞానరూపత్వే మానాభావః । మూలాజ్ఞానేనానావృతస్య జాగ్రత్ప్రపఞ్చద్రష్టుః వ్యావహారికజీవస్య 'మనుష్యోఽహమ్ , బ్రాహ్మణోఽహమ్ , దేవదత్తపుత్రోఽహం' ఇత్యాదినా స్వాత్మానమసన్దిగ్ధవిపర్యస్తమభిమన్యమానస్య తదీయచిరపరిచయేన తం ప్రతి సర్వదా అనావృతైకరూపస్య అనుభూతస్వపితామహాత్యయాదిజాగ్రత్ప్రపఞ్చవృత్తాన్తస్య చ స్వప్నసమయే కేనచిదావరణాభావే జాగరణ ఇవ స్వప్నేఽపి 'వ్యాఘ్రోఽహమ్ , శూద్రోఽహమ్ , యజ్ఞదత్తపుత్రోఽహం' ఇత్యాదిభ్రమస్య స్వపితామహజీవద్దశాదిభ్రమస్య చ అభావప్రసఙ్గేన నిద్రాయా ఏవ తత్కాలోత్పన్నవ్యావహారికజగజ్జీవావారకాజ్ఞానావస్థాభేదరూపత్వసిద్ధేః । న చైవం జీవస్యాప్యావృతత్వాత్ స్వప్నప్రపఞ్చస్య ద్రష్టృభావప్రసఙ్గః । స్వప్నప్రపఞ్చేన సహ ద్రష్టుర్జీవస్యాపి ప్రాతిభాసికస్య అధ్యాసాత్ । ఏవం చ పునర్జాగ్రద్భోగప్రదకర్మోద్భూతే బోధే వ్యావహారికజీవస్వరూపజ్ఞానాత్ స్వోపాదాననిద్రారూపాజ్ఞాననివర్తకాదేవ స్వాప్నప్రపఞ్చబాధః

। న చైవం తద్ద్రష్టుః ప్రాతిభాసికజీవస్యాపి తతో బాధే 'స్వప్నే కరిణమన్వభూవం' ఇత్యనుసన్ధానం న స్యాదితి వాచ్యమ్ । వ్యావహారికజీవే ప్రాతిభాసికజీవస్యాధ్యస్తతయా తదనుభవాత్ వ్యావహారికజీవస్యానుసన్ధానోపగమేఽప్యతిప్రసఙ్గాభావాత్ –ఇత్యాహుః ।

స్వప్నాధ్యాసాధిష్ఠానవిచారః

నన్వనవచ్ఛిన్నచైతన్యే అహఙ్కారోపహితచైతన్యే వా స్వాప్నప్రపఞ్చాధ్యాస ఇతి ప్రాగుక్తం పక్షద్వయమప్యయుక్తమ్ । ఆద్యే – స్వాప్నగజాదేః అహఙ్కారోపహితసాక్షిణో విచ్ఛిన్నదేశత్వేన సుఖాదివదన్తఃకరణవృత్తిసంసర్గమనపేక్ష్య తేన ప్రకాశస్య చక్షురాదీనాముపరతతయా వృత్త్యుదయాసమ్భవేన తత్సంసర్గమపేక్ష్య తేన ప్రకాశస్య చ, అయోగాత్ । ద్వితీయే 'ఇదం రజతమి'తివత్ 'అహం గజః' ఇతి వా, 'అహం సుఖీ'తివద్ 'అహం గజవాన్' ఇతి వా అధ్యాసప్రసఙ్గాత్ ।

అత్ర కేచిత్ ఆద్యపక్షం సమర్థయన్తే–అహఙ్కారానవచ్ఛిన్నచైతన్యం న దేహాద్బహిః స్వాప్నప్రపఞ్చస్యాధిష్ఠానముపేయతే, కిం తు తదన్తరేవ । అత ఏవ దృశ్యమానపరిమాణోచితదేశసమ్పత్త్యభావాత్ స్వాప్నగజాదీనాం మాయామయత్వముచ్యతే । ఏవం చ అన్తఃకరణస్య దేహాద్బహిరస్వాతన్త్ర్యాత్ జాగరణే బాహ్యశుక్తిదమంశాదిగోచరవృత్త్యుత్పాదాయ చక్షురాద్యపేక్షాయామపి దేహాన్తరన్తఃకరణస్య స్వతన్త్రస్య స్వయమేవ వృత్తిసమ్భవాత్ దేహాన్తరన్తఃకరణవృత్త్యభివ్యక్తస్యానవచ్ఛిన్నచైతన్యస్యాధిష్ఠానత్వే న కాచిదనుపపత్తిః । అత ఏవ – యథా జాగరణే సమ్ప్రయోగజన్యవృత్త్యభివ్యక్తశుక్తిదమంశావచ్ఛిన్నచైతన్యస్థితాఽవిద్యా రూప్యాకారేణ వివర్తతే, తథా స్వప్నేఽపి దేహస్యాన్తరన్తఃకరణవృత్తౌ నిద్రాదిదోషోపప్లుతాయామ్ అభివ్యక్తచైతన్యస్థావిద్యా అదృష్టోద్బోధితనానావిషయసంస్కారసహితా ప్రపఞ్చాకారేణ వివర్తతామితి వవరణోపన్యాసే భారతీతీర్థవచనమితి ।

అన్యే తు అనవచ్ఛిన్నచైతన్యం న వృత్త్యభివ్యక్తం సత్ స్వాప్నప్రపఞ్చస్యాధిష్ఠానమ్ , అశబ్దమూలకానవచ్ఛిన్నచైతన్యగోచరవృత్త్యుదయాసమ్భవాత్ । అహఙ్కారాద్యవచ్ఛిన్నచైతన్య ఏవ అహమాకారవృత్త్యుదయదర్శనాత్ । తస్మాత్ స్వతోఽపరోక్షమహఙ్కారాద్యనవచ్ఛిన్నచైతన్యం తదధిష్ఠానమ్ । అత ఏవ సఙ్క్షేపశారీరకే–

'అపరోక్షరూపవిషయభ్రమధీరపరోక్షమాస్పదమపేక్ష్య భవేత్ ।

మనసా స్వతో నయనతో యది వా స్వపనభ్రమాదిషు తథాప్రథితేః ॥' (౧ । ౪౧) ఇతి శ్లోకేన అపరోక్షాధ్యాసాపేక్షితమధిష్ఠానాపరోక్ష్యం క్వచిత్స్వతః క్వచిన్మానసవృత్త్యా క్వచిద్బహిరిన్ద్రియవృత్త్యా ఇత్యభిధాయ

'స్వతోఽపరోక్షా చితిరత్ర విభ్రమస్తథాపి రూపాకృతిరేవ జాయతే ।

మనోనిమిత్తం స్వపతో ముహుర్ముహుర్వినాపి చక్షుర్విషయం స్వమాస్పదమ్ ।

మనోఽవగమ్యేఽప్యపరోక్షతాబలాత్ తథాఽమ్బరే రూపముపోల్లిఖన్ భ్రమః ।

సితాదిభేదైర్బహుధా సమీక్ష్యతే యథాఽక్షిగమ్యే రజతాదివిభ్రమః' ॥ (౧ । ౪౨,౪౩)

ఇత్యాద్యనన్తరశ్లోకేన స్వప్నాధ్యాసే స్వతోఽధిష్ఠానాపరోక్ష్యముదాహృతమ్ । న చాహఙ్కారానవచ్ఛిన్నచైతన్యమాత్రమావృతమితి వృత్తిమన్తరేణ న తదభివ్యక్తిరితి వాచ్యమ్ । బ్రహ్మచైతన్యమేవావృతమ్

అవిద్యాప్రతిబిమ్బజీవచైతన్యమహఙ్కారానవచ్ఛిన్నమప్యనావృతమ్ ఇత్యుపగమాత్ । ఏవం చ అహఙ్కారానవచ్ఛిన్నచైతన్యేఽధ్యస్యమానే స్వాప్నగజాదౌ తత్సమయనియతాధిష్ఠానగోచరాన్తఃకరణ(ణాది) వృత్తికృతాభేదాభివ్యక్త్యా ప్రమాతృచైతన్యస్యాపి ఇదం పశ్యామీతి వ్యవహారః – ఇత్యాహుః ।

అపరే తు ద్వితీయం పక్షం సమర్థయన్తే–

అహఙ్కారావచ్ఛిన్నచైతన్యమధిష్ఠానమితి అహఙ్కారస్య విశేషణభావేనాధిష్ఠానకోటిప్రవేశో నోపేయతే, కిం తు అహఙ్కారోపహితం తత్ప్రతిబిమ్బరూపచైతన్యమాత్రమధిష్ఠానమితి , అతో 'నాహం గజః' ఇత్యాద్యనుభవప్రసఙ్గ ఇతి ।

ఏవం శుక్తిరజతమపి శుక్తీదమంశావచ్ఛిన్నచైతన్యప్రతిబిమ్బే వృత్తిమదన్తఃకరణగతేఽధ్యస్యతే । శుక్తీదమంశావచ్ఛిన్నబిమ్బచైతన్యే సర్వసాధారణే తస్యాధ్యాసే సుఖాదివదనన్యవేద్యత్వాభావప్రసఙ్గాత్ ఇతి కేచిత్ ।

కేచిత్తు బిమ్బచైతన్య ఏవ తదధ్యాసముపేత్య యదీయాజ్ఞానోపాదానకం యత్ తత్ తస్యైవ ప్రత్యక్షం న జీవాన్తరస్య ఇత్యనన్యవేద్యత్వముపపాదయన్తి ।

స్వాప్నపదార్థానుభవస్య అనైన్ద్రియకత్వనిరూపణమ్

నను శుక్తిరజతాధ్యాసే చాక్షుషత్వానుభవః సాక్షాద్వా అధిష్ఠానజ్ఞానద్వారా తదపేక్షణాద్వా సమర్థ్యతే । స్వాప్నగజాదిచాక్షుషత్వానుభవః కథం సమర్థనీయః ?

ఉచ్యతే –

న తావత్ తత్సమర్థనాయ స్వాప్నదేహవద్విషయవచ్చ ఇన్ద్రియాణామపి ప్రాతిభాసికో వివర్తః శక్యతేవక్తుమ్ , ప్రాతిభాసికస్యాజ్ఞాతసత్త్వాభావాత్ । ఇన్ద్రియాణాం చాతీన్ద్రియాణాం సత్త్వేఽజ్ఞాతసత్త్వస్య వాచ్యత్వాత్ ।

నాపి వ్యావకారికాణామేవేన్ద్రియాణాం స్వస్వగోలకేభ్యో నిష్క్రమ్య స్వాప్నదేహమాశ్రిత్య స్వస్వవిషయగ్రాహకత్వం వక్తుం శక్యతే , స్వప్నసమయే తేషాం వ్యాపారరాహిత్యరూపోపరతిశ్రవణాత్ । వ్యావహారికస్య స్పర్శనేన్ద్రియస్య స్వోచితవ్యావహారికదేశసమ్పత్తివిధురాన్తఃశరీరే స్వాధికపరిమాణకృత్స్నస్వాప్నశరీరవ్యాపిత్వాయోగాచ్చ । తదేకదేశాశ్రయత్వే చ తస్య స్వాప్నజలావగాహనజన్యసర్వాఙ్గీణశీతస్పర్శానిర్వాహాత్ ।

అత ఏవ–స్వప్నే జాగ్రదిన్ద్రియాణాముపరతావపి తైజసవ్యవహారోపయుక్తాని సూక్ష్మశరీరావయవభూతాని సూక్ష్మేన్ద్రియాణి సన్తీతి తైః స్వాప్నపదార్థానామైన్ద్రియకత్వమ్ ఇత్యుపపాదనశఙ్కాపి–నిరస్తా । జాగ్రదిన్ద్రియవ్యతిరిక్తసూక్ష్మేన్ద్రియాప్రసిద్ధేః ।

కిఞ్చ 'అత్రాయం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిః' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౯) ఇతి జాగరే ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వ్యతికరాచ్చక్షురాదివృత్తిసఞ్చారాచ్చ దుర్వివేకమ్ ఆత్మనః స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వమితి స్వప్నావస్థామధికృత్య తత్రాత్మనః స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం ప్రతిపాదయతి । అన్యథా తస్య సర్వదా స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వేన అత్రేతి వైయర్థ్యాత్ । తత్ర యది స్వప్నేఽపి చక్షురాదివృత్తిసఞ్చారః కల్ప్యేత, తదా తత్రాపి జాగర ఇవ తస్య స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం దుర్వివేకం స్యాదితి ఉదాహృతా శ్రుతిః పీడ్యేత । నను స్వప్నే చక్షురాద్యుపరమకల్పనేఽపి అన్తఃకరణమనుపరతమాస్త ఇతి పరిశేషాసిద్ధేః న స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వవివేకః । మైవమ్ –'కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్' (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ౩౩) ఇత్యధికరణే న్యాయనిర్ణయోక్తరీత్యా అన్తఃకరణస్య చక్షురాదికరణాన్తరనిరపేక్షస్య జ్ఞానసాధనత్వాభావాద్వా తత్త్వప్రదీపికోక్తరీత్యా స్వప్నే తస్యైవ గజాద్యాకారేణ పరిణామేన జ్ఞానకర్మతయాఽవస్థితత్వేన తదానీం జ్ఞానసాధనత్వాయోగాద్వా పరిశేషోపపత్తేః । న చ స్వప్నేఽన్తఃకరణవృత్త్యభావే ఉత్థితస్య స్వప్నదృష్టగజాద్యనుసన్ధానానుపపత్తిః । సుషుప్తిక్లృప్తయా అవిద్యావృత్త్యా తదుపపత్తేః । 'సుషుప్తౌ తదవస్థోపహితమేవ స్వరూపచైతన్యమ్ అజ్ఞానసుఖాదిప్రకాశః, ఉత్థితస్యానుసన్ధానముపాధిభూతావస్థావినాశజన్యసంస్కారేణ' ఇతి వేదాన్తకౌముద్యభిమతే సుషుప్తావవిద్యావృత్త్యభావపక్షే ఇహాపి స్వాప్నగజాదిభాసకచైతన్యోపాధిభూతస్వప్నావస్థావినాశజన్యసంస్కారాదనుసన్ధానోపపత్తేశ్చ

। అథవా 'తదేతత్ సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి' (పై.ర.బ్రా.ఉ) ఇత్యాదిశ్రుతేః అస్తు స్వప్నేఽపి కల్పితరూక్తరీత్యా స్వాప్నగజాదిగోచరాన్తఃకరణవృత్తిః । న చ తావతా పరిశేషాసిద్ధిః । అన్తఃకరణస్య అహమితిగృహ్యమాణస్య సర్వాత్మనా జీవైక్యేనాధ్యస్తతయా లోకదృష్ట్యా తస్య తద్వ్యతిరేకాప్రసిద్ధేః పరిశేషార్థం చక్షురాదివ్యాపారాభావమాత్రస్యైవాపేక్షితత్వాత్ । ప్రసిద్ధదృశ్యమాత్రం దృగవభాసయోగ్యమితి నిశ్చయసత్త్వేనపరిశేషార్థమన్యానపేక్షణాత్ ।

తస్మాత్ సర్వథాఽపి స్వప్నే చక్షురాదివ్యాపారాసమ్భవాత్ స్వాప్నగజాదౌ చాక్షుషత్వాద్యనుభవో భ్రమ ఏవ ।

నను స్వప్నేఽపి 'చక్షురున్మీలనే గజాద్యనుభవః , తన్నిమీలనే న' ఇతి జాగర ఇవ గజాద్యనుభవస్య చక్షురున్మీలనాద్యనువిధానం ప్రతీయత ఇతి చేత్ , 'చక్షుషా గజాదికం పశ్యామీ'త్యనుభవవత్ అయమపి కశ్చిత్ స్వప్నభ్రమో భవిష్యతి - యత్ కేవలసాక్షిరూపే స్వాప్నగజాద్యనుభవే చక్షురాద్యనువిధానం తదనువిధాయినీ వృత్తిర్వా అధ్యస్యతే । కిమివ హి దుర్ఘటమపి భ్రమం మాయా న కరోతి, విశేషతో నిద్రారూపేణ పరిణతా । యస్యాః మాహాత్మ్యాత్ స్వప్నే రథః ప్రతీతః క్షణేన మనుష్య ప్రతీయతే, స చ క్షణేన మార్జారః । స్వప్నద్రష్టుశ్చ న పూర్వాపరవిరోధానుసన్ధానమ్ । తస్మాదన్వయాద్యనువిధానప్రతీతితౌల్యేఽపి జాగ్రద్గజాద్యనుభవ ఏవ చక్షురాదిజన్యః, న స్వాప్నగజాద్యనుభవః ।

దృష్టిసృష్టివాదనిరూపణమ్

దృష్టిసృష్టివాదినస్తు కల్పితస్యాజ్ఞాతసత్త్వమనుపపన్నమితి కృత్స్నస్య జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య దృష్టిసమసమయాం సృష్టిముపేత్య ఘటాదిదృష్టేశ్చక్షుఃసన్నికర్షానువిధానప్రతీతిం దృష్టేః పూర్వం ఘటాద్యభావేనాసఙ్గచ్ఛమానాం స్వప్నవదేవ సమర్థయమానాః జాగ్రద్గజాద్యనుభవోఽపి న చాక్షుష ఇత్యాహుః ।

నను - దృష్టిసృష్టిమవలమ్బ్య కృత్స్నస్య జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వోపగమే కస్తస్య కల్పకః । నిరుపాధిరాత్మా వా, అవిద్యోపహితో వా । నాద్యః–మోక్షేఽపి సాధనాన్తరనిరపేక్షస్య కల్పకస్య సత్త్వేన ప్రపఞ్చానువృత్త్యా సంసారావిశేషప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయః – ఆవిద్యాయా అపి కల్పనీయత్వేన తత్కల్పనాత్ప్రాగేవ కల్పకసిద్ధేర్వక్తవ్యత్వాత్ ।

అత్ర కేచిదాహుః – పూర్వపూర్వకల్పితావిద్యోపహితోత్తరోత్తరావిద్యాకల్పకః । అనిదమ్ప్రథమత్వాచ్చ కల్పకకల్పనాప్రవాహస్య నానవస్థా దోషః । న చ - అవిద్యాయా అనాదిత్వోపగమాచ్ఛుక్తిరజతవత్ కల్పితత్వం న యుజ్యతే, అన్యథా

సాద్యనాదివిభాగానుపపత్తేరితి - వాచ్యమ్ । యథా స్వప్నే కల్ప్యమానం గోపురాది కిఞ్చిత్ పూర్వసిద్ధత్వేన కల్ప్యతే కిఞ్చిత్తదానీముత్పాద్యమానత్వేన, ఏవం జాగరేఽపి కిఞ్చిత్ కల్ప్యమానం సాదిత్వేన కల్ప్యతే కిఞ్చిదన్యథేతి తావతా సాద్యనాదివిభాగోపపత్తేః । ఏతేన కార్యకారణవిభాగోఽపి వ్యాఖ్యాత ఇతి ।

అన్యే తు–వస్తుతోఽనాద్యేవావిద్యాది , తత్ర దృష్టిసృష్టిర్నోపేయతే, కిం తు (తతః) అన్యత్ర ప్రపఞ్చమాత్రే – ఇత్యాహుః ।

నన్వేవమపి శ్రుతిమాత్రప్రతీతస్య వియదాదిసర్గతత్క్రమాదేః కః కల్పకః । న కోఽపి । కిమాలమ్బనా తర్హి 'ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః' (తై-ఉ-౨-౧) ఇత్యాదిశ్రుతిః । నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మైక్యావలమ్బనేత్యవేహి । అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మప్రతిపత్తిర్భవతీతి తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతయా శ్రుతిషు సృష్టిప్రలయోపన్యాసః , న తాత్పర్యేణ ఇతి భాష్యాద్యుద్ఘోషః । వ్యర్థస్తర్హి తాత్పర్యాభావే వియత్ప్రాణపాదయోర్వియదాదిసర్గతత్క్రమాదివిషయశ్రుతీనాం పరస్పరవిరోధపరిహారాయ యత్నః । న వ్యర్థః । న్యాయవ్యుత్పత్త్యర్థమ్ అభ్యుపేత్యతాత్పర్యం తత్ప్రవృత్తేః । ఉక్తం హి శాస్త్రదర్పణే–

'శ్రుతీనాం సృష్టితాత్పర్యం స్వీకృత్యేదమిహేరితమ్ ।

బ్రహ్మాత్మైక్యపరత్వాత్తు తాసాం తన్నైవ విద్యతే ।' (౧ । ౪ । ౪) ఇతి ।

జ్యోతిష్టోమాదిశ్రుతిబోధితానుష్ఠానాత్ ఫలసిద్ధిః స్వాప్నశ్రుతిబోధితానుష్ఠానప్రయుక్తఫలసంవాదతుల్యా, జ్యోతిష్టోమాదిశ్రుతీనాం చ సత్త్వశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మణి తాత్పర్యాన్నాప్రామాణ్యమ్ , ఇత్యాదిదృష్టిసృష్టివ్యుత్పాదనప్రక్రియాప్రపఞ్చస్తు ఆకరగ్రన్థేషు ద్రష్టవ్యః । అయమేకో దృష్టిసమసమయా విశ్వసృష్టిరితి దృష్టిసృష్టివాదః ।

అన్యస్తు– దృష్టిరేవ విశ్వసృష్టిః । దృశ్యస్య దృష్టిభేదే ప్రమాణాభావాత్ ,

'జ్ఞానస్వరూపమేవాహుర్జగదేతద్విచక్షణాః ।

అర్థస్వరూపం భ్రామ్యన్తః పశ్యన్త్యన్యే కుదృష్టయః ।' (వి. పు. ౧ । ౪ । ౪౦) ఇతి స్మృతేశ్చ ఇతి - సిద్ధాన్తముక్తావల్యాదిదర్శితో దృష్టిసృష్టివాదః ।

ద్వివిధదృష్టిసృష్టివాదాద్విలక్షణసృష్టదృష్టివాదనిరూపణమ్

ద్వివిధేఽపి దృష్టిసృష్టివాదే మనఃప్రత్యయమలభమానాః కేచిదాచార్యాః సృష్టదృష్టివాదం రోచయన్తే – శ్రుతిదర్శితేన క్రమేణ పరమేశ్వరసృష్టమ్ అజ్ఞాతసత్తాయుక్తమేవ విశ్వమ్ , తత్తద్విషయప్రమాణావతరణే తస్య తస్య దృష్టిసిద్ధిరితి I న చైవం ప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వాభావే శ్రుత్యాదిప్రతిపన్నస్య సృష్టిప్రలయాదిమతః ప్రత్యక్షాదిప్రతిపన్నార్థక్రియాకారిణశ్చ తస్య సత్యత్వమేవాభ్యుపగతం స్యాదితి వాచ్యమ్ , శుక్తిరజతాదివత్ సమ్ప్రయోగసంస్కారదోషరూపేణ అధిష్ఠానజ్ఞానసంస్కారదోషరూపేణ వా కారణత్రయేణ అజన్యతయా కల్పనాసమసమయత్వాభావేఽపి జ్ఞానైకనివర్త్యత్వరూపస్య సదసద్విలక్షణత్వరూపస్య ప్రతిపన్నోపాధిగతత్రైకాలికనిషేధప్రతియోగిత్వరూపస్య వా మిథ్యాత్వస్యాభ్యుపగమాత్ I సత్యత్వపక్షే ప్రపఞ్చే ఉక్తరూపమిథ్యాత్వాభావేన తతో భేదాత్ I

నన్వేవం - అహఙ్కారతద్ధర్మాణామపి ఉక్తరూపమిథ్యాత్వం వియదాదివత్ కల్పితత్వాభావేఽపి సిద్ధ్యతీతి, భాష్యటీకావివరణేషు తదధ్యాసే కారణత్రితయసమ్పాదనాదియత్నో వ్యర్థః , ఇతి చేత్–అహఙ్కారాదీనామపి కేవలసాక్షివేద్యతయా శుక్తిరజతవత్ ప్రాతిభాసికత్వమభిమతమితి చిత్సుఖాచార్యాః I

అభ్యుపేత్యవాదమాత్రం తత్ , 'అద్వితీయాధిష్ఠానబ్రహ్మాత్మప్రమాణస్య చైతన్యస్య' ఇత్యాదితత్రత్యకారణత్రితయసమ్పాదనగ్రన్థస్య, చైతన్యస్య ప్రమాకరణత్వే వేదాన్తకరణత్వాదికల్పనాభఙ్గప్రసఙ్గేన ప్రౌఢివాదత్వస్య స్ఫుటత్వాదితి రామాద్వయాచార్యాః I

మిథ్యాభూతస్యార్థక్రియాకారిత్వవిచారః

నను దృష్టిసృష్టివాదే సృష్టదృష్టివాదే చ మిథ్యాత్వసంప్రతిపత్తేః కథం మిథ్యాభూతస్యార్థక్రియాకారిత్వమ్ ?

స్వప్నవదితి బ్రూమః I నను స్వాప్నజలాదిసాధ్యావగాహనాదిరూపార్థక్రియా అసత్యైవ I కిం తు జాగ్రజ్జలాదిసాధ్యా సా సత్యా I అవిశిష్టముభయత్రాపి స్వసమానసత్తాకార్థక్రియాకారిత్వమితి కేచిత్ I

అద్వైతవిద్యాచార్యాస్త్వాహుః– స్వాప్నపదార్థానాం న కేవలం ప్రబోధబాధ్యార్థక్రియామాత్రకారిత్వమ్ , స్వాప్నాఙ్గనాభుజఙ్గమాదీనాం తదబాధ్యసుఖభయాదిజనకత్వస్యాపి దర్శనాత్ I స్వాప్నవిషయజన్యస్యాపి హి సుఖభయాదేః ప్రబోధానన్తరం న బాధోఽనుభూయతే , ప్రత్యుత ప్రబోధానన్తరమపి మనఃప్రసాదశరీరకమ్పనాదినా సహ తదనువృత్తిదర్శనాత్ ప్రాగపి సత్త్వమేవావసీయతే I అత ఏవ ప్రాణినాం పునరపి సుఖజనకవిషయగోచరస్వప్నే వాఞ్ఛా, అతాదృశే చ స్వప్నే

ప్రద్వేషః । సమ్భవతి చ స్వప్నేఽపి జ్ఞానవదన్తఃకరణవృత్తిరూపస్య సుఖభయాదేరుదయః । న చ - స్వాప్నాఙ్గనాదిజ్ఞానమేవ సుఖాదిజనకమ్ , తచ్చ సదేవేతి వాచ్యమ్ , తస్యాపి దర్శనస్పర్శనాదివృత్తిరూపస్య స్వప్నప్రపఞ్చసాక్షిణ్యధ్యస్తస్య కల్పనామాత్రసిద్ధత్వాత్ । న హ్యుపరతేన్ద్రియస్య చక్షురాదివృత్తయః సత్యాః సమ్భవన్తి । న చ – తద్విషయాపరోక్షమాత్రం సుఖజనకమ్ , తచ్చ సాక్షిరూపం సదేవేతి–వాచ్యమ్ , దర్శనాత్ స్పర్శనే కామిన్యాః పదా స్పర్శనాత్ పాణినా స్పర్శనే భుజఙ్గమస్యామర్మస్థలే స్పర్శనాత్ మర్మస్థలే స్పర్శనే సుఖవిశేషస్య భయవిశేషస్య చానుభవసిద్ధత్వేన స్వప్నేఽపి తత్తత్సుఖభయాదివిశేషస్య కల్పితదర్శనస్పర్శనాదివృత్తివిశేషజన్యత్వస్య వక్తవ్యత్వాదితి ।

తథా జాగరే ఘటాదిప్రకాశనక్షమతత్రత్యపురుషాన్తరనిరీక్ష్యమాణాలోకవత్యపవరకే సద్యః ప్రవిష్టేన పుంసా కల్పితస్య సన్తమసస్య ప్రసిద్ధసన్తమసోచితార్థక్రియాకారిత్వం దృష్టమ్ । తేన తం ప్రతి ఘటాద్యావరణం దీపాద్యానయనే తదపసరణం తన్నయనే పునరావరణమ్ ఇత్యాదేర్దర్శనాత్ ఇత్యపి – కేచిత్ ।

అన్యే తు పానావగాహనాద్యర్థక్రియాయాం జలాదిస్వరూపమాత్రముపయోగి, న తద్గతం సత్యత్వమ్ , తస్య కారణత్వతదవచ్ఛేదకత్వయోరభావాదితి కిం తేన । న చైవం సతి మరుమరీచికోదకశుక్తిరజతాదేరపి ప్రసిద్ధోదకాద్యుచితార్థక్రియాకారిత్వప్రసఙ్గః । ‘మరీచికోదకాదావుదకత్వాదిజాతిర్నాస్తీతి తద్విషయకభ్రమస్య ఉదకశబ్దోల్లేఖిత్వం తదుల్లేఖిపూర్వానుభవసంస్కారజన్యత్వప్రయుక్తం’ ఇతి తత్త్వశుద్ధికారాది మతే తత్తదర్థక్రియాప్రయోజకోదకత్వాదిజాత్యభావాదేవ తదప్రసఙ్గాత్ । ‘తత్రాప్యుదకత్వాదిజాతిరస్తి, అన్యథా తద్వైశిష్ట్యోల్లేఖిభ్రమవిరోధాత్ ఉదకాద్యర్థినస్తత్ర ప్రవృత్త్యభావప్రసఙ్గాచ్చ’ ఇతి ప్రాతిభాసికే పూర్వదృష్టసజాతీయత్వవ్యవహారానురోధినాం మతే క్వచిదధిష్ఠానవిశేషజ్ఞానే సమూహాధ్యాసనాశాత్ క్వచిదధిష్ఠానసామాన్యజ్ఞానోపరమేణ కేవలాధ్యాసనాశాత్ క్వచిత్ గుఞ్జాపుఞ్జాదౌ చక్షుషా వహ్న్యాద్యధ్యాసస్థలే దాహపాకాదిప్రయోజకస్యోష్ణస్పర్శాదేరనధ్యాసాచ్చ తత్రతత్రార్థక్రియాఽభావోపపత్తేః, క్వచిత్ కాసాఞ్చిదర్థక్రియాణామిష్యమాణత్వాచ్చ । మరీచికోదకాదివ్యావర్తకస్యార్థక్రియోపయోగిరూపస్య వక్తవ్యత్వే చ శ్రుతివిరుద్ధం ప్రత్యక్షాదినా దుర్గ్రహం త్రికాలాబాధ్యత్వం విహాయ దోషవిశేషాజన్యరజతత్వాదేరేవ రజతాద్యుచితార్థక్రియోపయోగిరూపస్య వక్తుం శక్యత్వాచ్చ । తస్మాత్ మిథ్యాత్వేఽప్యర్థక్రియాకారిత్వసమ్భవాత్ మిథ్యైవ ప్రపఞ్చః,న సత్యః - ఇతి ।

ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్య మిథ్యాత్వనిరూపణమ్

నను - మిథ్యాత్వస్య ప్రపఞ్చధర్మస్య సత్యత్వే బ్రహ్మాద్వైతక్షతేః తదపి మిథ్యైవ వక్తవ్యమితి కుతః ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వక్షతిః । 'మిథ్యాభూతం బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వం న నిష్ప్రపఞ్చత్వవిరోధి' ఇతి త్వదుక్తరీత్యా మిథ్యాభూతమిథ్యాత్వస్య సత్యత్వావిరోధాత్ ।

అత్రోక్తమద్వైతదీపికాయాం–

వియదాదిప్రపఞ్చసమానస్వభావం మిథ్యాత్వమ్ । తచ్చ ధర్మిణః సత్యత్వప్రతిక్షేపకమ్ । ధర్మస్య స్వవిరుద్ధధర్మప్రతిక్షేపకత్వే హి ఉభయవాదిసిద్ధం ధర్మిసమసత్త్వం తన్త్రమ్ , న పారమార్థికత్వమ్ । ఘటత్వాదిప్రతిక్షేపకే పటత్వాదౌ అస్మాకం పారమార్థికత్వాసమ్ప్రతిపత్తేః । బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వం న ధర్మిసమసత్తాకమితి న నిష్ప్రపఞ్చత్వప్రతిక్షేపకమ్ । అత ఏవ–మిథ్యాత్వస్య వ్యావహారికత్వే తద్విరోధినోఽప్రాతిభాసికస్య ప్రపఞ్చసత్యత్వస్య పారమార్థికత్వం స్యాదితి-నిరస్తమ్ । ధర్మిసమసత్తాకస్య మిథ్యాత్వస్య వ్యావహారికత్వే ధర్మిణోఽపి వ్యావహారికత్వనియమాత్ ।

అథవా యో యస్య స్వవిషయసాక్షాత్కారానివర్త్యో ధర్మః స తత్ర స్వవిరుద్ధధర్మప్రతిక్షేపకః । శుక్తౌ శుక్తితాదాత్మ్యం తద్విషయసాక్షాత్కారానివర్త్యమ్ అశుక్తిత్వవిరోధి, తత్రైవ రజతతాదాత్మ్యం తన్నివర్త్యమ్ అరజతత్వావిరోధి ఇతి వ్యవస్థాదర్శనాత్ । ఏవం చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం కల్పితమపి ప్రపఞ్చసాక్షాత్కారానివర్త్యమితి సత్యత్వప్రతిక్షేపకమేవ । బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వం తు బ్రహ్మసాక్షాత్కారనివర్త్యమితి న నిష్ప్రపఞ్చత్వప్రతిక్షేపకమితి । ఏతేన - శబ్దగమ్యస్య బ్రహ్మణః సత్యత్వే శబ్దయోగ్యతాయాః శాబ్దధీప్రామాణ్యస్య చ సత్యత్వం వక్తవ్యమ్ । ప్రాతిభాసికయోగ్యతావతా అనాప్తవాక్యేన వ్యావహారికార్థస్య వ్యావహారికయోగ్యతావతా అగ్నిహోత్రాదివాక్యేన తాత్త్వికార్థస్య వా సిద్ధ్యభావేన యోగ్యతాసమానసత్తాకస్యైవ శబ్దార్థస్య సిద్ధినియమాత్ । అర్థబాధరూపప్రామాణ్యస్యాసత్యత్వే అర్థస్య సత్యత్వాయోగాచ్చ । తథా చ బ్రహ్మాతిరిక్తసత్యవస్తుసత్త్వేన ద్వైతావశ్యమ్భావే సతి వియదాదిప్రపఞ్చోఽపి సత్యోఽస్త్వితి-నిరస్తమ్ ।

వ్యావహారికస్యార్థక్రియాకారిత్వస్య వ్యవస్థాపితత్వేన వ్యావహారికయోగ్యతాయా అపి సత్యబ్రహ్మసిద్ధిసమ్భవాత్ । బ్రహ్మపరే వేదాన్తే సత్యాదిపదసత్త్వాత్ బ్రహ్మసత్యత్వసిద్ధేః । అగ్నిహోత్రాదివాక్యే తాదృశపదాభావాత్ తత్సత్త్వేఽపి ప్రబలబ్రహ్మాద్వైతశ్రుతివిరోధాత్ తదసిద్ధిః ఇత్యేవ వైషమ్యోపపత్తేః । శబ్దార్థయోగ్యతయోః సమానసత్తాకత్వనియమస్య నిష్ప్రమాణకత్వాత్ , ఘటజ్ఞానప్రామాణ్యస్య అఘటఘటితత్వవత్ సత్యభూతబ్రహ్మజ్ఞానప్రామాణ్యస్యాపి తదతిరిక్తఘటితత్వేన మిథ్యాత్వోపపత్తేశ్చ ।

జీవబ్రహ్మభేదనిరసనమ్

తస్మాత్ ఆరమ్భణాధికరణోక్తన్యాయేన కృత్స్నస్య వియదాదిప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం వజ్రలేపాయతే ।

ఐకాత్మ్యవాదే సుఖదుఃఖాదివ్యవస్థోపపాదనమ్

నను – ఆరమ్భణశబ్దాదిభిరచేతనస్య వియదాదిప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వసిద్ధావపి చేతనానామపవర్గభాజాం మిథ్యాత్వాయోగాత్ అద్వితీయే బ్రహ్మణి సమన్వయో న యుక్తః । న చ తేషాం బ్రహ్మభేదః ప్రాగుక్తో యుక్తః । పరస్పరభిన్నానాం తేషామ్ ఏకేన బ్రహ్మణాఽభేదాసమ్భవాత్ । న చ తద్భేదాసిద్ధిః । సుఖదుఃఖాదివ్యవస్థయా తత్సిద్ధేః–ఇతి చేత్ ,

న–తేషామభేదేఽపి ఉపాధిభేదాదేవ తద్వ్యవస్థోపపత్తేః ।

నను ఉపాధిభేదేఽపి తదభేదానపాయాత్ కథం వ్యవస్థా । న హ్యాశ్రయభేదేనోపపాదనీయః విరుద్ధధర్మాసఙ్కరః తదతిరిక్తస్య కస్యచిత్ భేదోపగమేన సిధ్యతి ।

అత్ర కేచిదాహుః–సిధ్యత్యేవాన్తఃకరణోపాధిభేదేన సుఖదుఃఖాదివ్యవస్థా । ‘కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధాధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ’ (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) ‘విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే’ (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభిస్తస్యైవ నిఖిలానర్థాశ్రయత్వప్రతిపాదనాత్ । ‘అసఙ్గో హ్యయం పురుషః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౫), ‘అసఙ్గో న హి సజ్జతే’ (బృ. ఉ. ౪ । ౨ । ౪) ఇత్యాదిశ్రుతిభిః చేతనస్య సర్వాత్మనా ఔదాసీన్యప్రతిపాదనాచ్చ । న చైవంసతి కర్తృత్వాదిబన్ధస్య చైతన్యసామానాధికరణ్యానుభవవిరోధః । అన్తఃకరణస్య చేతనతాదాత్మ్యేనాధ్యస్తతయా తద్ధర్మాణాం చైతన్యసామానాధికరణ్యానుభవోపపత్తేః । న చాన్తఃకరణస్య కర్తృత్వాదిబన్ధాశ్రయత్వే చేతనః సంసారీ న స్యాదితి వాచ్యమ్ । కర్తృత్వాదిబన్ధాశ్రయాహఙ్కారగ్రన్థితాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావ ఏవ తస్య సంసార ఇత్యుపగమాత్ । తావతైవ భీషణత్వాశ్రయసర్పతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానే రజ్వాదౌ ‘అయం భీషణః’ ఇత్యభిమానవత్ ఆత్మనోఽనర్థాశ్రయత్వాభిమానోపపత్తేః । ఏతదభిప్రాయేణైవ ‘ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ‘అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే’ (భ. గీ. ౩ । ౨౭) ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిదర్శనాచ్చ । న చ ఏకస్మిన్నేవాత్మని విచిత్రసుఖదుఃఖాశ్రయతత్తదన్తఃకరణానామధ్యాసాత్

ఆత్మన్యాభిమానికసుఖదుఃఖాదివ్యవస్థా ఏవమపి న సిధ్యతీతి వాచ్యమ్ । ఆధ్యాసికతాదాత్మ్యాపన్నాన్తఃకరణగతానర్థజాతస్యేవ తద్గతపరస్పరభేదస్యాపి అభిమానత ఆత్మీయతయా ఆత్మనో యాదృశమనర్థభాక్త్వం తదృశేన భేదేన తద్వ్యవస్థోపపత్తేః । ఏతేన సుఖదుఃఖాదీనామన్తఃకరణధర్మత్వేఽపి తదనుభవః సాక్షిరూప ఇతి తస్యైకత్వాత్ సుఖదుఃఖానుభవరూపభోగవ్యవస్థా న సిధ్యతీతి - నిరస్తమ్ । తత్తదన్తఃకరణతాదాత్మ్యాపత్త్యా తత్తదన్తఃకరణభేదేన భేదవత ఏవ సాక్షిణః తత్తదన్తఃకరణసుఖదుఃఖాద్యనుభవరూపత్వేన తద్వ్యవస్థాయా అప్యుపపత్తేరితి ।

అన్యే తు–జడస్య కర్తృత్వాదిబన్ధాశ్రయత్వానుపపత్తేః 'కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్' (బ్ర. సూ. ౨ । 3 । 33) ఇతి చేతనస్యైవ తదాశ్రయత్వప్రతిపాదకసూత్రేణ చ అన్తఃకరణే చిదాభాసో బన్ధాశ్రయః, తస్య చాసత్యస్య బిమ్బాద్భిన్నస్య ప్రత్యన్తఃకరణం భేదాత్ విద్వదవిద్వత్సుఖిదుఃఖికర్త్రకర్త్రాదివ్యవస్థా । న చైవమధ్యస్తస్య బన్ధాశ్రయత్వే బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యాపత్తిః । అస్య చిదాభాసస్య అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నే స్వరూపతస్సత్యతయా ముక్త్యన్వయిని పరమార్థజీవేఽధ్యస్తతయా కర్తృత్వాశ్రయచిదాభాసతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావః తస్య బన్ధ ఇత్యభ్యుపగమాత్-ఇత్యాహుః ।

అపరే తు 'ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః' (క. ఉ. ౧ । 3 । ౪) ఇతి సహకారిత్వేన దేహేన్ద్రియైః తాదాత్మ్యే మనసా చ యుక్తస్య చేతనస్య భోక్తృత్వశ్రవణాత్ అన్తఃకరణభేదేన తద్విశిష్టభేదాత్ వ్యవస్థా । న చైవం విశిష్టస్య బన్ధః శుద్ధస్య మోక్ష ఇతి వైయధికరణ్యమ్ । విశిష్టగతస్య బన్ధస్య విశేష్యేఽనన్వయాభావాత్ , విశిష్టస్యానతిరేకాత్ - ఇత్యాహుః ।

ఇతరే తు–అస్తు కేవలశ్చేతనః కర్తృత్వాదిబన్ధాశ్రయః । స్ఫాటికలౌహిత్యన్యాయేన అన్తఃకరణస్య తద్విశిష్టస్య వా కర్తృత్వాద్యాశ్రయస్య సన్నిధానాత్ చేతనేఽపి కర్తృత్వాద్యన్తరస్యాధ్యాసోపగమాత్ । న చ తస్యైకత్వాద్వ్యవస్థానుపపత్తిః । ఉపాధిభేదాదేవ తదుపపత్తేః । న చాన్యభేదాదన్యత్ర విరుద్ధధర్మాణాం వ్యవస్థా న యుజ్యత ఇతి వాచ్యమ్ మూలాగ్రరూపోపాధిభేదమాత్రేణ వృక్షే సంయోగతదభావవ్యవస్థాదర్శనాత్, తత్తత్పురుషకర్ణపుటోపాధిభేదేన శ్రోత్రభావముపగతస్యాకాశస్య తత్ర తత్ర శబ్దోపలమ్భకత్వానుపలమ్భకత్వతారమన్ద్రేష్టానిష్టశబ్దోపలమ్భకత్వాదివైచిత్ర్యదర్శనాచ్చ– ఇత్యాహుః ।

ఏకే తు - యద్యాశ్రయభేదాదేవ విరుద్ధధర్మవ్యవస్థోపపాదననియమః, తదా చేతనే నిష్కృష్ట ఏవ ఉపాధివశాత్ భేదకల్పనా అస్తు । అకల్పితాశ్రయభేద ఏవ వ్యవస్థాప్రయోజక ఇతి క్వాప్యసమ్ప్రతిపత్తేః, మణిముకురకృపాణాద్యుపాధికల్పితేన భేదేన ముఖే శ్యామావదాతవర్తులదీర్ఘభావాదిధర్మాణామ్ అఙ్గుల్యుపష్టమ్భోపాధికల్పితేన భేదేన దీపే పాశ్చాత్యపౌరస్త్యాదిధర్మాణాం చ వ్యవస్థాసమ్ప్రతిపత్తేః– ఇత్యాహుః ।

ఉక్తవ్యవస్థోపపాదకోపాధిభేదవిచారః

ఏవముపాధివశాద్వ్యవస్థోపపాదనే సమ్భావితే జీవానాం పరస్పరసుఖాద్యననుసన్ధానప్రయోజక ఉపాధిః క ఇతి నిరూపణీయమ్ ।

అత్ర కేచిదాహుః– భోగాయతనాభేదతద్భేదౌ అనుసన్ధానాననుసన్ధానప్రయోజకోపాధీ । శరీరావచ్ఛిన్న వేదనాయాః తదవచ్ఛిన్నేనానుసన్ధానాత్ , చరణావచ్ఛిన్న వేదనాయాః హస్తావచ్ఛిన్నేనాననుసన్ధానాచ్చ । 'హస్తావచ్ఛిన్నోఽహం పాదావచ్ఛిన్న వేదనామనుభవామి' ఇత్యప్రత్యయాత్ । కథం తర్హి చరణలగ్నకణ్టకోద్ధారాయ హస్తవ్యాపారః । నాయం హస్తవ్యాపారః హస్తావచ్ఛిన్నానుసన్ధానాత్ , కిన్తు అవయవావయవినోశ్చరణశరీరయోర్భేదాసత్త్వేన చరణావచ్ఛిన్న వేదనా శరీరావాచ్ఛిన్నేన 'అహం చరణే వేదనావాన్' ఇత్యనుసన్ధీయత ఇతి తదనుసన్ధానాత్ । ఏవం చ చైత్రమైత్రశరీరయోరభేదాభావాత్ చైత్రశరీరావచ్ఛిన్న వేదనా న మైత్రశరీరావచ్ఛిన్నేనానుసన్ధీయతే, నాప్యుభయశరీరానుస్యూతావయవాన్తరావచ్ఛిన్నే నానుసన్ధీయతే, ఉభయానుస్యూతస్యావయవినో భోగాయతనస్యైవాభావాత్ ఇతి న చైత్రశరీరలగ్నకణ్టకోద్ధారాయ మైత్రశరీరవ్యాపారప్రసఙ్గ ఇతి ।

అన్యే తు - విశ్లిష్టోపాధిభేదోఽననుసన్ధానప్రయోజకః । తథ చ హస్తావచ్ఛిన్నస్య చరణావచ్ఛిన్న వేదనానుసన్ధానాభ్యుపగమేఽపి న దోషః । న చైవంసతి గర్భస్థస్య మాతృసుఖానుసన్ధానప్రసఙ్గః । ఏకస్మిన్నవయవిన్యవయవభావేనాననుప్రవిష్టయోః విశ్లిష్టశబ్దేన వివక్షితత్వాత్ , మాతృగర్భశరీరయోస్తథాత్వాత్– ఇత్యాహుః ।

న చ 'ఉద్యతాయుధదోర్దణ్డాః పతితస్వశిరోఽక్షిభిః । పశ్యన్తః పాతయన్తి స్మ కబన్ధా అప్యరీనిహ ॥' ఇతి భారతోక్త్యావిశ్లేషేఽప్యనుసన్ధానమవగతమితి-వాచ్యమ్ । తత్రాపి శిరఃకబన్ధయోరేకస్మిన్నవయవిన్యవయవభావేనానుప్రవిష్టచరత్వాత్ , శిరచ్ఛేదానన్తరం మూర్ఛామరణయోరన్యతరావశ్యమ్భావేన దృష్టవిరుద్ధార్థస్య తాదృశవచనస్య కైముత్యన్యాయేన యోధోత్సాహాతిశయప్రశంసాపరత్వాత్ , తదృక్ప్రభావయుక్తపురుషవిశేషవిషయత్వేన భూతార్థవాదత్వేఽపి నిరుక్తస్య

ఉత్సర్గతోఽననుసన్ధానతన్త్రత్వావిఘాతాచ్చ । అత ఏవ ఉక్తవక్ష్యమాణపక్షేషు యోగినాం జాతిస్మరాణాం చ శరీరాన్తరవృత్తాన్తానుసన్ధానే న దోషప్రసక్తిః ।

అపరే తు - శరీరైక్యభేదౌ అనుసన్ధానతదభావప్రయోజకోపాధీ । బాల్యభవాన్తరానుభూతయోరనుసన్ధానతదభావదృష్టేః । న చ బాల్యయౌవనయోరపి శరీరభేదః శఙ్కనీయః । ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ । న చ పరిమాణభేదేన తద్భేదావగమః । ఏకస్మిన్ వృక్షే మూలాగ్రభేదేనేవ కాలభేదేనైకస్మిన్ననేకపరిమాణాన్వయోపపత్తేః । నను అవయవోపచయమన్తరేణ న పరిమాణభేదః, అవయవాశ్చ పశ్చాదాపతన్తో న పూర్వసిద్ధం శరీరం పరియుజ్యన్తే ఇతి పరిమాణభేదే శరీరభేద ఆవశ్యకః – ఇతి చేత్ , న–ప్రదీపారోపణసమసమయసౌధోదరవ్యాపిప్రభామణ్డలవికాసతత్పిధానసమసమయతత్స ఙ్కోచాద్యననురోధినః పరమాణుప్రక్రియారమ్భవాదస్య అనభ్యుపగమాత్ । వివర్తవాదే చ ఐన్ద్రజాలికదర్శితశరీరవత్ వినైవావయవోపాచయం మాయయా శరీరస్య వృద్ధ్యుపపత్తేః– ఇత్యాహుః ।

ఇతరే తు - అన్తఃకరణాభేదతద్భేదాభ్యామనుసన్ధానాననుసన్ధానవ్యవస్థామాహుః । అయం చ పక్షః ప్రాగుపపాదితః ।

కేచిత్తు అజ్ఞానాని జీవభేదోపాధిభూతాని నానేతి స్వీకృత్య తద్భేదాభేదాభ్యామ్ అనుసన్ధానాననుసన్ధానవ్యవస్థామాహుః ।

అత్ర కేచిత్ 'అంశో నానావ్యపదేశాత్' (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ४౩) ఇత్యధికరణే 'అదృష్టానియమాత్' (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ౫౧) 'అభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవమ్' (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ౫౨) 'ప్రదేశాదితి చేన్నాన్తర్భావాత్' (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ౫౩) ఇతి సూత్రతతద్గతభాష్యరీతిమనుసృత్య ఏకస్మిన్నాత్మని ఉపాధిభేదేన వ్యవస్థానుపగమే కణభుగాదిరీత్యాఽఽత్మభేదవాదేఽపి వ్యవస్థానుపపత్తితౌల్యమాహుః । తథా హి–చైత్రచరణలగ్నకణ్టకేన చైత్రస్య వేదనోత్పాదనసమయే అన్యేషామప్యాత్మనాం కుతో వేదనా న జాయతే । సర్వాత్మనాం సర్వగతత్వేన చైత్రశరీరాన్తర్భావావిశేషాత్ । న చ – యస్య శరీరే కణ్టకవేధాది తస్యైవ వేదనా, నాన్యేషామితి-వ్యవస్థా । సర్వాత్మసన్నిధావుత్పద్యమానం శరీరం కస్యచిదేవ నాన్యేషామితి నియన్తుమశక్యత్వాత్ । న చ యదదృష్టోత్పాదితం యచ్ఛరీరం తత్తదీయమితి నియమః । అదృష్టస్యాపి నియమాసిద్ధేః । యదా హి తదదృష్టోత్పాదనాయ కేనచిదాత్మనా సంయుజ్యతే మనః, సంయుజ్యత ఏవ తదా అన్యైరపి । కథం కారణసాధారణ్యే క్వచిదేవ

తదదృష్టముత్పద్యేత ।నను- మనస్సంయోగమాత్రసాధారణ్యేఽపి 'అహమిదం ఫలం ప్రాప్నవాని' ఇతి అభిసన్ధిః అదృష్టోత్పాదకకర్మానుకూలకృతిః ఇత్యేవమాది వ్యవస్థితమితి తత ఏవాదృష్టనియమో భవిష్యతి ఇతి చేత్ , న–అభిసన్ధ్యాదీనామపి సాధారణమనస్సంయోగాదినిష్పాద్యతయా వ్యవస్థిత్యసిద్ధేః । నను స్వకీయమనస్సంయోగోఽభిసన్ధ్యాదికారణమితి మనస్సంయోగ ఏవాసాధారణో భవిష్యతీతి, న -నిత్యం సర్వాత్మసంయుక్తం మనః కస్యచిదేవ స్వమ్ ఇతి నియన్తుమశక్యత్వాత్ । న చ అదృష్టవిశేషాత్ ఆత్మవిశేషాణాం మనసః స్వస్వామిభావసిద్ధిః । తస్యాప్యదృష్టస్య పూర్వవద్వ్యవస్థిత్యసిద్ధేః । నన్వాత్మనాం విభుత్వేఽపి తేషాం ప్రదేశవిశేషా ఏవ బన్ధభాజ ఇతి ఆత్మాన్తరాణాం చైత్రశరీరే తత్ప్రదేశవిశేషాభావాత్ సుఖదుఃఖాదివ్యవస్థా భవిష్యతీతి, న–యస్మిన్ ప్రదేశే చైత్రః సుఖాద్యనుభూయ తస్మాత్ప్రదేశాదపక్రాన్తః తస్మిన్నేవ మైత్రే సమాగతే తస్యాపి తత్ర సుఖదుఃఖాదిదర్శనేన శరీరాన్తరే ఆత్మాన్తరప్రదేశవిశేషస్యాప్యన్తర్భావాత్ ।

తస్మాత్ ఆత్మభేదేఽపి వ్యవస్థా దురుపపాదైవ । కథఞ్చిత్తదుపపాదనే చ శ్రుత్యనురోధాల్లాఘవాచ్చ ఆత్మైక్యమఙ్గీకృత్య తత్రైవ తదుపపాదనం కర్తుం యుక్తమితి ।

సన్తు తర్హ్యణవ ఏవాత్మానః, యది విభుత్వే వ్యవస్థా న సువచా । మైవమ్– ఆత్మనామణుత్వే కదాచిత్ సర్వాఙ్గీణసుఖోదయస్య కరశిరశ్చరణాధిష్ఠానస్య చానుపపత్తేః ।

యదత్రార్వాచీనకల్పనమ్-ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిశ్రవణాన్యథానుపపత్త్యా 'అణుర్హ్యేవైష ఆత్మా యం వా ఏతే సినీతః పుణ్యం చ పాపం చ' 'వాలాగ్రశతభాగస్య' (శ్వే. ఉ. ౫ । ౯) ఇత్యాదిశ్రుతిషు సాక్షాదణుత్వశ్రవణేన చ అణవ ఏవ జీవాః । తేషామణుత్వేఽపి జ్ఞానసుఖాదీనాం ప్రదీపప్రభాన్యాయేన ఆశ్రయాతిరిక్తప్రదేశవిశేషవ్యాపిగుణతయా న సర్వాఙ్గీణసుఖానుపలబ్ధిః, 'ద్రోణం బృహస్పతేర్భాగమ్' ఇత్యాదిస్మృత్యనురోధేన జీవానామంశసత్త్వాత్ కరశిరశ్చరణాద్యనుగతేషు సుఖదుఃఖాదియౌగపద్యం కాయవ్యూహగతేషు యోగినాం భోగవైచిత్ర్యం చేతి న కాచిదనుపపత్తిః । ఏవం చ జీవానామణుత్వేనాసఙ్కరాత్ సుఖదుఃఖాదివ్యవస్థా విభోరీశ్వరాత్ భేదశ్చ – ఇతి ।

అత్రోక్తమద్వైతదీపికాయామ్ - ఏవమపి కథం వ్యవస్థాసిద్ధిః । చైత్రస్య 'పాదే వేదనా శిరసి సుఖమ్' ఇతి స్వాంశభేదగతసుఖదుఃఖానుసన్ధానవత్ మైత్రగతసుఖదుఃఖానుసన్ధానస్యాపి దుర్వారత్వాత్ అవిశేషో హి చైత్రజీవాత్ తదంశయోః మైత్రస్య చ భేదః । కాయవ్యూహస్థలే వియుజ్యాన్యత్రప్రసరణసమర్థానామంశానాం జీవాద్భేదావశ్యమ్భావాత్ , అంశాంశినోస్త్వయా

భేదాభేదాభ్యుపగమాచ్చ । న చ శుద్ధభేదోఽననుసన్ధానప్రయోజక ఇతి వాచ్యమ్ । శుద్ధత్వం హి భేదస్య అంశాంశిభావాసహచరితత్వం వా అభేదాసహచరితత్వం వా స్యాత్ ? నాద్యః (‘అంశో హ్యేష పరమస్య’) ‘మమైవాంశో జీవలోకే’ (భ. గీ. ౧౫ । ౭) ‘అంశో నానావ్యపదేశాత్’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ౪౩) ఇతి శ్రుతిస్మృతిసూత్రైర్జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వప్రతిపాదనేన బ్రహ్మజీవయోర్భోగసాఙ్కర్యప్రసఙ్గాత్ । నను - జీవాంశానాం జీవం ప్రతీవ జీవస్య బ్రహ్మ ప్రతి నాంశత్వమ్ , కిం తు ‘చన్ద్రబిమ్బస్య గురుబిమ్బః శతాంశః’ ఇతివత్ సదృశత్వే సతి తతో న్యూనత్వమాత్రమౌపచారికాంశత్వమితి - చేత్ , కిం తదతిరేకేణ ముఖ్యమంశత్వం జీవాంశానాం జీవం ప్రతి, యదత్రాననుసన్ధానప్రయోజకశరీరే నివేశ్యతే ? న తావత్ పటం ప్రతి తన్తూనామివారమ్భకత్వమ్ । జీవస్యానాదిత్వాత్ । నాపి మహాకాశం ప్రతి ఘటాకాశాదీనామివ ప్రదేశత్వమ్ , టఙ్కచ్ఛిన్నపాషాణశకలాదీనామివ ఖణ్డత్వం వా । అణుత్వేన నిష్ప్రదేశత్వాదచ్ఛేద్యత్వాచ్చ । భిన్నాభిన్నద్రవ్యత్వమంశత్వమభిమతమితి చేత్ , న–తథా సతి జీవేశ్వరయోర్జీవానాం చ భోగసాఙ్కర్యప్రసఙ్గాత్ । స్వతో భిన్నానాం తేషాం చేతనత్వాదినా అభేదస్యాపి త్వయాఽఙ్గీకారాత్ , సమూహసమూహినోర్భేదాభేదవాదినస్తవ మతే ఏకసమూహాన్తర్గతజీవానాం పరస్పరమప్యభేదసత్త్వాచ్చ స్వాభిన్నసమూహాభిన్నేన స్వస్యాప్యభేదస్య దుర్వారత్వాత్ । ‘యది సంయోగాదీనాం జాతేశ్చ అనేకాశ్రితత్వం స్యాత్, తదా గుణగుణ్యాదేరభేదాత్ ఘటాభిన్నసంయోగాభిన్నపటాదేరపి ఘటాభేదః ప్రసజ్యేత’ ఇత్యాది వదతా త్వయా తదభిన్నాభిన్నస్య తదభేదనియమాభ్యుపగమాత్ । న చ జీవాన్తరసాధారణచేతనత్వాదిధర్మైకరూప్యైకసమూహాన్తర్గతత్వాదిప్రయుక్తాభేదవిలక్షణమభేదాన్తరమంశాంశినోరస్తి భేదేఽప్యనుసన్ధానప్రయోజకమ్ , యదత్రానతిప్రసఙ్గాయ వివక్ష్యేత । తథా సతి తస్యైవ విశిష్య నిర్వక్తవ్యత్వాపత్తేః । ధర్మైకరూప్యాద్యప్రయుక్తత్వమంశాంశినోరభేదే విశేష ఇతి చేత్ , న - జీవతదంశయోశ్చేతనత్వాదిధర్మైకరూప్యసత్త్వేన ఏకశరీరావచ్ఛేదే కాయవ్యూహమేలనే చ సమూహత్వేన చ తయోరభేదే ధర్మైకరూప్యాదిప్రయుక్తత్వస్యాపి సద్భావాత్ । ధర్మైకరూప్యాదిప్రయుక్తాభేదాన్తరసత్త్వేఽపి జీవతదంశయోరంశాంశిభావప్రయోజకాభేదో న తత్ప్రయుక్త ఇతి చేత్ , న–తయోరభేదద్వయాభావాత్ , త్వన్మతేఽధికరణైక్యే సతి భేదస్యాభేదస్య వా ప్రతియోగిభేదేన తదాకారభేదేన వా అనేకత్వానభ్యుపగమాత్ , తస్మాదాద్యపక్షే సుస్థోఽతిప్రసఙ్గః । ఏతేనైవ ద్వితీయపక్షోఽపి నిరస్తః । అభేదాసహచరితభేదస్యాననుసన్ధానప్రయోజకత్వే ఉక్తరీత్యా త్వన్మతే జీవబ్రహ్మణోర్జీవానాం చాభేదస్యాపి సత్త్వేనాతిప్రసఙ్గస్య దుర్వారత్వాత్ । నను - అభేదప్రత్యక్షమనుసన్ధానే తన్త్రమితి తదభావేఽననుసన్ధానమ్ , స్వస్య స్వాభేదః స్వాంశాభేదశ్చ ప్రత్యక్ష ఇతి

తద్ద్రష్టుర్దుఃఖాద్యనుసన్ధానమ్ , జీవాన్తరేణాభేదసత్త్వేఽపి తస్యాప్రత్యక్షత్వాత్ న తద్దుఃఖాద్యనుసన్ధానమ్ ; జాతిస్మరస్య ప్రాగ్భవీయాత్మనాపి అభేదస్య ప్రత్యక్షసత్త్వాత్ తద్వృత్తాన్తానుసన్ధానమ్ , అన్యేషాం తదభావాత్ న; ఇత్యాది సర్వం సఙ్గచ్ఛతే–ఇతి చేత్ , తర్హ్యైకాత్మ్యవాదేఽపి సర్వాత్మతావారకాజ్ఞానావరణాత్ చైత్రస్య న మైత్రాత్మాద్యభేదప్రత్యక్షమితి తత ఏవ సర్వవ్యవస్థోపపత్తేః వ్యర్థః శ్రుతివిరుద్ధ ఆత్మభేదాభ్యుపగమః । న చేత్థమపి ప్రపఞ్చతత్త్వవాదినస్తవ వ్యవస్థానిర్వాహః । సర్వజ్ఞస్యేశ్వరస్య వస్తుసజ్జీవాన్తరాభేదప్రత్యక్షావశ్యమ్భావేన జీవేషు దుఃఖిషు 'అహం దుఃఖీ' ఇత్యనుభవాపత్తేః । అస్మన్మతే తు ఈశ్వరః స్వాభిన్నే జీవే సంసారం ప్రతిబిమ్బముఖే మాలిన్యమివ పశ్యన్నపి మిథ్యాత్వనిశ్చయాత్ న శోచతీతి నైష ప్రసఙ్గః ।

స్యాదేతత్ - మాభూదంశభేదః । కరశిరశ్చరణాదీనాం కాయవ్యూహస్య చ అధిష్ఠానమ్ , ఆత్మదీపస్యానపాయినీ జ్ఞానప్రభాఽస్తి వ్యాపినీతి సైవ సర్వాధిష్ఠానం భవిష్యతీతి చేత్ , న–జ్ఞానవదాత్మధర్మస్య సుఖదుఃఖభోగస్య జ్ఞానమాశ్రిత్య ఉత్పత్త్యసమ్భవేన కరచరణాద్యవయవభేదేన అవయవినః, కాయవ్యూహవతః కాయభేదేన చ భోగవైచిత్ర్యాభావప్రసఙ్గాత్ । 'సుఖదుఃఖభోగాది జ్ఞానధర్మ ఏవ నాత్మధర్మః' ఇత్యభ్యుపగమే తద్వైచిత్ర్యేణ ఆత్మగుణస్య జ్ఞానస్య భేదసిద్ధావపి ఆత్మనో భేదాసిద్ధ్యా భోగవైచిత్ర్యాదినా ఆత్మాభేదప్రతిక్షేపాయోగాత్ । 'భోగాద్యాశ్రయస్యాత్మనోఽణుత్వేన ప్రతిశరీరం విచ్ఛిన్నతయా తద్వ్యాపిత్వవాద ఇవ తదభేదవాద ఇవ చ న సర్వధర్మసఙ్కరాపత్తిః' ఇతి మతహానేశ్చ ।

తస్మాజ్జీవస్యాణుత్వోపగమేన వ్యవస్థోపపాదనం న యుక్తమితి ।

నాపి తేన తస్య ఈశ్వరాత్ భేదసాధనం యుక్తమ్ । 'ఉత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్ సాక్షాదణుత్వశ్రవణాచ్చ అణుర్జీవః' ఇతి వదతః తవ మతే 'తత్సృష్ట్వా । తదేవానుప్రావిశత్ ।' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) 'అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామ్' (తై. ఆ. ౩ । ౧౧) 'గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధే' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిషు ప్రవేశాదిశ్రవణాత్ 'స య ఏషోఽణిమా' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) 'ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా'(ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౩) ఇతి శ్రుతౌ సాక్షాదణుత్వశ్రవణాచ్చ పరోఽప్యణురేవ సిధ్యేదితి కుతః పరజీవయోర్విభుత్వాణుత్వాభ్యాం భేదసిద్ధిః । నను – 'ఆకాశవత్ సర్వగతశ్చ నిత్యః'(శత. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) 'జ్యాయానన్తరిక్షాత్ జ్యాయాన్దివః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౩) ఇత్యాదిశ్రవణాత్ సర్వప్రపఞ్చోపాదానత్వాచ్చ పరస్య సర్వగతత్వసిద్ధేః తదణుత్వశ్రుతయః ఉపాసనార్థా దుర్గ్రహత్వాభిప్రాయా వా ఉన్నేయాః । ప్రవేశశ్రుతయశ్చ శరీరాద్యుపాధినా నిర్వాహ్యాః న చ జీవోత్క్రాన్త్యాదిశ్రుతయోఽపి బుద్ధ్యాద్యుపాధినా నిర్వోఢుం శక్యా ఇతి శఙ్క్యమ్ ।

‘తముత్క్రామన్తం ప్రాణోऽనూత్క్రామతి’ (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౨) ఇతి ప్రాణాఖ్యబుద్ధ్యుత్క్రాన్తేః ప్రాగేవ జీవోత్క్రాన్తివచనాత్ । ‘తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్’ (ము. ఉ. ३ । ౨ । ౮) ఇతి నామరూపవిమోక్షానన్తరమపి గతిశ్రవణాచ్చ । ‘తద్యథాऽనస్సుసమాహితముత్సర్జన్యాయాదేవమేవాయం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాऽన్వారూఢ ఉత్సర్జన్ యాతి’ (బృ. ఉ. ४ । ३ । ३౫) ఇతి స్వాభావికగత్యాశ్రయశకటదృష్టాన్తోక్తేశ్చ - ఇతి చేత్ , నైతత్సారమ్– ‘స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోऽయం విజ్ఞానమయః’ (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౨౨) ‘ఘటసంవృతమాకాశం నీయమానే ఘటే యథా । ఘటో నీయేత నాకాశం తద్వజ్జీవో నభోపమః’ । (అమృతబి-౧३) ఇత్యాదిశ్రుతిషు జీవస్యాపి విభుత్వశ్రవణాత్ । త్వన్మతే ప్రకృతేరేవ జగదుపాదానత్వేన బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాభావాత్ జీవస్య కాయవ్యూహగతవిచిత్రసుఖదుఃఖోపాదానత్వవత్ అణుత్వేऽపి జగదుపాదానత్వసమ్భవాచ్చ, తతస్తస్య సర్వగతత్వాసిద్ధేః । తత్ప్రవేశశ్రుతీనాం శరీరోపాధికత్వకల్పనే జీవోత్క్రాన్త్యాదిశ్రుతీనామపి బుద్ధ్యుపాధికత్వోపగమసమ్భవాత్ ।

‘పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే’ (బ్ర. సూ. ౨ । ४ । ౧౨) ఇతి సూత్రభాష్యే బుద్ధిప్రాణయోః కార్యభేదాద్భేదస్య ప్రతిపాదితత్వేన బుద్ధ్యుపాధికే జీవే ప్రథమముత్క్రామతి ప్రాణస్యానూత్క్రమణోపపత్తేః । నామరూపవిమోక్షానన్తరం బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణస్య ప్రాప్తరి జీవ ఇవ ప్రాప్తవ్యే బ్రహ్మణ్యపి విభుత్వవిరోధిత్వాత్ , ప్రాకృతనామరూపవిమోక్షానన్తరమపి అప్రాకృతలోకవిగ్రహాద్యుపధానేన బ్రహ్మణః ప్రాప్తవ్యత్వవాదిమతే ప్రాప్తుర్జీవస్యాపి అప్రాకృతదేహేన్ద్రియాదిసత్త్వేన తదుపధానేన బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణావిరోధాత్ , స్వాభావికగత్యాశ్రయశకటదృష్టాన్తశ్రవణమాత్రాత్ జీవస్య స్వాభావికగతిసిద్ధౌ ‘గుహాం ప్రవిష్టౌ’ ఇతి స్వాభావికప్రవేశాశ్రయజీవసమభివ్యాహారేణ బ్రహ్మణోऽపి స్వాభావికప్రవేశసిద్ధ్యవశ్యమ్భావాత్ , బ్రహ్మజీవోభయాన్వయిన ఏకస్య ప్రవిష్టపదస్య ఏకరూపప్రవేశపరత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్ । తస్మాత్ పరమతే బ్రహ్మజీవయోర్విభుత్వాణుత్వవ్యవస్థిత్యసిద్ధేః తతో భేదసిద్ధిప్రత్యాశా దూరాదపనేయా । అస్మన్మతే బ్రహ్మాత్మైక్యపరమహావాక్యానురోధేన అవాన్తరవాక్యానాం నేయత్వాత్ ‘స్వరూపేణ జీవస్య విభుత్వమ్ ఔపాధికరూపేణ పరిచ్ఛేదః’ ఇత్యాదిప్రకారేణ జీవబ్రహ్మభేదప్రాపకశ్రుతీనాముపపాదనం భాష్యాదిషు వ్యక్తమ్ ।

తస్మాత్ అచేతనస్య ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వాత్ చేతనప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మాభేదాచ్చ న వేదాన్తానామ్ అద్వితీయే బ్రహ్మణి విద్యైకప్రాప్యే సమన్వయస్య కశ్చిద్విరోధ ఇతి ॥

॥ ఇతి శాస్త్రసిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః ॥

తృతీయపరిచ్ఛేదః

ముక్తిసాధననిరూపణమ్

నను - కథం విద్యయైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః । యావతా కర్మణామపి తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం స్మర్యతే– 'తత్ప్రాప్తిహేతుర్విజ్ఞానం కర్మ చోక్తం మహామునే' (వి. పు. ౬ । ౫ । ౬౦) ఇతి ।

సత్యమ్ । 'నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇతి శ్రుతేః నిత్యసిద్ధబ్రహ్మావాప్తౌ కణ్ఠగతవిస్మృతకనకమాలావాప్తితుల్యాయాం విద్యాతిరిక్తస్య సాధనత్వాసమ్భవాచ్చ । బ్రహ్మావాప్తౌ పరమ్పరయా కర్మాపేక్షామాత్రపరా తాదృశీ స్మృతిః ।

కర్మణాం వివిదిషావిద్యాఫలకత్వవిచారః

క్వ తర్హి కర్మణాముపయోగః ।

అత్ర భామతీమతానువర్తిన ఆహుః - 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన'(బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి శ్రుతేః విద్యాసమ్పాదనద్వారా బ్రహ్మావాప్త్యుపాయభూతాయాం వివిదిషాయాముపయోగః । నన్విష్యమాణాయాం విద్యాయామేవోపయోగః కిం న స్యాత్ ? న స్యాత్ – ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యాత్ , 'విద్యాసంయోగాత్ ప్రత్యాసన్నాని విద్యాసాధనాని శమదమాదీని, వివిదిషాసంయోగాత్తు బాహ్యతరాణి యజ్ఞాదీని' ఇతి సర్వాపేక్షాధికరణభాష్యాచ్చ । నను – వివిదిషార్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠాతుర్వేదనగోచరేచ్ఛావత్త్వే వివిదిషాయాః సిద్ధత్వేన తదభావే వేదనోపాయవివిదిషాయాం కామనాఽసమ్భవేన చ వివిదిషార్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాయోగాత్ న యజ్ఞాదీనాం వివిదిషాయాం వినియోగో యుక్త ఇతి చేత్, న – అన్నద్వేషేణ కార్శ్యం ప్రాప్తస్య తత్పరిహారాయాన్నవిషయౌన్ముఖ్యలక్షణాయామిచ్ఛాయాం సత్యామపి ఉత్కటాజీర్ణాదిప్రయుక్తధాతువైషమ్యదోషాత్ తత్ర ప్రవృత్తిపర్యన్తా రుచిర్న జాయత ఇతి తద్రోచకౌషధవిధివత్ 'నిరతిశయానన్దరూపం బ్రహ్మ, తత్ప్రాప్తౌ విద్యా సాధనమ్' ఇత్యర్థే ప్రాచీనబహుజన్మానుష్ఠితానభిసంహితఫలకనిత్యనైమిత్తికకర్మోపసఞ్జాతచిత్తప్రసాదమహిమ్నా సమ్పన్నవిశ్వాసస్య పురుషస్య బ్రహ్మావాప్తౌ విద్యాయాం చ తదౌన్ముఖ్యలక్షణాయామిచ్ఛాయాం సత్యామపి అనాదిభవసఞ్చితానేకదురితదోషేణ ఆస్తికకాముకస్య హేయకర్మణీవ విషయభోగే ప్రావణ్యం సమ్పాదయతా ప్రతిబన్ధాత్ విద్యాసాధనే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిపర్యన్తా రుచిర్న జాయత ఇతి ప్రతిబన్ధనిరాసపూర్వకం తత్సమ్పాదకయజ్ఞాదివిధానోపపత్తేః – ఇతి ।

వివరణానుసారిణస్త్వాహుః – ‘ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమ్’ ఇతి సామాన్యన్యాయాత్ ‘ఇచ్ఛావిషయతయా శబ్దబోధ్య ఏవ శాబ్దసాధనతాఽన్వయః’ ఇతి స్వర్గకామాదివాక్యే క్లృప్తవిశేషన్యాయస్య బలవత్త్వాత్ । ‘అశ్వేన జిగమిషతి’ ‘అసినా జిఘాంసతి’ ఇత్యాదిలౌకికప్రయోగే అశ్వాదిరూపసాధనస్య ‘తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్’(ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౧) ‘మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ఇత్యాదివైదికప్రయోగే తవ్యార్థభూతవిధేశ్చ సన్ప్రత్యయాభిహితేచ్ఛావిషయ ఏవ గమనాదౌ అన్వయస్య వ్యుత్పన్నత్వాచ్చ ప్రకృత్యభిహితాయాం విద్యాయాం యజ్ఞాదీనాం వినియోగః । నను తథా సతి యావద్విద్యోదయం కర్మానుష్ఠానాపత్త్యా ‘త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్ పరం పదమ్’ ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధా కర్మత్యాగరూపస్య సన్న్యాసస్య విద్యార్థతా పీడ్యేతేతి చేత్ , న – ప్రాగ్ బీజావాపాత్ కర్షణం తదనన్తరమకర్షణమితి కర్షణాకర్షణాభ్యాం వ్రీహ్యాదినిష్పత్తివత్ ‘ఆరురుక్షోర్మునేర్యోగం కర్మ కారణముచ్యతే । యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యతే ॥’ (భ. గీ. ౬ । 3) ఇత్యాదివచనానుసారేణ చేతసశ్శుద్ధౌ వివిదిషాదిరూపప్రత్యక్ప్రవణ్యోదయపర్యన్తం కర్మానుష్ఠానం తతః సన్న్యాసః ఇతి కర్మతత్సన్న్యాసాభ్యాం విద్యానిష్పత్త్యభ్యుపగమాత్ । ఉక్తం హి నైష్కర్మ్యసిద్ధౌ – ‘ప్రత్యక్ప్రవణతాం బుద్ధేః కర్మాణ్యుత్పాద్య శుద్ధితః । కృతార్థాన్యస్తమాయాన్తి ప్రావృడన్తే ఘనా ఇవ ॥’ (౧ । ౪౯) ఇతి ।

కర్మణాం విద్యార్థత్వపక్షేఽపి వివిదిషాపర్యన్తమేవ కర్మానుష్ఠానే వివిదిషార్థత్వపక్షాత్ కో భేద ఇతి చేత్ , అయం భేదః – కర్మణాం విద్యార్థత్వపక్షే ద్వారభూతవివిదిషాసిద్ధ్యనన్తరముపరతావపి ఫలపర్యన్తాని విశిష్టగురులాభాన్నిర్విఘ్నశ్రవణమననాదిసాధనాని నివృత్తిప్రముఖాని సమ్పాద్య విద్యోత్పాదకత్వనియమోఽస్తి । వివిదిషార్థత్వపక్షే తు శ్రవణాదిప్రవృత్తిజననసమర్థోత్కటేచ్ఛాసమ్పాదనమాత్రేణ కృతార్థతేతి నావశ్యం విద్యోత్పాదకత్వనియమః । ‘యస్యైతే చత్వారింశత్ సంస్కారాః’ (గౌ. ధ. సూ. ౧ । ౮ । ౨౫) ఇతి స్మృతిమూలే కర్మణామాత్మజ్ఞానయోగ్యతాపాదకమలాపకర్షణగుణాధానలక్షణసంస్కారార్థత్వపక్ష ఇవ - ఇతి వదన్తి ॥

నను కేషాం కర్మణామ్ ఉదాహృతశ్రుత్యా వినియోగో బోధ్యతే ।

అత్ర కైశ్చిత్ ఉక్తం–’వేదానువచతేన’ ఇతి బ్రహ్మచారిధర్మాణాం ‘యజ్ఞేన దానేన’ ఇతి గృహస్థధర్మాణాం చ ‘తపసాఽనాశకేన’ ఇతి వానప్రస్థధర్మాణాం చ ఉపలక్షణమ్

ఇత్యాశ్రమధర్మాణామేవ విద్యోపయోగః । అత ఏవ ‘విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి’ (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౩౨) ఇతి శారీరకసూత్రే విద్యార్థకర్మస్వాశ్రమకర్మపదప్రయోగః - ఇతి ।

కల్పతరౌ తు – నాశ్రమధర్మాణామేవ విద్యోపయోగః, ‘అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః’ (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౩౬) ఇత్యధికరణే అనాశ్రమివిధురాద్యనుష్ఠితకర్మణామపి విద్యోపయోగనిరూపణాత్ । న చ –విధురాదీనామనాశ్రమిణాం ప్రాగ్జన్మానుష్ఠితయజ్ఞాద్యుత్పాదితవివిదిషాణాం విద్యాసాధనశ్రవణాదావధికారనిరూపణమాత్రపరం తదధికరణమ్ , న తు తదనుష్ఠితకర్మణాం విద్యోపయోగనిరూపణపరమితి–శఙ్క్యమ్ । ‘విశేషానుగ్రహశ్చ’ (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౩౮) ఇతి తదధికరణసూత్రతద్భాష్యయోః తదనుష్ఠితానాం జపాదిరూపవర్ణమాత్రధర్మాణామపి విద్యోపయోగస్య కణ్ఠత ఉక్తేః । ‘విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి’ ఇతి సూత్రే ఆశ్రమకర్మపదస్య వర్ణధర్మాణామప్యుపలక్షణత్వాత్ ఇత్యభిప్రాయేణ–ఉక్తమ్ । ఆశ్రమధర్మవ్యతిరిక్తానామప్యస్తి విద్యోపయోగః, కిం తు నిత్యానామేవ । తేషాం హి ఫలం దురితక్షయం విద్యా అపేక్షతే, న కామ్యానాం ఫలం స్వర్గాది । తత్ర యథా ప్రకృతౌ క్లృప్తోపకారాణామఙ్గానామతిదేశే సతి న ప్రాకృతోపకారాతిరిక్తోపకారకల్పనమ్ , ఏవం జ్ఞానే వినియుక్తానాం యజ్ఞాదీనాం నిత్యక్లృప్తఫలపాపక్షయాతిరేకేణ న నిత్యకామ్యసాధారణవిద్యోపయోగ్యుపకారకల్పనమితి ।

సఙ్క్షేపశరీరకే తు నిత్యానాం కామ్యానాం చ కర్మణాం వినియోగ ఉక్తః । యజ్ఞాదిశబ్దావిశేషాత్ । ప్రకృతౌ క్లృప్తోపకారాణాం పదార్థానాం క్లృప్తప్రాకృతోపకారాతిదేశముఖేనైవ వికృతిష్వతిదేశేన సమ్బన్ధః, న తు పదార్థానామతిదేశానన్తరముపకారకల్పనా, ఇతి న తత్ర ప్రాకృతోపకారాతిరిక్తోపకారకల్పనాప్రసక్తిః । ఇహ తు ప్రత్యక్షశ్రుత్యా ప్రథమమేవ వినియుక్తానాం యజ్ఞాదీనామ్ ఉపదిష్టానామఙ్గానామివ పశ్చాత్కల్పనీయ ఉపకారః ప్రథమావగతవినియోగనిర్వాహాయ అక్లృప్తోఽపి సామాన్యశబ్దోపాత్తసకలనిత్యకామ్యసాధారణః కథం న కల్ప్యః । అధ్వరమీమాంసకైరపి హి ‘ఉపకారముఖేన పదార్థాన్వయ ఏవ క్లృప్తోపకారనియమః, పదార్థాన్వయానన్తరమ్ ఉపకారకల్పనే తు అక్లృప్తోఽపి వినియుక్తపదార్థానుగుణ్యేన ఉపకారః కల్పనీయః’ ఇతి సమ్ప్రతిపద్యైవ బాధలక్షణారమ్భసిద్ధ్యర్థమ్ ఉపకారముఖేన వికృతిషు ప్రాకృతాన్వయో దశమాద్యే సమర్థితః । కిం చ క్లృప్తోపకారాలాభాత్ నిత్యానామేవాయం వినియోగ ఇత్యభ్యుపగమే నిత్యేభ్యో దురితక్షయస్య తస్మాచ్చ జ్ఞానోత్పత్తేః అన్యతః సిద్ధౌ వ్యర్థోఽయం వినియోగః, అన్యతస్తదసిద్ధౌ జ్ఞానాపేక్షితోపకారజనకత్వం తేష్వక్లృప్తమితి అవిశేషాత్ నిత్యకామ్యసాధారణో వినియోగో దుర్వారః । నను – నిత్యానాం దురితక్షయమాత్ర హేతుత్వస్య అన్యతః సిద్ధావపి విశిష్య

జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకదురితనిబర్హకత్వం న సిద్ధమ్ , కిన్తు అస్మిన్ వినియోగే సతి జ్ఞానోద్దేశేన నిత్యానుష్ఠానాత్ అవశ్యం జ్ఞానం భావతి, ఇతరథా శుద్ధిమాత్రం న నియతా జ్ఞానోత్పత్తిః, ఇతి సార్థకోఽయం వినియోగ ఇతి చేత్, తర్హి నిత్యానామపి అక్లృప్తమేవ జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకదురితనిబర్హణత్వం, జ్ఞానసాధనవిశిష్టగురులాభశ్రవణమననాదిసమ్పాదకాపూర్వం చ ద్వారం కల్పనీయమితి అక్లృప్తోపకారకల్పనావిశేషాత్ న సామాన్యశ్రుత్యాపాదితో నిత్యకామ్యసాధారణో వినియోగో భఞ్జనీయ ఇతి ।

విద్యార్థకర్మసు అధికారివిచారః

నను-ఏవమపి కథం 'కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః ।' (భ. గీ. ३ । ౨౦) ఇత్యాదిస్మరణనిర్వాహః । న చ తస్య విద్యార్థకర్మానుష్ఠానపరత్వమ్ । వివిదిషావాక్యే బ్రాహ్మణగ్రహణేన బ్రాహ్మణానామేవ విద్యార్థకర్మణ్యధికారప్రతీతేః । అతో జనకాద్యనుష్ఠితకర్మణాం సాక్షాదేవ ముక్త్యుపయోగో వక్తవ్యః, మైవమ్ - వివిదిషావాక్యే బ్రాహ్మణగ్రహణస్య త్రైవర్ణికోపలక్షణత్వాత్ । యథాహుః అత్రభవన్తో వార్తికకారాః 'బ్రాహ్మణగ్రహణం చాత్ర ద్విజానాముపలక్షణమ్ । అవిశిష్టాధికారత్వాత్ సర్వేషామాత్మబోధనే ॥' (౪-౪-౧౦౨౯) ఇతి । న హి 'విద్యాకామో యజ్ఞాదీననుతిష్ఠేత్' ఇతి విపరిణమితే విద్యాకామాధికారవిధౌ బ్రాహ్మణపదస్యాధికారివిశేషసమర్పకత్వం యుజ్యతే । ఉద్దేశ్యే విశేషణాయోగాత్ । నాపి-'రాజా స్వారాజ్యకామో రాజసూయేన యజేత' ఇతి స్వారాజ్యకామాధికారే రాజసూయవిధౌ 'స్వారాజ్యకామో రాజకర్తృకేణ రాజసూయేన యజేత' ఇతి కర్తృతయా యాగవిశేషణత్వేన విధేయస్య రాజ్ఞః, రాజకర్తృకరాజసూయస్య అరాజ్ఞా సమ్పాదయితుమశక్యత్వాత్ అర్థాదధికారికోటినివేశవత్ , ఇహ యజ్ఞాదికర్తృతయా విధేయస్య బ్రాహ్మణస్య అర్థాదధికారికోటినివేశ ఇతి యుజ్యతే । 'సర్వథాపి త ఏవోభయలిఙ్గాత్' (బ్ర. సూ. ३ । ४ । ३४) ఇతి సూత్రే, అన్యత్ర విహితానామేవ యజ్ఞాదీనాం వివిదిషావాక్యే ఫలవిశేషసమ్బన్ధవిధిః నాపూర్వయజ్ఞాదివిధిరితి వ్యవస్థాపితత్వేన, ప్రాప్తయజ్ఞాద్యనువాదేన ఏకస్మిన్ వాక్యే కర్తృరూపగుణవిధిః ఫలసమ్బన్ధవిధిశ్చ ఇత్యుభయవిధానాద్వాక్యభేదాపత్తేః । నాపి-రాజసూయవాక్యే రాజ్ఞః కర్తృతయా విధేయత్వాభావపక్షే రాజపదసమభివ్యాహారమాత్రాద్విశిష్టకర్తృకత్వలాభవత్ , ఇహ వాక్యాభేదాయ కర్తృతయా బ్రాహ్మణావిధానేఽపి బ్రాహ్మణపదసమభివ్యాహారమాత్రేణ బ్రాహ్మణకర్తృకత్వలాభాత్, తదధికారపర్యవసానమిత్యుపపద్యతే । అన్యత్ర త్రైవర్ణికాధికారికత్వేన క్లృప్తానామ్ ఇహాపి త్రైవర్ణికాధికారాత్మవిద్యార్థత్వేన విధీయమానానాం యజ్ఞాదీనాం త్రైవర్ణికాధికారత్వస్య

యుక్తతయా విధిసంసర్గహీనబ్రాహ్మణపదసమభివ్యాహారమాత్రాదధికారసఙ్కోచాసమ్భవేన బ్రాహ్మణపదస్య యథాప్రాప్తవిద్యాధికారిమాత్రోపలక్షణత్వౌచిత్యాత్ ।

నను విద్యాధికారిమాత్రోపలక్షణత్వే శూద్రస్యాపి విద్యాయామర్థిత్వాదిసమ్భవేన తస్యాపి విద్యార్థకర్మాధికారప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ , న – 'అధ్యయనగృహీతస్వాధ్యాయజన్యతదర్థజ్ఞానవత ఏవ వైదికేష్వధికారః' (బ్ర. సూ. ౧ । ౩ । ౩౪) ఇత్యపశూద్రాధికరణే అధ్యయనవేదవాక్యశ్రవణాదివిధురస్య శూద్రస్య విద్యాధికారనిషేధాత్ , 'న శూద్రాయ మతిం దద్యాత్' (మ. ను. ౪ । ౮౦) ఇతి స్మృతేః ఆపాతతోఽపి తస్య విద్యామహిమావగత్యుపాయాసమ్భవేన తదర్థిత్వానుపపత్తేశ్చ, తస్య విద్యాయామనధికారాదితి కేచిత్ ।

అన్యే త్వాహుః – శూద్రస్యాప్యస్త్యేవ విద్యార్థకర్మాధికారః, తస్య వేదానువచనాగ్నిహోత్రాద్యసమ్భవేఽపి కణ్ఠోక్తసర్వవర్ణాధికారశ్రీపఞ్చాక్షరమన్త్రరాజవిద్యాదిజపపాపక్షయహేతుతపోదానపాకయజ్ఞాదిసమ్భవాత్ 'వేదానువచనేన యజ్ఞేన దానేన'(బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదిపృథక్కారకవిభక్తిశ్రుతేః విధురాదీనాం విద్యార్థజపదానాదిమాత్రానుష్ఠానానుమతేశ్చ వేదానువచనాదిసముచ్చయాపేక్షణాత్ । న చ శూద్రస్య విద్యాయామర్థిత్వాసమ్భవః । 'శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రతః ।' ఇతి ఇతిహాసపురాణశ్రవణే చాతుర్వర్ణ్యాధికారస్మరణేన పురాణాద్యవగతవిద్యామాహాత్మ్యస్య తస్యాపి తదర్థిత్వసమ్భవాత్ । 'న శూద్రాయ మతిం దద్యాత్' ఇతి స్మృతేశ్చ తదనుష్ఠానానుపయోగ్యగ్నిహోత్రాదికర్మజ్ఞానదాననిషేధపరత్వాత్ । అన్యథా తస్య స్వవర్ణధర్మస్యాప్యవగత్యుపాయాసమ్భవేన 'శూద్రశ్చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతిః' 'తస్యాపి సత్యమక్రోధశ్శౌచమ్' 'ఆచమనార్థే పాణిపాదప్రక్షాలనమేవైకే' 'శ్రాద్ధకర్మ' 'భృత్యభరణమ్' 'స్వదారతుష్టిః' 'పరిచర్యా చోత్తరేషామ్' (గౌ. ధ. సూ. ౨ । ౧ । ౫౧-౫౭) ఇత్యాదితద్ధర్మవిభాజకవచనానామననుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యాపత్తేః । న చైవం సతి అపశూద్రాధికరణస్య నిర్విషయత్వమ్ । తస్య 'న శూద్రే పాతకం కిఞ్చిత్ న చ సంస్కారమర్హతి' (మను. ౧౦ । ౧౨౬) ఇత్యాది స్మృతేః గురూపసదనాఖ్యవిద్యాఙ్గోపనయనసంస్కారవిధురస్య శూద్రస్య సగుణవిద్యాసు నిర్గుణవిద్యాసాధనవేదాన్తశ్రవణాదిషు చ అధికారనిషేధపరత్వాత్ , నిర్గుణవిద్యాయాం శూద్రస్యాపి విషయసౌన్దర్యప్రయుక్తార్థిత్వస్య నిషేద్ధుమశక్యత్వాత్ , అవిధేయాయాం చ తస్యాం తదతిరిక్తాధికారాప్రసక్త్యా తన్నిషేధాయోగాచ్చ । న చ తస్య వేదాన్తశ్రవణాసమ్భవే విద్యార్థకర్మానుష్ఠానసమ్భవేఽపి విద్యానుత్పత్తేః తస్య తదర్థకర్మానుష్ఠానం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్

। తస్య వేదాన్తశ్రవణాధికారాభావేఽపి భగవత్పాద్రైః -'శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్' ఇతి చేతిహాసపురాణాధిగమే చాతుర్వర్ణ్యాధికారస్మరణాత్ వేదపూర్వస్తు నాస్త్యధికారః శూద్రాణామితి స్థితమ్ - ఇతి అపశూద్రాధికరణోపసంహారభష్యే బ్రహ్మాత్మైక్యపరపురాణాదిశ్రవణే విద్యాసాధనేఽధికారస్య దర్శితత్వాత్; విద్యోత్పత్తియోగ్యవిమలదేవశరీరనిష్పాదనద్వారా ముక్త్యర్థం భవిష్యతీతి త్రైవర్ణికానాం క్రమముక్తిఫలకసగుణవిద్యార్థకర్మానుష్ఠానవత్ వేదాన్తశ్రవణయోగ్యత్రైవర్ణికశరీరనిష్పాదనద్వారా విద్యోత్పత్త్యర్థత్వం భవిష్యతీతి శూద్రస్య విద్యార్థకర్మానుష్ఠానావిరోధాచ్చ । తస్మాత్ వివిదిషావాక్యే బ్రాహ్మణపదస్య యథాప్రాప్తవిద్యాధికారిమాత్రవిషయత్వేన శూద్రస్యాపి విద్యార్థకర్మాధికారః సిద్ధ్యత్యేవేతి ।

సంన్యాసస్య విద్యోపయోగిత్వనిరూపణమ్

నన్వస్తు కర్మణాం చిత్తశుద్ధిద్వారా విద్యోపయోగః, సన్న్యాసస్య కిన్ద్వారా తదుపయోగః ?

కేచిదాహుః–విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకదురితానామనన్తత్వాత్ కిఞ్చిత్ యజ్ఞాద్యనుష్ఠాననివర్త్యం కిఞ్చిత్ సన్న్యాసాపూర్వనివర్త్యమితి కర్మవత్ చిత్తశుద్ధిద్వారైవ సన్న్యాసస్యాపి తదుపయోగః । తథా చ గృహస్థాదీనాం కర్మచ్ఛిద్రేషు శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతాం న తస్మిన్ జన్మని విద్యావాప్తిః, కిం తు జన్మాన్తరే సన్న్యాసం లబ్ధ్వైవ । యేషాం తు గృహస్థానామేవ సతాం జనకాదీనాం విద్యా విద్యతే, తేషాం పూర్వజన్మని సన్న్యాసాత్ విద్యావాప్తిః । అతో న విద్యాయాం సన్న్యాసాపూర్వవ్యభిచారశఙ్కాఽపీతి ।

అన్యే తు - 'శాన్తో దాన్త ఉపరతః' (బృ. ఉ. ४। ४। ౨3) ఇత్యాదిశ్రుతౌ ఉపరతశబ్దగృహీతతయా సన్న్యాసస్య సాధనచతుష్టయాన్తర్గతత్వాత్ , 'సహకార్యన్తరవిధిః' (బ్ర. సూ. 3 । ४ । ४౭) ఇతి సూత్రభష్యే తద్వతః-విద్యావతః సన్న్యాసినః, బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా తృతీయమిదం మౌనం విధీయతే । "తస్మాత్ బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యమ్" ఇత్యాదిశ్రుతౌ (తేః) తతః ప్రాక్ "భిక్షాచర్యం చరన్తి" ఇతి సన్న్యాసాధికారాత్' ఇతి ప్రతిపాదనాత్ , 'త్యక్తాశేషక్రియస్యైవ సంసారం ప్రజిహాసతః । జిజ్ఞాసోరేవ చైకాత్మ్యం త్రయ్యన్తేష్వధికారితా ।' (సం. వా. ౧౨) ఇతి వార్తికోక్తేశ్చ సన్న్యాసాపూర్వస్య జ్ఞానసాధనవేదాన్తశ్రవణాద్యధికారివిశేషణత్వమితి తస్య విద్యోపయోగమాహుః ।

అపరే తు - 'శ్రవణాద్యఙ్గతయా ఆత్మజ్ఞానఫలతా సన్న్యాసస్య సిద్ధా' ఇతి వివరణోక్తేః అనన్యవ్యాపారతయా శ్రవణాదినిష్పాదనం కుర్వతః తస్య విద్యాయాముపయోగః । దృష్టద్వారే సమ్భవతి అదృష్టకల్పనాయోగాత్ । యది త్వనలసస్య ధీమతః పురుషధౌరేయస్య ఆశ్రమాన్తరస్థస్యాపి కర్మచ్ఛిద్రేషు శ్రవణాదిసమ్పద్యతే, తదా

చతుర్ష్వాశ్రమేషు సన్న్యాసాశ్రమపరిగ్రహేణైవ శ్రవణాది నిర్వర్తనీయమితి నియమోఽభ్యుపేయః - ఇతి ।

నను అస్మిన్ పక్షద్వయే క్షత్రియవైశ్యయోః కథం వేదాన్తశ్రవణాద్యనుష్ఠానమ్ ? సన్న్యాసస్య బ్రాహ్మణాధికారికత్వాత్, 'బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాత్' 'బ్రాహ్మణో వ్యుత్థాయ' 'బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేత్' ఇతి సన్న్యాసవిధిషు బ్రాహ్మణగ్రహణాత్ , 'అధికారివిశేషస్య జ్ఞానాయ బ్రాహ్మణగ్రహః । న సన్న్యాసవిధిర్యస్మాచ్ఛ్రుతౌ క్షత్రియవైశ్యయోః ।' (బృ. వా. ౩ । ౫ । ౮౮) ఇతి వార్త్తికోక్తేశ్చ–ఇతి చేత్ ।

అత్ర కేచిత్ - 'యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్ గృహాద్వా వనాద్వా' (జా. ఉ. ४) ఇత్యవిశేషశ్రుత్యా 'బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వాపి వైశ్యో వా ప్రవ్రజేత్ గృహాత్ । త్రయాణామపి వర్ణానామమీ చత్వార ఆశ్రమాః ।' ఇతి స్మృత్యనుగృహీతయా క్షత్రియవైశ్యయోరపి సన్న్యాసాధికారసిద్ధేః శ్రుత్యన్తరేషు బ్రాహ్మణగ్రహణం త్రయాణాముపలక్షణమ్ । అత ఏవ వార్త్తికేఽపి 'అధికారివిశేషస్య' ఇతి శ్లోకేన భాష్యాభిప్రాయముక్త్వా 'త్రయాణామవిశేషేణ సన్న్యాసః శ్రూయతే శ్రుతౌ । యదోపలక్షణార్థం స్యాత్ బ్రాహ్మణగ్రహణం తదా ।' (బృ. వా. ౩ । ౫ । ౮౯) ఇత్యనన్తరశ్లోకేన స్వమతే క్షత్రియవైశ్యయోరపి సన్న్యాసాధికారో దర్శిత ఇతి - తయోః శ్రవణాద్యనుష్ఠానసిద్ధిం సమర్థయన్తే ।

అన్యే తు-అనేకేషు సన్న్యాసవిధివాక్యేషు బ్రాహ్మణగ్రహణాత్ , ఉదాహృతజాబాలశ్రుతౌ సన్న్యాసవిధివాక్యే బ్రాహ్మణగ్రహణాభావేఽపి శ్రుత్యన్తరసిద్ధం బ్రాహ్మణాధికారమేవ సిద్ధం కృత్వా సన్న్యాసావస్థాయామ్ 'అయజ్ఞోపవీతీ కథం బ్రహ్మణః' ఇతి బ్రాహ్మణపరామర్శాచ్చ బ్రాహ్మణస్యైవ సన్న్యాసాధికారః । విరోధాధికరణన్యాయేన శ్రుత్యవిరుద్ధస్యైవ స్మృత్యర్థస్య సఙ్గ్రాహ్యత్వాత్ । యత్తు సన్న్యాసస్య సర్వాధికారత్వేన వార్త్తికవచనం తత్ విద్వత్సన్న్యాసవిషయమ్ , న తు ఆతురవివిదిషాసన్న్యాసే భాష్యాభిప్రాయవిరుద్ధసర్వాధికారప్రతిపాదనపరమ్ । 'సర్వా(కర్మా)ధికారవిచ్ఛేది విజ్ఞానం చేదుపేయతే । కుతోఽధికారనియమో వ్యుత్థానే క్రియతే బలాత్ ॥' (బృ. వా. ౩ । ౫ । ౯౦) ఇత్యనన్తరశ్లోకేన బ్రహ్మజ్ఞానోదయానన్తరం జీవన్ముక్తికాలే విద్వత్సన్న్యాస ఏవ అధికారనియమనిరాకరణాత్ । ఏవం చ – బ్రాహ్మణానామేవ శ్రవణాద్యనుష్ఠానే సన్న్యాసోఽఙ్గమ్ , క్షత్రియవైశ్యయోః తన్నిరపేక్షః శ్రవణాద్యధికార ఇతి, తయోః శ్రవణాద్యనుష్ఠాననిర్వాహః । న హి సన్న్యాసస్య శ్రవణాపేక్షితత్వపక్షే శ్రవణమాత్రస్య తదపేక్షా నియన్తుం శక్యతే । క్రమముక్తిఫలకసగుణోపాసనయా దేవభాగం ప్రాప్తస్య శ్రవణాదౌ

సన్న్యాసనైరపేక్ష్యస్య అవశ్యం వక్తవ్యత్వాత్, దేవానాం కర్మానుష్ఠానాప్రసక్త్యా తత్త్యాగరూపస్య సన్న్యాసస్య తేష్వసమ్భవాత్ - ఇత్యాహుః ।

అపరే తు 'బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇతి శ్రుత్యుదితా యస్య బ్రహ్మణి సంస్థాసమాప్తిః – అనన్యవ్యాపారత్వరూపం తన్నిష్ఠత్వం తస్య శ్రవణాదిషు ముఖ్యాధికారః । 'గచ్ఛతస్తిష్ఠతో వాపి జాగ్రతః స్వపతోఽపి వా । న విచారపరం చేతో యస్యాసౌ మృత ఉచ్యతే । ఆసుప్తేరామృతేః కాలం నయేద్వేదాన్తచిన్తయా ॥' ఇత్యాదిస్మృతిషు సర్వదా విచారవిధానాత్ । సా చ బ్రహ్మణి సంస్థా వినా సన్న్యాసమ్ ఆశ్రమాన్తరస్థస్య న సమ్భవతి స్వస్వాశ్రమవిహితకర్మానుష్ఠానవైయగ్ర్యాత్ , ఇతి సన్న్యాసరహితయోః క్షత్రియవైశ్యయోః న ముఖ్య: శ్రవణాద్యధికారః । కిం తు 'దృష్టార్థా చ విద్యా ప్రతిషేధాభావమాత్రేణాప్యర్థినమధికరోతి శ్రవణాదిషు' ఇతి 'అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౩౬) ఇత్యధికరణభాష్యోక్తన్యాయేన శూద్రవదప్రతిషిద్ధయోస్తయోః విధురాదీనామివ దేహాన్తరే విద్యాప్రాపకేణ అముఖ్యాధికారమాత్రేణ శ్రవణాద్యనుమతిః । న హి 'అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౩౬) ఇత్యధికరణే విధురాదీనామఙ్గీకృతః శ్రవణాద్యధికారో ముఖ్య ఇతి వక్తుం శక్యతే । 'అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౩౯) ఇతి సూత్రకారేణైవ తేషామముఖ్యాధికారస్ఫుటీకరణాత్ । న చ–తత్ర తేషాం శ్రవణాద్యధికార ఏవ నోక్తః, కిం తు తదీయకర్మణాం విద్యానుగ్రాహకత్వమితి శఙ్క్యమ్ । 'దృష్టార్థా చ విద్యా' ఇత్యుదాహృతతదధికరణభాష్యవిరోధాత్ । న చ –క్షత్రియవైశ్యయోః సన్న్యాసాభావాత్ అముఖ్యాధికారే తత ఏవ దేవానామపి శ్రవణాదిష్వముఖ్య ఏవాధికారః స్యాత్ , తథా చ క్రమముక్తిఫలకసగుణవిద్యయా దేవదేహం ప్రాప్య శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతాం విద్యాప్రాప్త్యర్థం సన్న్యాసార్థం పునర్బ్రాహ్మణజన్మ వక్తవ్యమితి 'బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే, న చ పునరావర్తతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౫ । ౧) 'అనావృత్తిః శబ్దాత్' (బ్ర. సూ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదిశ్రుతిసూత్రవిరోధః ఇతి - వాచ్యమ్ । దేవానామనుష్ఠేయకర్మవైయగ్ర్యాభావాత్ స్వత ఏవ అనన్యవ్యాపారత్వం సమ్భవతీతి క్రమముక్తిఫలకసగుణవిద్యాభిధాయిశాస్త్రప్రామాణ్యాత్ వినాఽపి సన్న్యాసం తేషాం ముఖ్యాధికారాభ్యుపగమాత్ ఇత్యాహుః ।

నను - అముఖ్యాధికారిణా దృష్టఫలభూతవాక్యార్థావగత్యర్థమ్ అవిహితశాస్త్రాన్తరవిచారవత్ క్రియమాణో వేదాన్తవిచారః కథం జన్మాన్తరవిద్యావాప్తావుపయుజ్యతే । న ఖల్వద్యతనవిచారస్య దినాన్తరీయవిచార్యావగతిహేతుత్వమపి యుజ్యతే, దూరే జన్మాన్తరీయతద్ధేతుత్వమ్ । న చ వాచ్యం – ముఖ్యాధికారిణా పరివ్రాజకేన క్రియమాణమపి శ్రవణం దృష్టార్థమేవ, అవగతేర్దృష్టార్థత్వాత్ ; తస్య యథా ప్రారబ్ధకర్మవిశేషరూపప్రతిబన్ధాత్

ఇహ జన్మని ఫలమజనయతో జన్మాన్తరే ప్రతిబన్ధకాపగమేన ఫలజనకత్వమ్ 'ఐహికమప్యప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౫౧) ఇత్యధికరణే తథా నిర్ణయాత్ , ఏవమముఖ్యాధికారికృతస్యాపి స్యాత్ ఇతి । యతః శాస్త్రీయాఙ్గయుక్తం శ్రవణమ్ అపూర్వవిధిత్వపక్షే ఫలపర్యన్తమపూర్వం నియమవిధిత్వపక్షే నియమాదృష్టం వా జనయతి, తచ్చ జాతిస్మరత్వప్రాపకాదృష్టవత్ ప్రాగ్భవీయసంస్కారముద్బోధ్య తన్మూలభూతస్య విచారస్య జన్మాన్తరీయవిద్యోపయోగితాం ఘటయతీతి యుజ్యతే । శాస్త్రీయాఙ్గవిధురం శ్రవణం నాదృష్టోత్పాదకమితి కుతస్తస్య జన్మాన్తరీయవిద్యోపయోగిత్వముపపద్యతే, ఘటకాదృష్టం వినా జన్మాన్తరీయప్రమాణవ్యాపారస్య జన్మాన్తరీయావగతి హేతుత్వోపగమే అతిప్రసఙ్గాత్ ।

ఉచ్యతే-అముఖ్యాధికారిణాఽపి ఉత్పాన్నవివిదిషేణ క్రియమాణం శ్రవణం ద్వారభూతవివిదిషోత్పాదకప్రాచీనవిద్యార్థయజ్ఞాద్యనుష్ఠానజన్యాపూర్వప్రయుక్తమితి తదేవాపూర్వం విద్యారూపఫలపర్యన్తం వ్యాప్రియమాణం జన్మాన్తరీయాయామపి విద్యాయాం స్వకారితశ్రవణస్య ఉపకారితాం ఘటయతీతి నానుపపత్తిః । శ్రవణాదౌ విధ్యభావపక్షే తు సన్న్యాసపూర్వకం కృతస్యాపి శ్రవణస్య అదృష్టానుత్పాదకత్వాత్ ప్రతిబన్ధకే సతి తస్య జన్మాన్తరీయవిద్యాహేతుత్వమ్ ఇత్థమేవ నిర్వాహ్యమ్ ।

ఆచార్యాస్తు-నియమవిధిపక్షేఽపి అయమేవ నిర్వాహః । శ్రవణమభ్యస్యతః ఫలప్రాప్తేరర్వాక్ ప్రాయేణ తన్నియమాదృష్టానుత్పత్తేః, తస్య ఫలపర్యన్తావృత్తిగుణకశ్రవణానుష్ఠాననియమసాధ్యత్వాత్ । న హి నియమాదృష్టజనకశ్రవణనియమః ఫలపర్యన్తమావర్తనీయస్య శ్రవణస్య ఉపక్రమమాత్రేణ నిర్వర్తితో భవతి, యేన తజ్జన్యనియమాదృష్టస్యాపి ఫలపర్యన్తశ్రవణావృత్తేః ప్రాగేవోత్పత్తిః సమ్భావ్యేత ।అవఘాతవత్ ఆవృత్తిగుణకస్యైవ శ్రవణస్య ఫలసాధనత్వేన ఫలసాధనపదార్థనిష్పత్తేః ప్రాక్ తన్నియమమనిర్వర్తివచనస్య నిరాలమ్బనత్వాత్ , శ్రవణావఘాతాద్యుపక్రమమాత్రేణ నియమనిష్పత్తౌ తావతైవ నియమశాస్త్రానుష్ఠానం సిద్ధమితి తదనావృత్తావప్యవైకల్యప్రసఙ్గాచ్చ-ఇత్యాహుః ।

కేచిత్తు -దృష్టార్థస్యైవ వేదాన్తశ్రవణస్య 'దినే దినే తు వేదాన్తశ్రవణాత్ భక్తిసంయుతాత్ । గురుశుశ్రూషయా లబ్ధాత్ కృచ్ఛ్రాశీతిఫలం లభేత్' ఇత్యాదివచనప్రామాణ్యాత్ స్వతన్త్రాదృష్టోత్పాదకత్వమప్యస్తి । యథా అగ్నిసంస్కారార్థస్యాధానస్య పురుషసంస్కారేషు పరిగణనాత్ తదర్థత్వమపి, ఏవం వచనబలాదుభయార్థత్వోపపత్తే: । తథా చ ప్రతిదినశ్రవణజనితాదృష్టమహిమ్నైవ ఆముష్మికవిద్యోపయోగిత్వం శ్రవణమననాదిసాధనానామ్ - ఇత్యాహుః ।

నిర్గుణోపాసనాత్మకయోగస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారసాధనత్వనిరూపణమ్

ఏవం శ్రవణమననాదిసాధనానుష్ఠానాత్ (ప్రణాల్యా) (ప్రవణస్య) విద్యావాప్తిః ఇత్యస్మిన్నర్థే సర్వసమ్ప్రతిపన్నే స్థితే భారతీతీర్థాః ధ్యానదీపే విద్యావాప్తౌ ఉపాయాన్తరమప్యాహుః-

'తత్ కారణం సాఙ్ఖ్యయోగాభిపన్నమ్' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౩) 'యత్సాఙ్ఖ్యైః ప్రాప్యతే స్థానం తద్యోగైరపి గమ్యతే ।' (భ. గీ. ౫ । ౫) ఇతి శ్రుతిస్మృతిదర్శనాత్ యథా సఙ్ఖ్యం నామ వేదాన్తవిచారః శ్రవణశబ్దితో మననాదిసహకృతో విద్యావాప్త్యుపాయః, ఏవం యోగశబ్దితం నిర్గుణబ్రహ్మోపాసనమపి । న చ నిర్గుణస్యోపాసనమేవ నాస్తీతి శఙ్క్యమ్ । ప్రశ్నోపనిషది శైబ్యప్రశ్నే 'యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౫) ఇతి నిర్గుణస్యైవోపాసనప్రతిపాదనాత్ । తదనన్తరం 'స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ పరాత్ పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే' ఇతి ఉపాసనాఫలవాక్యే ఈక్షతికర్మత్వేన నిర్దిష్టం యన్నిర్గుణం బ్రహ్మ, తదేవోపాసనావాక్యేఽపి ధ్యాయతికర్మ, నాన్యత్ । ఈక్షతిధ్యానయోః కార్యకారణభూతయోరేకవిషయత్వనియమాత్ - ఇత్యస్యార్థస్య ఈక్షతికర్మాధికరణే భాష్యకారాదిభిరఙ్గీకృతత్వాత్ । అన్యత్రాపి తాపనీయకఠవల్ల్యాదిశ్రుత్యన్తరే నిర్గుణోపాస్తేః ప్రపఞ్చితత్వాత్ । సూత్రకృతాఽపి ఉపాస్యగుణపరిచ్ఛేదార్థమారబ్ధే గుణోపసంహారపాదే నిర్గుణేఽపి 'ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య' (బ్ర. సూ. ౩ । ౩ । ౧౧) ఇతి సూత్రేణ భావరూపాణాం జ్ఞానానన్దాదిగుణానామ్ 'అక్షరధియాం త్వవరోధః' (బ్ర. సూ. ౩ । ౩ । ౩౩) ఇత్యాదిసూత్రేణ అభావరూపాణామస్థూలత్వాదిగుణానాం చోపసంహారస్య దర్శితత్వాచ్చ । నను ఆనన్దాదిగుణోపసంహారే ఉపాస్యం నిర్గుణమేవ న స్యాదితి చేత్, న- ఆనన్దాదిభిరస్థూలత్వాదిభిశ్చోపలక్షితమఖణ్డైకరసం బ్రహ్మాస్మీతి నిర్గుణత్వానుపమర్దనేన ఉపాసనాసమ్భవాత్ । నను 'తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే' (కే. ఉ. ౧ । ౫) ఇతి శ్రుతేః న పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి చేత్ , 'అన్యదేవ తద్విదితాత్' (కే. ఉ. ౧ । ౪) ఇతి శ్రుతేః తస్య వేద్యత్వస్యాప్యసిద్ధ్యాపాతాత్ । శ్రుత్యన్తరేషు బ్రహ్మవేదనప్రసిద్ధేః అవేద్యత్వశ్రుతిర్వాస్తవావేద్యత్వపరా చేత్ , ఆథర్వణాదౌ తదుపాసనప్రసిద్ధేః తదనుపాస్యత్వశ్రుతిరపి వస్తువృత్తపరాఽస్తు ।

ఏవం చ 'శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్యః' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౭) ఇతి శ్రవణాత్ యేషాం బుద్ధిమాన్ద్యాత్ న్యాయవ్యుత్పాదనకుశలవిశిష్టగుర్వలాభాద్వా శ్రవణాది న సమ్భవతి, తేషామధ్యయనగృహీతైర్వేదాన్తైరాపాతతోఽధిగమితబ్రహ్మాత్మభావానాం తద్విచారం వినైవ ప్రశ్నోపనిషదాద్యుక్తమ్ ఆర్షగ్రన్థేషు బ్రహ్మవాసిష్ఠాదికల్పేషు పఞ్చీకరణాదిషు చ అనేకశాఖావిప్రకీర్ణసర్వార్థోపసంహారేణ కల్పసూత్రేష్వగ్నిహోత్రాదివత్

నిర్ధారితానుష్ఠానప్రకారం నిర్గుణోపాసనం సమ్ప్రదాయమాత్రవిద్భ్యో గురుభ్యోఽవధార్య తదనుష్ఠానాత్ క్రమేణ ఉపాస్యభూతనిర్గుణబ్రహ్మసాక్షాత్కారః సమ్పద్యతే । అవిసంవాదిభ్రమన్యాయేన ఉపాస్తేరపి క్వచిత్ ఫలకాలే ప్రమాపర్యవసానసమ్భవాత్ , పాణౌ పఞ్చ వరాటకాః పిధాయ కేనచిత్ 'కరే కతి వరాటకాః' ఇతి పృష్టే 'పఞ్చ వరాటకాః' ఇతి తదుత్తరవక్తుః వాక్యప్రయోగమూలభూతసఙ్ఖ్యావిశేషజ్ఞానస్య మూలప్రమాణశూన్యస్యాహార్యారోపరూపస్యాపి యథార్థత్వవత్ నిర్గుణబ్రహ్మోపాసనస్య అర్థతథాత్వవివేచకనిర్విచికిత్సమూలప్రమాణనిరపేక్షస్య దహరాద్యుపాసనవత్ ఉపాసనాశాస్త్రమాత్రమవలమ్బ్య క్రియమాణస్యాపి వస్తుతో యథార్థత్వేన దహరాద్యుపాసనేనేవ నిర్గుణోపాసనేన జన్యస్య స్వవిషయసాక్షాత్కారస్య శ్రవణాదిప్రణాలీజన్యసాక్షాత్కారవదేవ తత్త్వార్థవిషయత్వావశ్యమ్భావాచ్చ ।

ఇయాంస్తు విశేషః - ప్రతిబన్ధరహితస్య పుంసః శ్రవణాదిప్రణాడ్యా బ్రహ్మసాక్షాత్కారో ఝటితి సిధ్యతీతి సాఙ్ఖ్యమార్గో ముఖ్యః కల్పః, ఉపాస్త్యా తు విలమ్బేనేతి యోగమార్గోఽనుకల్పః ఇతి ।

బ్రహ్మసాక్షాత్కారకరణవిచారః

నన్వస్మిన్ పక్షద్వయేఽపి బ్రహ్మసాక్షాత్కారే కిం కరణమ్ ?

కేచిదాహుః–ప్రత్యయాభ్యాసరూపం ప్రసఙ్ఖ్యానమేవ । యోగమార్గే ఆదిత ఆరభ్య ఉపాసనరూపస్య సాఙ్ఖ్యమార్గే మననానన్తరనిదిధ్యాసనరూపస్య చ తస్య సత్త్వాత్ । న చ తస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారకరణత్వే మానాభావః । 'తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః' (ము. ఉ. 3 । ౧ । ౮) ఇతి శ్రవణాత్ । కామాతురస్య వ్యవహితకామినీసాక్షాత్కారే ప్రసఙ్ఖ్యానస్య కరణత్వక్లృప్తేశ్చ, 'ఆ ప్రాయణాత్ తత్రాపి హి దృష్టమ్' (బ్ర. సూ. ౪ । ౧ । ౧౨) ఇత్యధికరణే 'వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్' (బ్ర. సూ. 3 । 3 । ౫౯) ఇత్యధికరణే చ దహరాద్యహఙ్గ్రహోపాసకానాం ప్రసఙ్ఖ్యానాదుపాస్యసగుణబ్రహ్మసాక్షాత్కారాఙ్గీకారాచ్చ । నను చ–ప్రసఙ్ఖ్యానస్య ప్రమాణపరిగణనేష్వపరిగణనాత్ తజ్జన్యో బ్రహ్మసాక్షాత్కారః ప్రమా న స్యాత్ । న చ కాకతాలీయసంవాదివరాటకసఙ్ఖ్యావిశేషాహార్యజ్ఞానవత్ అర్థాబాధేన ప్రమాత్వోపపత్తిః । ప్రమాణామూలకస్య ప్రమాత్వాయోగాత్ । ఆహార్యవృత్తేశ్చ ఉపాసనావృత్తివత్ జ్ఞానభిన్నమానసక్రియారూపతయా ఇచ్ఛాదివదబాధితార్థవిషయత్వేఽపి ప్రమాత్వానభ్యుపగమాత్ । మైవమ్; క్లృప్తప్రమాకరణామూలకత్వేఽపి ఈశ్వరమాయావృత్తివత్ ప్రమాత్వోపపత్తేః, విషయాబాధతౌల్యాత్ । మార్గద్వయేఽపి ప్రసఙ్ఖ్యానస్య విచారితాదవిచారితాద్వా వేదాన్తాత్ బ్రహ్మావగతిమూలకతయా ప్రసఙ్ఖ్యానజన్యస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య ప్రమాణమూలకత్వాచ్చ । ఉక్తం చ కల్పతరుకారైః—

“వేదాన్తవాక్యజజ్ఞానభావనాజాపరోక్షధీః । మూలప్రమాణదార్ఢ్యేన న భ్రమత్వం ప్రపద్యతే ॥” న చ ప్రామాణ్యపరతన్త్వాపత్తిస్తు ప్రసజ్యతే । అపవాదనిరాసాయ మూలశుద్ధ్యనురోధాత్” (బ్ర.సూ. ౧-౧-౧) ఇతి ।

అన్యే తు–‘ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యః’ (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౯) ‘దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౨) ఇత్యాదిశ్రుతేః మన ఏవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారే కరణమ్ । తస్య సోపాధికాత్మని అహంవృత్తిరూపప్రమాకరణత్వక్లప్తేః, ‘స్వప్నప్రపఞ్చవిపరీతప్రమాత్రాదిజ్ఞానసాధనస్యాన్తఃకరణస్య’ ఇత్యాదిపఞ్చపాదికావివరణగ్రన్థైరపి తథా ప్రతిపాదనాత్ ‘అహమేవేదం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౦) ఇతి శ్రుత్యుక్తే స్వాప్నే బ్రహ్మసాక్షాత్కార ఏవ మనసః కరణత్వసమ్ప్రతిపత్తేశ్చ, తదా కరణాన్తరాభావాత్ । ప్రసఙ్ఖ్యానం తు మనస్సహకారిభావేనాపి ఉపయుజ్యతే । ‘వాక్యార్థభావనాపరిపాకసహితమన్తఃకరణం త్వంపదార్థస్యాపరోక్షస్య తత్తదుపాధ్యాకారనిషేధేన తత్పదార్థతామ్ ఆవిర్భావయతి’ (బ్ర.సూ.౧-౧-౧) ఇతి భామతీవచనాత్ । ‘జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః’ (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౮) ఇతి శ్రుతావపి జ్ఞానప్రసాదశబ్దితచిత్తైకాగ్ర్యహేతుతయైవ ధ్యానోపాదానాత్ । న తు ప్రసఙ్ఖ్యానం స్వయం కరణమ్ । తస్య క్వచిదపి జ్ఞానకరణత్వాక్లృప్తేః, కామాతురకామినీసాక్షాత్కారాదావపి ప్రసఙ్ఖ్యానసహకృతస్య మనస ఏవ కరణత్వోపపత్త్యా అక్లృప్తజ్ఞానకరణాన్తరకల్పనాయోగాత్ - ఇత్యాహుః ।

అపరే తు–‘తద్ధాస్య విజజ్ఞౌ’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౬ । ౩) ‘తమసః పారం దర్శయతి’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ‘ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిషు ఆచార్యోపదేశానన్తరమేవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారోదయే జీవన్ముక్తిశ్రవణాత్ ‘వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః’ (ము. ఉ. ౩ । ౨ । ౬) ఇతి జ్ఞానానన్తరనైరాకాఙ్క్ష్యశ్రవణాత్ ‘తం త్వౌపనిషదం పురుషమ్’ (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౬) ఇతి బ్రహ్మణ ఉపనిషదేకగమ్యత్వశ్రవణాచ్చ, ఔపనిషదం మహావాక్యమేవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారే కరణమ్ । న మనః । ‘యన్మనసా న మనుతే’ (కే. ఉ. ౧ । ౬) ఇతి తస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారకరణత్వనిషేధాత్ । న చాపక్వమనోవిషయమిదమ్ । ‘యేనాహుర్మనో మతమ్’ (కే. ఉ. ౧ । ౬) ఇతి వాక్యశేషే మనోమాత్రగ్రహణాత్ । న చైవం ‘యద్వాచాఽనభ్యుదితమ్’ (కే. ఉ. ౧ । ౪) ఇతి శబ్దస్యాపి తత్కరణత్వం నిషిధ్యత ఇతి శఙ్క్యమ్ । మనఃకరణత్వవాదినామపి శబ్దస్య నిర్విశేషే పరోక్షజ్ఞానకరణత్వస్యాభ్యుపగతత్వేన

తస్య 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ' (తై. ఉ. ౨ । ౪ । ౧) ఇతి శ్రుత్యనురోధేన శబ్దార్థప్రాప్తిరూపశక్తిముఖేన శబ్దస్య తత్కరణత్వనిషేధే తాత్పర్యస్య వక్తవ్యతయా శక్యసమ్బన్ధరూపలక్షణాముఖేన తస్య తత్కరణత్వావిరోధాత్ । న చ 'మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౯) ఇతి శ్రుతిసిద్ధం మనసోఽపి తత్కరణత్వం న పరాకర్తుం శక్యమితి వాచ్యమ్ । శాబ్దసాక్షాత్కారజననేఽపి తదైకాగ్ర్యస్యాపేక్షితత్వేన హేతుత్వమాత్రేణ తృతీయోపపత్తేః । 'మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శ్రృణోతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । 3) ఇత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ , గీతావివరణే భాష్యకారీయమనఃకరణత్వవచనస్య మతాన్తరాభిప్రాయేణ ప్రవృత్తేః - ఇత్యాహుః ।

శాబ్దాపరోక్షసమర్థనమ్

నను తథాఽపి శబ్దస్య పరోక్షజ్ఞానజనకత్వస్వభావస్యాపరోక్షజ్ఞానజనకత్వం న సఙ్గచ్ఛతే ఇతి చేత్ అత్ర కేచిత్ - స్వతోఽసమర్థోఽపి శబ్దః శాస్త్రశ్రవణమననపూర్వకప్రత్యయాభ్యాసజనితసంస్కారప్రచయలబ్ధబ్రహ్మైకాగ్ర్యవచ్చిత్తదర్పణానుగృహీతః అపరోక్షజ్ఞానముత్పాదయతి, శాస్త్రీయసంస్కారసహకృతాగ్న్యధికరణక ఇవ హోమోఽపూర్వమ్ - ఇతి కల్ప్యతే । 'తరతి శోకమాత్మవిత్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । 3) ఇతి శాస్త్రప్రామాణ్యాత్ । అపరోక్షస్య కర్తృత్వాద్యధ్యాసస్య అపరోక్షాధిష్ఠానజ్ఞానం వినా నివృత్త్యయోగాత్ , ఔపనిషదే చ బ్రహ్మణి మానాన్తరాప్రవృత్తేః, శబ్దాదప్యపరోక్షజ్ఞానానుత్పత్తౌ అనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్ –ఇత్యాహుః ।

అన్యే తు–భావనాప్రచయసాహిత్యే సతి బహిరసమర్థస్యాపి మనసో నష్టవనితాసాక్షాత్కారజనకత్వదర్శనాత్ నిదిధ్యాసనసాహిత్యేన శబ్దస్యాప్యపరోక్షజ్ఞానజనకత్వం యుక్తమితి దృష్టానురోధేన సమర్థయన్తే ।

అపరే తు–అపరోక్షార్థవిషయత్వం జ్ఞానస్యాపరోక్షత్వం నామ । అన్యానిరుక్తేః । అర్థాపరోక్షత్వం తు నాపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వమ్ , యేనాన్యోన్యాశ్రయః స్యాత్ । కిం తు తత్తత్పురుషీయచైతన్యాభేదః । అన్తఃకరణతద్ధర్మాణాం సాక్షిణి కల్పితతయా తదభేదసత్త్వాత్ , బాహ్యచైతన్యే కల్పితానాం ఘటాదీనాం బాహ్యచైతన్యే వృత్తికృతతత్తత్పురుషీయచైతన్యాభేదాభివ్యక్త్యా తదభేదసత్త్వాచ్చ న క్వాప్యవ్యాప్తిః । న చ అన్తఃకరణతద్ధర్మాణాం జ్ఞానాదీనామివ ధర్మాధర్మసంస్కారాణామపి సాక్షిణి కల్పితత్వావిశేషాత్ ఆపరోక్ష్యాపత్తిః । తేషామనుద్భూతత్వాత్ , ఉద్భూతస్యైవ జడస్య చైతన్యాభేదే ఆపరోక్ష్యమ్ ఇత్యభ్యుపగమాత్ । ఏవం చ సర్వదా

సర్వపురుషచైతన్యాభిన్నత్వాత్ 'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ३ । ४ । ୮) ఇతి శ్రుత్యా స్వత ఏవాపరోక్షం బ్రహ్మేతి అపరోక్షార్థవిషయత్వాత్ శాబ్దస్యాపి బ్రహ్మజ్ఞానస్య అపరోక్షత్వవాచోయుక్తిర్యుక్తా–ఇత్యాహుః ।

అద్వైతవిద్యాచార్యాస్తు – నాపరోక్షార్థవిషయత్వం జ్ఞానస్యాపరోక్ష్యమ్ , స్వరూపసుఖాపరోక్షరూపస్వరూపజ్ఞానావ్యాపనాత్ ।

స్వవిషయత్వలక్షణస్వప్రకాశత్వనిషేధాత్ । కిం తు యథా తత్తదర్థస్య స్వవ్యవహారానుకూలచైతన్యాభేదోఽర్థాపరోక్ష్యమ్ , ఏవం తత్తద్వ్యవహారానుకూలచైతన్యస్య తత్తదర్థాభేదో జ్ఞానాపరోక్ష్యమ్ । తథా చ చైతన్యధర్మ ఏవాపరోక్ష్యమ్ , న త్వనుమితిత్వాదివత్ అన్తఃకరణవృత్తిధర్మః । అత ఏవ సుఖాదిప్రకాశరూపే సాక్షిణి స్వరూపసుఖప్రకాశరూపే చైతన్యే చ ఆపరోక్ష్యమ్ । న చ ఘటాద్యైన్ద్రియకవృత్తౌ తదనుభవవిరోధః । అనుభవస్య వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యగతాపరోక్ష్యవిషయత్వోపపత్తేః ।

నను ఉక్తం జ్ఞానార్థయోరాపరోక్ష్యం హృదయాదిగోచరశాబ్దవృత్తిశాబ్దవిషయయోరతిప్రసక్తమ్ , తత్ర దైవాత్ కదాచిత్ వృత్తివిషయసంసర్గే సతి వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య చాభేదాభివ్యక్తేః అవర్జనీయత్వాత్ ఇతి చేత్ , న–పరోక్షవృత్తేః విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యగతాజ్ఞాననివర్తనాక్షమతయా తత్ర అజ్ఞానేనావృతస్య విషయచైతన్యస్య అనావృతేన వృత్త్యవచ్ఛిన్నసాక్షిచైతన్యేన అభేదాభివ్యక్తేరభావాత్ ఆపరోక్ష్యాప్రసక్తేః । అత ఏవ జీవస్య సంసారదశాయాం వస్తుతస్సత్యపి బ్రహ్మాభేదే న తదాపరోక్ష్యమ్ , అజ్ఞానావరణకృతభేదసత్త్వాత్ । న చైవం బ్రహ్మణో జీవాపరోక్ష్యాసమ్భవాత్ అసర్వజ్ఞత్వాపత్తిః । అజ్ఞానస్య ఈశ్వరం ప్రత్యనావారకతయా తం ప్రతి జీవభేదానాపాదనాత్ । యం ప్రతి యదజ్ఞానమావారకం తస్య తం ప్రత్యేవ స్వాశ్రయభేదాపాదకత్వాత్ । అత ఏవ చైత్రజ్ఞానేన తస్య ఘటాజ్ఞానే నివృత్తే అనివృత్తం మైత్రాజ్ఞానం మైత్రం ప్రత్యేవ విషయచైతన్యస్య భేదాపాదకమితి న చైత్రస్య ఘటాపరోక్ష్యానుభవానుపపత్తిరపి ।

నను–ఏవం వృత్తివిషయచైతన్యాభేదాభివ్యక్తిలక్షణస్యాపరోక్ష్యస్య స్వవిషయచైతన్యగతాజ్ఞాననివృత్తిప్రయోజ్యత్వే తస్య అజ్ఞాననివృత్తిప్రయోజకత్వాయోగాత్ జ్ఞానమాత్రమజ్ఞాననివర్తకం భవేదితి చేత్ , న–యత్ జ్ఞానమ్ ఉత్పద్యమానం స్వకారణమహిమ్నా విషయసంసృష్టమేవోత్పద్యతే తదేవాజ్ఞాననివర్తకమితి విశేషణాత్ , ఐన్ద్రియకజ్ఞానానాం తథాత్వాత్ । ఏవం చ శబ్దాదుత్పద్యమానమపి బ్రహ్మజ్ఞానం సర్వోపాదానభూతస్వవిషయబ్రహ్మసంసృష్టమేవ ఉత్పద్యత ఇతి తస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వమ్ అజ్ఞాననివృత్తౌ తన్మూలభేదప్రవిలయాదాపరోక్ష్యం చేత్యుపపద్యతేతరామ్ । నన్వేవమ్

అధ్యయనగృహీతవేదాన్తజన్యేనాపి తజ్జ్ఞానేన మూలాజ్ఞాననివృత్త్యా ఆపరోక్ష్యం కిం న స్యాత్ । న చ తత్ సత్తానిశ్చయరూపత్వాభావాత్ నాజ్ఞాననివర్తకమితి వాచ్యమ్ । తథాపి కృతశ్రవణస్య నిర్విచికిత్సశాబ్దజ్ఞానేన తన్నివృత్త్యా మననాదివైయర్థ్యాపత్తిరితి చేత్ , న – సత్యపి శ్రవణాత్ నిర్విచికిత్సజ్ఞానే చిత్తవిక్షేపదోషేణ ప్రతిబన్ధాత్ అజ్ఞాననానివృత్త్యా తన్నిరాకరణే మనననిదిధ్యాసననియమవిధ్యర్థానుష్ఠానస్యార్థవత్త్వాత్ , భవాన్తరీయమననాద్యనుష్ఠాననిరస్తచిత్తవిక్షేపస్య ఉపదేశమాత్రాత్ బ్రహ్మాపరోక్ష్యస్య ఇష్యమాణత్వాచ్చ ఇత్యాహుః ।

అథైవమపి–కృతనిదిధ్యాసనస్య వేదాన్తజన్యబ్రహ్మజ్ఞానేనేవ ఘటాదిజ్ఞానేనాపి బ్రహ్మజ్ఞాననివృత్తిః కిం న స్యాత్ । న చ తస్య బ్రహ్మవిషయత్వాత్ న తతో బ్రహ్మజ్ఞాననివృత్తిరితి వాచ్యమ్ । ‘ఘటస్సన్’ ఇత్యాదిబుద్ధివృత్తేః సద్రూపబ్రహ్మవిషయత్వోపగమాత్ । న చ తత్ర ఘటాద్యాకారవృత్త్యా తదజ్ఞాననివృత్తౌ స్వతఃస్ఫురణాదేవ తదవచ్ఛిన్నం చైతన్యం సదితి ప్రకాశతే, న తస్య ఘటాద్యాకారవృత్తివిషయత్వమితి – వాచ్యమ్ । తదభావే ఘటవిషయం జ్ఞానం తదవచ్ఛిన్నచైతన్యవిషయమజ్ఞానమితి భిన్నవిషయేణ జ్ఞానేన తదజ్ఞాననివృత్తేరయోగాత్ , జడే ఆవరణకృత్యాభావేన ఘటస్యాజ్ఞానావిషయత్వాత్ । న చ ఘటాదివృత్తేః తదవచ్ఛిన్నచైతన్యవిషయత్వేఽపి అఖణ్డానన్దాకారత్వాభావాత్ న తతో మూలాజ్ఞాననివృత్తిరితి వాచ్యమ్ । వేదాన్తజన్యసాక్షాత్కారేఽపి తదభావాత్ । న హి తత్ర అఖణ్డత్వమానన్దత్వం వా కశ్చిదస్తి ప్రకారః । వేదాన్తానాం సంసర్గాగోచరప్రమాజనకత్వలక్షణాఖణ్డార్థత్వహానాపత్తేః । న చ వేదాన్తజన్యజ్ఞానాదేవ తన్నివృత్తినియమ ఇతి వాచ్యమ్ । క్లృప్తాజ్ఞాననివర్తకత్వప్రయోజకస్య రూపస్య జ్ఞానాన్తరేఽపి సద్భావే తథానియన్తుమశక్యత్వాత్ । న చ ఘటాద్యాకారవృత్తివిషయస్యావచ్ఛిన్నచైతన్యస్యాపి కల్పితత్వేన యత్ మూలాజ్ఞానవిషయభూతం సత్యమనవచ్ఛిన్నచైతన్యం తద్విషయత్వాభావాత్ ఘటాదివృత్తీనాం నివర్త్యత్వాభిమతాజ్ఞానసమానవిషయత్వలక్షణం క్లృప్తప్రయోజకమేవ నాస్తీతి వాచ్యమ్ । తత్ర అవచ్ఛేదకాంశస్య కల్పితత్వేఽపి అవచ్ఛేద్యాంశస్య అకల్పితమూలాజ్ఞానవిషయచైతన్యరూపత్వాత్ , తస్య కల్పితత్వే ఘటవజ్జడతయా అవస్థాజ్ఞానం ప్రత్యపి విషయత్వాయోగేన అవస్థాజ్ఞానస్య మూలాజ్ఞానవిషయాకల్పితచైతన్యవిషయత్వస్య వక్తవ్యతయా తన్నివర్తకఘటాదిజ్ఞానస్యాపి తద్విషయత్వావశ్యమ్భావేన తత్పక్షేఽపి తతో మూలాజ్ఞాననివృత్తిప్రసఙ్గస్య అపరిహారాత్ ।

ఘటాదిజ్ఞానానాం మూలాజ్ఞానానివర్తకత్వసమర్థనమ్

అత్రాహుః ఆచార్యాః – న చైతన్యం చక్షురాదిజన్యవృత్తివిషయః । 'న సన్దృశే తిష్ఠతిరూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్' (క. ఉ. ౨ । ౩ । ౯) 'పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూః తస్మాత్ పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్' (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుత్యా తస్య పరమాణ్వాదివత్ చక్షురాద్యయోగ్యత్వోపదేశాత్ 'ఔపనిషదమ్' ఇతి విశేషణాచ్చ । న చ 'సర్వప్రత్యయవేద్యే (వా) (చ) బ్రహ్మరూపే వ్యవస్థితే ।' ఇత్యాదివార్తికవిరోధః । తస్య ఘటాద్యాకారవృత్త్యుదయే సతి ఆవరణాభిభవాత్ స్వప్రభం సద్రూపం బ్రహ్మ 'ఘటస్సన్' ఇతి ఘటవద్వ్యవహార్యం భవతీతి ఔపచారికఘటాదివృత్తివేద్యత్వపరత్వాత్ । ఆవరణాభిభావకత్వం చ ఘటాదిజ్ఞానస్య ఘటాదివిషయత్వాదేవ ఉపపన్నమ్ । ఘటాదేరప్యజ్ఞానవిషయత్వాత్ 'ఘటం న జానామి' 'ఘటజ్ఞానేన ఘటాజ్ఞానం నష్టమ్' ఇతి అవస్థాజ్ఞానస్య ఘటాదివిషయత్వానుభవాత్ । న చ - తత్ర ఆవరణకృత్యాభావాదజ్ఞానాఙ్గీకారో న యుక్తః, తద్భాసకస్య తదవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ఆవరణాదేవ తదప్రకాశోపపత్తేరితి–వాచ్యమ్ । ఉక్తభఙ్గ్యా జడస్య సాక్షాదజ్ఞానవిషయత్వస్య ప్రతిక్షేపేఽపి జడావచ్ఛిన్నచైతన్యప్రకాశస్యాజ్ఞానేనావరణమ్ , తతో నిత్యచైతన్యప్రకాశసంసర్గేఽపి జడస్య 'నాస్తి న ప్రకాశతే' ఇత్యాదివ్యవహారయోగ్యత్వమితి పరమ్పరయా అజ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్ సాక్షాత్పరమ్పరయా వా యదజ్ఞానావరణీయం తద్విషయత్వస్యైవ జ్ఞానస్య తదజ్ఞాననివర్తకత్వప్రయోజకశరీరే నివేశాత్ । న చైవం ఘటాదీనాముక్తరీత్యా మూలాజ్ఞానవిషయత్వమపీతి ఘటాదిసాక్షాత్కారాదేవ మూలాజ్ఞాననివృత్త్యాపాతః । ఫలబలాత్ తదజ్ఞానకార్యాతిరిక్తతద్విషయవిషయకత్వస్యైవ తన్నివర్తకత్వే తన్త్రత్వాత్ ।

అథవా, మూలాజ్ఞానస్యైవ జడం న విషయః । అవస్థాజ్ఞానానాం తు అవచ్ఛిన్నచైతన్యాశ్రితానాం తత్తజ్జడమేవ విషయః । అన్యథా చాక్షుషవృత్త్యా చన్దనఖణ్డచైతన్యాభివ్యక్తౌ తత్సంసర్గిణో గన్ధస్యాప్యాపరోక్ష్యాపత్తేః, తదనభివ్యక్తౌ చన్దనతద్రూపయోరప్యప్రకాశాపత్తేః । న చ - చాక్షుషవృత్త్యా చన్దనతద్రూపావచ్ఛిన్నచైతన్యయోరభివ్యక్త్యా తయోః ప్రకాశః, గన్ధాకారవృత్త్యభావేన గన్ధావచ్ఛిన్నచైతన్యస్యానభివ్యక్త్యా తస్యాప్రకాశశ్చేతి - వాచ్యమ్ । చైతన్యస్య ద్విగుణీకృత్య వృత్త్యయోగేన ఏకద్రవ్యగుణానాం స్వాశ్రయే సర్వత్ర వ్యాప్య వర్తమానానాం పృథక్పృథగ్గగనావచ్ఛేదకత్వస్యేవ చైతన్యావచ్ఛేదకత్వస్యాప్యసమ్భవాత్ । తేషాం స్వాశ్రయద్రవ్యావచ్ఛిన్నచైతన్యేనైవ శుక్తీదమంశావచ్ఛిన్నచైతన్యేన శుక్తిరజతవత్ ప్రకాశ్యతయా తస్యాభివ్యక్తౌ గన్ధస్యాపి (ఆపరోక్ష్యాపత్తేః) ప్రకాశస్య అనభివ్యక్తౌ రజతాదేరప్యప్రకాశస్య చాపత్తేః । న చ గన్ధాకారవృత్త్యుపరక్త ఏవ చైతన్యే గన్ధః ప్రకాశత ఇతి

నియమః। ప్రకాశసంసర్గస్యైవ ప్రకాశమానశబ్దార్థత్వేన అసత్యామపి తదాకారవృత్తౌ అనావృతప్రకాశసంసర్గే అప్రకాశమానత్వకల్పనస్య విరుద్ధత్వాత్ , అభివ్యక్తస్య చ గన్ధోపాదానచైతన్యస్య గన్ధాసంసర్గోక్త్యసమ్భవాత్। తస్మాత్ యథా చైత్రస్య ఘటవృత్తౌ తం ప్రత్యావరకస్యైవాజ్ఞానస్య నివృత్తిరితి తస్యైవ విషయప్రకాశో నాన్యస్య, తథా తత్తద్విషయాకారవృత్త్యా తత్తదావారకాజ్ఞానస్యైవ నివృత్తేః న విషయాన్తరస్యాపరోక్ష్యమ్ , 'అనావృతార్థస్యైవ సంవిదభేదాత్ ఆపరోక్ష్యమ్ 'ఇత్యభ్యుపగమాదితి ప్రమాతృభేదేనేవ విషయభేదేనాప్యేకత్ర చైతన్యే అవస్థాజ్ఞానభేదస్య వక్తవ్యతయా అవస్థాజ్ఞానానాం తత్తజ్జడవిషయకత్వమితి ఘటాదివృత్తీనాం నావస్థాజ్ఞాననివర్తకత్వే కాచిదనుపపత్తిః, న వా మూలాజ్ఞాననివర్తకత్వాపత్తిః।

న చైవమపి జీవవిషయాయా అహమాకారావృత్తేర్మూలాజ్ఞాననివర్తకత్వాపత్తిః। తస్యాః స్వయమ్ప్రకాశమానచిత్సంవలితాచిదంశమాత్రవిషయత్వాత్ , 'సోఽహమ్' ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయా అపి స్వయమ్ప్రకాశే చైతన్యే అన్తఃకరణవైశిష్ట్యేన సహ పూర్వాపరకాలవైశిష్ట్యమాత్రవిషయత్వేన చైతన్యవిషయత్వాభావాత్ – ఇతి।

కేచిత్తు - ఘటాదివృత్తీనాం తత్తదవచ్ఛిన్నచైతన్యవిషయత్వమభ్యుపగమ్య 'సర్వమానప్రసక్తౌ చ సర్వమానఫలాశ్రయాత్। శ్రోతవ్యేతివచః ప్రాహ వేదాన్తావరురుత్సయా' (బృ.వా. ౨-౪-౨౧౨) ఇతి వార్తికోక్తశ్రోతవ్యవాక్యార్థవేదాన్తనియమవిధ్యనుసారేణ వేదాన్తజన్యమేవ నియమాదృష్టసహితం బ్రహ్మజ్ఞానమప్రతిబద్ధం బ్రహ్మజ్ఞాననివర్తకమితి ఘటాదిజ్ఞానాన్న తన్నివృత్తిప్రసఙ్గః–ఇత్యాహుః।

అన్యే తు–తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యం జీవబ్రహ్మాభేదగోచరమేవ జ్ఞానం మూలాజ్ఞాననివర్తకమ్ , మూలాజ్ఞానస్య తదభేదగోచరత్వాత్ , ఇతి న చైతన్యస్వరూపమాత్రగోచరాత్ ఘటాదిజ్ఞానాత్తన్నివృత్తిప్రసఙ్గః। న చ అభేదస్య తత్త్వావేదకప్రమాణబోధ్యస్య చైతన్యాతిరేకే ద్వైతాపత్తేః చైతన్యమాత్రమభేదః ఇతి తద్గోచరం ఘటాదిజ్ఞానమప్యభేదగోచరమితి వాచ్యమ్। నహ్యభేదజ్ఞానమితి విషయతో విశేషం బ్రూమః, కిం తు తత్త్వమ్పదవాచ్యార్థధర్మిద్వయపరామర్శాదిరూపకారణవిశేషాధీనేన స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషేణ చైతన్యవిషయత్వమేవ తదభేదజ్ఞానత్వమ్।

యథా హి విశేషణవిశేష్యతత్సమ్బన్ధగోచరత్వావిశేషేఽపి విశిష్టజ్ఞానస్య విశేషణజ్ఞానాదికారణవిశేషాధీనస్వరూపసమ్బన్ధవిశేషేణ త్రిత్తితయగోచరత్వమేవ సమూహాలమ్బనవ్యావృత్తం విశిష్టజ్ఞానత్వమ్ , యథా వా 'స్థాణుత్వపురుషత్వవాన్' ఇత్యాహార్యవృత్తివ్యావృత్తం సంశయత్వమ్ , విషయతో విశేషానిరూపణాత్ ; తథా ఘటాదావపి 'సోఽయం ఘటః' ఇత్యాదిజ్ఞానస్య స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషేణ ఘటాదివిషయత్వమేవ

కేవలఘటశబ్దాదిజన్యజ్ఞానవ్యావృత్తం తదభేదజ్ఞానత్వమ్ । అతిరిక్తాభేదానిరూపణాత్ । అభావసాదృశ్యాదీనామధికరణప్రతియోగ్యాదిభిః స్వరూపసమ్బన్ధయుక్తానామ్ అధికరణేన ఆధారాధేయభావరూపః స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషః ప్రతియోగినా ప్రతియోగ్యనుయోగిభావరూపః, ఇత్యాదిప్రకారేణ స్వరూపసమ్బన్ధే అవాన్తరవిశేషకల్పనావత్ వృత్తీనాం విషయేఽపి సంయోగతాదాత్మ్యయోరతిప్రసక్త్యా విషయైః విషయవిషయిభావరూపస్వరూపసమ్బన్ధవతీనాం విషయవిశేషనిరూపణాసమ్భవే క్లృప్త ఏవ స్వరూపసమ్బన్ధే అవాన్తరవిశేషకల్పనేన అభేదజ్ఞానత్వాదిపరస్పరవైలక్షణ్యనిర్వాహాచ్చ । ఏవం చ బ్రహ్మజ్ఞానస్య అభేదాఖ్యకిఞ్చిత్సంసర్గగోచరత్వానభ్యుపగమాత్ న వేదాన్తానామఖణ్డార్థత్వహానిరపి–ఇత్యాహుః ।

బ్రహ్మజ్ఞానస్య మూలాజ్ఞాననివర్తకత్వసమర్థనమ్

నను – ఘటాదిజ్ఞానవత్ బ్రహ్మజ్ఞానస్యాపి న మూలాజ్ఞాననివర్తకత్వం యుక్తమ్ , నివర్తకత్వే తదవస్థానాసహిష్ణుత్వరూపస్య విరోధస్య తన్త్రత్వాత్ , కార్యస్య చోపాదానేన సహ తాదృశవిరోధాభావాత్ ఇతి చేత్ – న - కార్యకారణయోః అన్యత్ర తాదృశవిరోధాదర్శనేఽపి ఏకవిషయజ్ఞానాజ్ఞానభావప్రయుక్తస్య తాదృగ్విరోధస్య అత్ర సత్త్వాత్ , కార్యకారణయోరప్యగ్నిసంయోగపటయోః తాదృశవిరోధస్య దృష్టేశ్చ । న చ అగ్నిసంయోగాత్ అవయవవిభాగప్రక్రియయా అసమవాయికారణసంయోగనాశాదేవ పటనాశః నాగ్నిసంయోగాదితివాచ్యమ్ । దగ్ధపటేఽపి పూర్వసంస్థానానువృత్తిదర్శనేన ముద్గరచూర్ణీకృతఘటవదవయవవిభాగాదర్శనాత్ తత్ర అవయవవిభాగాదికల్పనాయా అప్రామాణికత్వాత్ । నాపి తత్ర తన్తూనామపి దాహేన సమవాయికారణనాశాత్ పటనాశ ఇతి యుక్తమ్ । అంశుతన్త్వాదిభిస్సహ యుగపదేవ పటస్య దాహదర్శనేన క్రమకల్పనాయోగాత్ । యతోఽధస్తాత్ నావయవనాశః తత్రావయవే అగ్నిసంయోగాదేవ నాశస్య వాచ్యత్వాత్ ।

బ్రహ్మజ్ఞాననివర్తకనిరూపణమ్

నను–అస్త్వేతదేవమ్ , తథాపి సవిలాసాజ్ఞాననాశకమిదం బ్రహ్మజ్ఞానం కథం నశ్యేత్ , నాశకాన్తరస్యాభావాత్ – ఇతి చేత్ , న–యథా కతకరజః సలిలేన సంయుజ్య పూర్వయుక్తరజోఽన్తరవిశ్లేషం జనయత్ స్వవిశ్లేషమపి జనయతి, తథా ఆత్మన్యధ్యస్యమానం బ్రహ్మజ్ఞానం పూర్వాధ్యస్తసర్వప్రపఞ్చం నివర్తయత్ స్వాత్మానమపి నివర్తయతీతి కేచిత్ ।

అన్యే తు అన్యన్నివర్త్య స్వయమపి నివృత్తౌ దగ్ధలోహపీతామ్బున్యాయముదాహరన్తి ।

అపరే తు అత్ర దగ్ధతృణకూటదహనోదాహరణమాహుః ।

న చ ధ్వంసస్య ప్రతియోగ్యతిరిక్తజన్యత్వనియమః । అప్రయోజకత్వాత్ , నిరిన్ధనదహనాది ధ్వంసే వ్యభిచారాచ్చ । న చ - ధ్వంసస్య ప్రతియోగిమాత్రజన్యత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ కారణాన్తరమవశ్యం వాచ్యమ్ , నిరిన్ధనదహనాదిధ్వంసేఽపి కాలాదృష్టేశ్వరేచ్ఛాదికారణాన్తరమస్తి ఇతి - వాచ్యమ్ । అతిప్రసఙ్గాపరిజ్ఞానాత్ । న చ 'ఘటాదిధ్వంసస్యాపి కారణాన్తరనిరపేక్షత్వం స్యాత్' ఇత్యతిప్రసఙ్గః । ధ్వంసమాత్రే కారణాన్తరనైరపేక్ష్యానభిధానాత్ । న చ ఘటధ్వంసదృష్టాన్తేన బ్రహ్మజ్ఞానధ్వంసస్య కారణాన్తరాపేక్షాసాధనమ్ । తద్దృష్టాన్తేన ముద్గరపతనాపేక్షాయా అపి సాధనాపత్తేః । నాపి జ్ఞానధ్వంసత్వసామ్యాత్ ఘటజ్ఞానాదిధ్వంసస్యాపి కారణాన్తరనైరపేక్ష్యం స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గః । సేన్ధనానలధ్వంసస్య జలసేకాదిదృష్టకారణాపేక్షత్వేఽపి నిరిన్ధనానలధ్వంసస్య తదనపేక్షత్వవత్ , జాగ్రజ్జ్ఞానధ్వంసస్య విరోధివిశేషగుణాన్తరాపేక్షత్వేఽపి సుషుప్తిపూర్వజ్ఞానధ్వంసస్య తదనపేక్షత్వవచ్చ, మూలాజ్ఞాననివర్తకజ్ఞానధ్వంసస్య కారణాన్తరసాపేక్షత్వేఽపి తన్నివర్తకజ్ఞానధ్వంసస్య తదనపేక్షత్వోపపత్తేః । నాపి కారణాన్తరనైరపేక్ష్యే స్వోత్పత్త్యుత్తరక్షణ ఏవ నాశః స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గః । ఇష్టాపత్తేః । తదుత్పత్త్యుత్తరక్షణ ఏవ బ్రహ్మధ్వస్తనిఖిలప్రపఞ్చదాహేన తదన్తర్గతస్య తస్యాపి తదైవ దాహాభ్యుపగమాత్ , నిరిన్ధనదహనధ్వంసన్యాయేన బ్రహ్మజ్ఞానధ్వంసస్యాపి కాలాదృష్టేశ్వరేచ్ఛాదికారణాన్తరజన్యత్వేఽప్యవిరోధాచ్చ, 'సర్వప్రపఞ్చనివృత్త్యనన్తరమ్ ఏకశేషస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య నివృత్తిః' ఇత్యనభ్యుపగమేన యుగపత్ సర్వదాహే పూర్వక్షణే చిదవిద్యాసమ్బన్ధరూపస్య ద్రవ్యాన్తరరూపస్య వా కాలస్య ఈశ్వరప్రసాదరూపస్యాన్తఃకరణగుణవిశేషస్య వా అదృష్టస్య అన్యేషాం చ సత్త్వాత్ । న చ – తత్ర జ్ఞానాతిరిక్తకారణాపేక్షణే బ్రహ్మజ్ఞానస్య అమిథ్యాత్వప్రసఙ్గః, జ్ఞానైకనివర్త్యత్వం మిథ్యాత్వమిత్యభ్యుపగమాత్ ఇతి వాచ్యమ్ । జ్ఞానాఘటితసామగ్ర్యనివర్త్యత్వే సతి జ్ఞాననివర్త్యత్వస్య తదర్థత్వాత్ । 'నాన్యః పన్థాః' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇతి శ్రుతేరపి తత్రైవ తాత్పర్యాత్ । అతో యుక్త ఏవ దగ్ధదాహ్యదహనాదిన్యాయః ।

కేచిత్తు - వృత్తిరూపం బ్రహ్మజ్ఞనం నాజ్ఞానతన్మూలప్రపఞ్చనిబర్హకమ్ । అజ్ఞానస్య ప్రకాశనివర్త్యత్వనియమేన జడరూపవృత్తినివర్త్యత్వాయోగాత్ । కిం తు తదారూఢచైతన్యప్రకాశః తన్నివర్తకః । స్వరూపేణ తస్య అజ్ఞానాదిసాక్షితయా తదనివర్తకత్వేఽపి అఖణ్డాకారవృత్త్యుపారూఢస్య తస్య తన్నివర్తకత్వోపపత్తేః । 'తృణాదేర్భాసికాఽప్యేషా సూర్యదీప్తిస్తృణం దహేత్ । సూర్యకాన్తముపారుహ్య తన్న్యాయం తత్ర యోజయేత్ ॥' ఇత్యభియుక్తోక్తేః । ఏవం చ, యథా (కిఞ్చిత్) కాష్ఠముపారుహ్య

గ్రామనగరాదికం దహన్ వహ్నిః దహత్యేవ తదపి కాష్ఠమ్ , తథా చరమవృత్తిముపారుహ్య నిఖిలప్రపఞ్చమున్మూలయన్ అఖణ్డచైతన్యప్రకాశః తన్నివర్తనేఽపి ప్రగల్భత ఇతి తన్నాశే న కాచిదనుపపత్తిః – ఇత్యహుః ।

అన్యే తు – బ్రహ్మజ్ఞానమజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమ్ , జ్ఞానాజ్ఞానయోరేవ సాక్షాద్విరోధాత్ , ప్రపఞ్చస్య తు ఉపాదాననాశాన్నాశ ఇతి ప్రపఞ్చాన్తర్గతబ్రహ్మజ్ఞానస్యాపి తత ఏవ నాశః । న చ ప్రపఞ్చస్య జ్ఞానానివర్త్యత్వే మిథ్యాత్వానుపపత్తిః । ప్రపఞ్చనివృత్తేః సాక్షాత్ జ్ఞానజన్యత్వాభావేఽపి జ్ఞానజన్యాజ్ఞాననాశజన్యత్వాత్ , సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా జ్ఞానైకనివర్త్యత్వం మిథ్యాత్వమిత్యఙ్గీకారాత్ । ఏవం చ తత్త్వసాక్షాత్కారోదయేఽపి జీవన్ముక్తస్య దేహాదిప్రతిభాస ఉపపద్యతే । ప్రారబ్ధకర్మణా ప్రతిబన్ధేన, తత్త్వసాక్షాత్కారోదయేఽపి ప్రారబ్ధకర్మతత్కార్యదేహాదిప్రతిభాసానువృత్త్యా, ఉపాదానావిద్యాలేశానువృత్త్యుపపత్తేః । అజ్ఞానవత్ ప్రపఞ్చస్యాపి సాక్షాత్ బ్రహ్మసాక్షాత్కారనివర్త్యత్వే నాయముపపద్యతే । విరోధిని బ్రహ్మసాక్షాత్కారే సతి ప్రారబ్ధకర్మణః స్వయమేవావస్థానాసమ్భవేన అవిద్యాలేశనివృత్తిప్రతిబన్ధకత్వాయోగాత్ - ఇత్యాహుః ॥

॥ ఇతి శాస్త్రసిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే తృతీయః పరిచ్ఛేదః ॥

చతుర్థపరిచ్ఛేదః

జీవన్ముక్తిసదసద్భావోపపాదనమ్

అథ కోఽయమవిద్యాలేశః, యదనువృత్త్యా జీవన్ముక్తిః ?

ఆవరణవిక్షేపశక్తిమత్యా మూలావిద్యాయాః ప్రారబ్ధకర్మవర్తమానదేహాద్యనువృత్తిప్రయోజకో విక్షేపశక్త్యంశ ఇతి కేచిత్ ।

క్షాలితలశునభాణ్డానువృత్తలశునవాసనాకల్పోఽవిద్యాసంస్కార ఇతి – అన్యే ।

దగ్ధపటన్యాయేనానువృత్తా మూలావిద్యైవేతి – అపరే ।

సర్వజ్ఞాత్మగురవస్తు – విరోధిసాక్షాత్కారోదయే లేశతోఽప్యవిద్యానువృత్త్యసమ్భవాత్ జీవన్ముక్తిశాస్త్రం శ్రవణాదివిధ్యర్థవాదమాత్రమ్ , శాస్త్రస్య జీవన్ముక్తిప్రతిపాదనే ప్రయోజనాభావాత్ । అతః కృతనిదిధ్యాసనస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారోదయమాత్రేణ సవిలాసవాసనావిద్యానివృత్తిః – ఇత్యపి కఞ్చిత్ పక్షమాహుః ।

అవిద్యానివృత్తిస్వరూపవిచారః

అథ కేయమవిద్యానివృత్తి: ?

ఆత్మైవేతి బ్రహ్మసిద్ధికారాః । న చ తస్య నిత్య(త్వేన)సిద్ధత్వాత్ జ్ఞానవైయర్థ్యమ్ । అసతి జ్ఞానే అనర్థహేత్వవిద్యాయా విద్యమానతయా అనర్థమపి తి ష్ఠేదితి తదన్వేషణాత్ , 'యస్మిన్ సతి అగ్రిమక్షణే యస్య సత్త్వం యద్వ్యతిరేకే చ అభావః తత్ తత్సాధ్యమ్' ఇతి లక్షణానురోధేన ఆత్మరూపాయా అప్యవిద్యానివృత్తేః జ్ఞానసాధ్యత్వాచ్చ । జ్ఞానే సతి అగ్రిమక్షణే ఆత్మరూపావిద్యానివృత్తిసత్త్వం తద్వ్యతిరేకే తత్ప్రతియోగ్యవిద్యారూపః తదభావ ఇతి ఉక్తలక్షణసత్త్వాత్ ।

ఆత్మన్యైవ అవిద్యానివృత్తిః । సా చ న సతీ । అద్వైతహానేః । నాప్యసతీ । జ్ఞానసాధ్యత్వాయోగాత్ । నాపి సదసద్రూపా । విరోధాత్ । నాప్యనిర్వాచ్యా, అనిర్వాచ్యస్య సాదేః అజ్ఞానోపాదానకత్వనియమేన ముక్తావపి తదుపాదానాజ్ఞానానువృత్త్యాపత్తేః, జ్ఞాననివర్త్యత్వాపత్తేశ్చ । కిన్తు ఉక్తప్రకారచతుష్టయోత్తీర్ణా పఞ్చమప్రకారా ఇతి ఆనన్దబోధాచార్యాః ।

అవిద్యావత్ తన్నివృత్తిరప్యనిర్వాచ్యైవ । న చ తదనువృత్తౌ తదుపాదానాజ్ఞానస్యాప్యనువృత్తినియమాత్ అనిర్మోక్షప్రసఙ్గః । తదనువృత్తౌ ప్రమాణాభావాత్ । ఉత్పత్తేః ప్రథమసమయమాత్రసంసర్గిభావవికారత్వవత్ నివృత్తేరపి చరమసమయమాత్రసంసర్గిభావవికారత్వోపపత్తేః । అత ఏవ, యథా పూర్వం పశ్చాచ్చ 'ఉత్పత్స్యతే' 'ఉత్పన్నః' ఇతి భావిభూతభావేన వ్యవహ్రియమాణాయా ఉత్పత్తేః ప్రథమసమయమాత్రే 'ఉత్పద్యతే' ఇతి వర్తమానత్వవ్యవహారః, తథా పూర్వం పశ్చాచ్చ 'నివర్తిష్యతే' 'నివృత్తః' ఇతి భావిభూతభావేన వ్యవహ్రియమాణాయా నివృత్తేః చరమసమయమాత్రే 'నివర్తతే' 'నశ్యతి' 'ధ్వంసతే' ఇతి వర్తమానత్వవ్యపదేశః । నివృత్తేరనువృత్తౌ తు చిరశకలితేఽపి ఘటే 'ఇదానీం నివర్తతే' ఇత్యాదివ్యవహారః స్యాత్ । ఆఖ్యాతానాం ప్రకృత్యర్థగతవర్తమానత్వాద్యర్థాభిధాయిత్వాత్ ।

నను చ తేషాం స్వాభిహితసఙ్ఖ్యాశ్రయప్రకృత్యర్థకర్తృకర్మగతవర్తమానత్వాద్యర్థాభిధాయకత్వం స్వాభిహితప్రకృత్యర్థానుకూలవ్యాపారగతవర్తమానత్వాద్యర్థాభిధాయకత్వం వా అస్తు । తథా చ నివృత్తిక్రియాకర్తుశ్చిరచూర్ణితస్య ఘటస్య తద్గతనివృత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య చ అవర్తమానత్వాత్ నోక్తాతిప్రసఙ్గ–ఇతి చేత్ , న – ఆద్యే ఉత్పన్నేఽపి ఘటే ఉత్పద్యత ఇతి వ్యవహారాపత్తేః । ఉత్పత్తిక్రియాకర్తుర్ఘటస్య వర్తమానత్వాత్ । ద్వితీయే

ఆమవాతజడీకృతకలేవరే ఉత్థానానుకూలయత్నవతి ఉత్థానానుదయేఽపి 'ఉత్తిష్ఠతి' ఇతి వ్యవహారాపత్తేః । ఆఖ్యాతార్థస్య ప్రకృత్యర్థభూతోత్థానానుకూలస్య యత్నరూపవ్యాపారస్య వర్తమానత్వాత్ । తస్మాత్ ప్రకృత్యర్థగతమేవ వర్తమానత్వాది ఆఖ్యాతార్థ ఇతి, ధ్వంసస్య స్థాయిత్వే చిరనివృత్తేఽపి ఘటే 'నివర్తతే' ఇతి వ్యవహారో దుర్వారః ।

యది చ ముద్గరాదిశకలితే ఘటే ధ్వంసో నామ కశ్చిదభావః తత్ప్రతియోగికః స్థాయీ భూతలాద్యాశ్రితః ఉపేయేత, తదా కపాలమాలాపసరణే తదనపసరణేఽపి మణికశరవాదికపాలవ్యావృత్తకపాలసంస్థానవిశేషాదర్శనే చ కిమితి స ప్రత్యక్షో న స్యాత్ ।

కపాలసంస్థానవిశేషాదినా అనుమేయో ఘటాదిధ్వంసో న ప్రత్యక్ష ఇతి చేత్ తర్హి తేన ముద్గరనిపాతకాలీనస్య ఉత్పత్తివద్భావవికారరూపతయా ప్రతియోగ్యాశ్రితధ్వంసస్య అనుమానం సమ్భవతీతి న తతః పశ్చాదనువర్తమానప్రతియోగ్యధికరణాశ్రితాభావరూపధ్వంససిద్ధిః । 'ఇహ భూతలే ఘటో ధ్వస్తః' ఇతి భూతలే ధ్వంసాధికరణత్వవ్యవహారస్య 'ఇహ భూతలే ఘట ఉత్పన్నః' ఇతివత్ భావవికారయుక్తప్రతియోగ్యధికరణత్వవిషయత్వోపపత్తేః । ఘటధ్వంసానన్తరం భూతలే ఘటాభావవ్యవహారస్య ఘటాపసరణానన్తరం తదభావవ్యవహారవత్ సమయవిశేషసంసర్గ్యత్యన్తాభావావలమ్బనతోపపత్త్యా ధ్వంసవిషయత్వస్యాకల్పనీయత్వాచ్చ ।

ఏవం సతి ఘటోత్పత్తేః పూర్వం తదభావవ్యవహారోఽపి అత్యన్తాభావేన చరితార్థ ఇతి ప్రాగభావోఽపి న స్యాదితి చేత్ , సోఽపి మాభూత్ । నన్వేవం 'ప్రాగభావాధారకాలః పూర్వకాలః' 'ధ్వంసాధారః ఉత్తరకాలః' ఇతి నిర్వచనాసమ్భవాత్ కాలే పూర్వోత్తరాదివ్యవహారః కిమాలమ్బనః స్యాత్ ? ఘటాదిషు ప్రతియోగిత్వాదివ్యవహారవత్ అఖణ్డకిఞ్చిద్ధర్మగోచరోఽస్తు । అభావస్వరూపస్థాయిధ్వంసాభ్యుపగమేఽపి తేషు ధ్వంసత్వాదేరఖణ్డస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్ । న చ జన్యాభావత్వరూపం సఖణ్డమేవ ధ్వంసత్వమ్ । ధ్వంసప్రాగభావరూపస్య ఘటస్య తద్ధ్వంసత్వాపత్తేః । న చ సప్తమపదార్థరూపాభావత్వం వివక్షితమ్ । ఘటస్య ప్రాగభావం ప్రత్యపి ధ్వంసత్వాభావప్రసఙ్గేన ఘటకాలే ప్రగభావోత్తరకాలత్వవ్యవహారస్య నిరాలమ్బనత్వాపత్తేః । న చ ప్రతియోగ్యతిరిక్తః ప్రాగభావధ్వంసః । తథా సతి, తుల్యన్యాయతయా ధ్వంసప్రాగభావోఽపి ప్రతియోగ్యతిరిక్తః స్యాదితి, ప్రాగభావధ్వంసస్యాపి ప్రాగభావోఽన్యః, తస్యాపి కశ్చిత్ ధ్వంసః, తస్యాపి ప్రాగభావోఽన్యః, ఇత్యప్రామాణికానవధికధ్వంసప్రాగభావకల్పనాపత్తేః । న చాన్యత్ ధ్వంసత్వమ్ ఆత్మాశ్రయాదిశూన్యం నిర్వక్తుం శక్యమ్ , ఏవం ప్రాగభావత్వమపి, ఇత్యన్యత్ర విస్తరః ।

తస్మాన్న పూర్వం ప్రాగభావః, న చ పశ్చాత్ ధ్వంసాభావః, మధ్యే పరం కిఞ్చిత్కాలమ్ అనిర్వచనీయోత్పత్తిస్థితిధ్వంసరూపభావవికారవాన్ ఘటాద్యధ్యాసః I ఏవం చ అవిద్యానివృత్తిరపి బ్రహ్మసాక్షాత్కారోదయానన్తరక్షణవర్తీ కశ్చిద్భావవికార ఇతి తస్యా ముక్తావనువృత్త్యభావాత్ న తదనిర్వాచ్యత్వే కశ్చిద్దోష ఇతి– అద్వైతవిద్యాచార్యాః I

మోక్షస్య స్థిరపురుషార్థత్వోపపాదనమ్

నన్వేవమవిద్యానివృత్తేః క్షణికత్వే మోక్షః స్థిరపురుషార్థో న స్యాదితి చేత్ , భ్రాన్తోఽసి I న హ్యవిద్యానివృత్తిః స్వయమేవ పురుషార్థ ఇతి తస్యా జ్ఞానసాధ్యత్వముపేయతే I తస్యాః సుఖదుఃఖాభావేతరత్వాత్ I కిం తు అఖణ్డానన్దావారకసంసారదుఃఖహేత్వవిద్యోచ్ఛేదే అఖణ్డానన్దస్ఫురణం సంసారదుఃఖోచ్ఛేదశ్చ భవతీతి తదుపయోగితయా తస్యాస్తత్త్వజ్ఞానసాధ్యత్వముపేయతే I

చిత్సుఖాచార్యాస్తు – దుఃఖాభావోఽపి ముక్తౌ న స్వతః పురుషార్థః I సర్వత్ర దుఃఖాభావస్య స్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకాభావతయా సుఖశేషత్వాత్ I సుఖస్యైవ స్వతః పురుషార్థత్వమ్ అన్యేషాం సర్వేషామపి తచ్ఛేషత్వమితి సుఖసాధనతాజ్ఞానస్యైవ ప్రవర్తకత్వే సమ్భవతి, దుఃఖాభావస్యాపి స్వతః పురుషార్థత్వం పరికల్ప్య తత్సాధనప్రవర్తకసంగ్రహాయ ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య ఇచ్ఛావిషయత్వప్రవేశేన గురుఘటితస్య ప్రవర్తకత్వకల్పనాయోగాత్ I న చ దుఃఖాభావ ఏవ స్వతఃపురుషార్థః తచ్ఛేషతయా సుఖం కామ్యమితి వైపరీత్యాపత్తిః I బహుకాలదుఃఖసాధ్యేఽపి క్షణికసుఖజనకే నిన్దితగ్రామ్యధర్మాదౌ ప్రవృత్తిదర్శనాత్ I తత్ర క్షణికసుఖకాలీనదుఃఖాభావస్య పురుషార్థత్వే తదర్థం బహుకాలదుఃఖానుభవాయోగాత్ I న చ తత్ర క్షణికసుఖస్య పురుషార్థత్వేఽపి దోషతౌల్యమ్ I భావరూపే సుఖే ఉత్కర్షాపకర్షయోరనుభవసిద్ధత్వేన క్షణమప్యత్యుత్కృష్టసుఖార్థం బహుకాలదుఃఖానుభవోపపత్తేః I దుఃఖాభావే చోత్కర్షా(ద్య)(పకర్షా)సమ్భవాత్ I తస్మాత్ ముక్తౌ సంసారదుఃఖనివృత్తిరప్యవిద్యానివృత్తివత్ సుఖశేష ఇతి అనవచ్ఛిన్నానన్దప్రాప్తిరేవ స్వతఃపురుషార్థ ఇత్యాహుః I

నిత్యసిద్ధమోక్షముద్దిశ్య సాధనానుష్ఠానే ప్రవృత్త్యుపపాదనమ్

నన్వనవచ్ఛిన్నానన్దః ప్రత్యగ్రూపతయా నిత్యమేవ ప్రాప్తః I సత్యమ్ I నిత్యప్రాప్తోఽపి అనవచ్ఛిన్నానన్దః తమావృత్య తద్విపరీతమనర్థం ప్రదర్శయన్త్యా అవిద్యయా సంసారదశాయామసత్కల్పత్వం నీత ఇతి అకృతార్థతాఽభూత్ I నివర్తితాయాం చ తస్యాం

నిరస్తే నిఖిలానర్థవిక్షేపే స్వకణ్ఠగతవిస్మృతకనకాభరణవత్ ప్రాప్యత ఇవేతి ఔపచరికీ తస్య ప్రాప్తవ్యతేతి కేచిత్ ।

అన్యే తు - సంసారదశయాం 'నాస్తి, న ప్రకాశతే' ఇతి వ్యవహారయోగ్యత్వరూపాజ్ఞానావరణప్రయుక్తస్య 'మమ నిరతిశయానన్దో నాస్తి' ఇతి ప్రత్యయస్య సర్వసిద్ధత్వాత్ తదాలమ్బనభూతః కశ్చిత్ బ్రహ్మానన్దస్యాభావః కాల్పనికో యావదవిద్యమనువర్తతే,అవిద్యానివృత్తౌ చ తన్మూలత్వాన్నివర్తత ఇతి, 'యస్మిన్ సత్యగ్రిమక్షణే' ఇత్యాదిలక్షణానురోధేన ముఖ్యమేవ తస్య ప్రాప్యత్వమ్ ఇత్యాహుః ।

అపరే తు - అవేద్యస్యాపురుషార్థత్వాత్ సంసారదశాయాం సదప్యనవచ్ఛిన్నసుఖమ్ ఆపరోక్ష్యాభావాత్ న పురుషార్థః । న చ– స్వరూపజ్ఞానేనాపరోక్ష్యం తదాప్యస్తి, తస్య సర్వదా స్వరూపసుఖాభిన్నత్వాత్ , వృత్తిజ్ఞానేనాపరోక్ష్యం తు న ముక్తావపీతి–వాచ్యమ్ । న హి స్వవ్యవహారానుకూలచైతన్యాభేదమాత్రమాపరోక్ష్యమ్ । ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యాభివ్యక్తౌ తదభిన్నస్య ఘటగన్ధస్యాపి ఆపరోక్ష్యాపత్తేః । కిన్తు అనావృతార్థస్య తదభేదః । తథా చ అనావృతత్వాంశః తత్త్వసాక్షాత్కారే సత్యేవేతి నిరతిశయసుఖాపరోక్ష్యస్య పురుషార్థస్య విద్యాప్రాప్యత్వం యుక్తమ్ ఇత్యాహుః ।

ఇతరే తు–అస్తు వ్యవహారానుకూలచైతన్యాభేదమాత్రమాపరోక్ష్యమ్ , తథాఽపి అజ్ఞానమహిమ్నా జీవభేదవత్ చిదానన్దభేదోఽపి అధ్యస్త ఇతి సంసారదశాయాం పురుషాన్తరస్య పురుషాన్తరచైతన్యాపరోక్ష్యవత్ అనవచ్ఛిన్నసుఖాపరోక్ష్యమపి నాస్తి । అజ్ఞాననివృత్తౌ తు చిదానన్దభేదప్రవిలయాత్తదాపరోక్ష్యమితి తస్య విద్యాసాధ్యత్వమ్ ఇత్యాహుః ।

ముక్తస్వరూపవిచారః

అథ విద్యోదయే సతి ఉపాధివిలయాదపేతజీవభావస్య కిమీశ్వరభావాపత్తిర్భవతి, ఉత శుద్ధచైతన్యమాత్రరూపేణావస్థానమ్ ? ఇతి వివేచనీయమ్ ।

ఉచ్యతే–ఏకజీవవాదే తదేకాజ్ఞానకల్పితస్య జీవేశ్వరవిభాగాదికృత్స్నభేదప్రపఞ్చస్య తద్విద్యోదయే విలయాత్ నిర్విశేషచైతన్యరూపేణైవావస్థానమ్ ।

అనేకజీవవాదమభ్యుపగమ్య బద్ధముక్తవ్యవస్థాఙ్గీకారేఽపి యద్యపి కస్యచిత్ విద్యోదయే తదవిద్యాకృతప్రపఞ్చవిలయేఽపి బద్ధపురుషాన్తరావిద్యాకృతః జీవేశ్వరవిభాగాదిప్రపఞ్చోఽనువర్తతే, తథాపి 'జీవ ఇవేశ్వరోఽపి ప్రతిబిమ్బవిశేషః' ఇతి పక్షే ముక్తస్య బిమ్బభూతశుద్ధచైతన్యరూపేణైవావస్థానమ్ । అనేకోపాధిషు ఏకస్య ప్రతిబిమ్బే సతి

ఏకోపాధివిలయే తత్ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభావేనైవావస్థానౌచిత్యేన ప్రతిబిమ్బాన్తరత్వాపత్త్యసమ్భవాత్ । తత్సమ్భవే కదాచిజ్జీవరూపప్రతిబిమ్బాన్తరత్వాపత్తేరపి దుర్వారత్వేన అవచ్ఛేదపక్ష ఇవ ముక్తస్య పునర్బన్ధాపత్తేః । అత ఏవ అనేకజీవవాదే అవచ్ఛేదపక్షో నాద్రియతే । యదవచ్ఛేదేన ముక్తిః తదవచ్ఛేదేనాన్తఃకరణాన్తరసంసర్గే పునరపి బన్ధాపత్తేః ।

"ప్రతిబిమ్బో జీవః విమ్బస్థానీయ ఈశ్వరః ఉభయానుస్యూతం శుద్ధచైతన్యమ్" , ఇతి పక్షే తు ముక్తస్య యావత్సర్వముక్తిసర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వసర్వేశ్వరత్వసత్యకామత్వాదిగుణపరమేశ్వరభావాపత్తిరిష్యతే । యథా–అనేకేషు దర్పణేషు ఏకస్య ముఖస్యప్రతిబిమ్బే సతి ఏకదర్పణాపనయే తత్ప్రతిబిమ్బో బిమ్బభావేనావతిష్ఠతే, న తు ముఖమాత్రరూపేణ, తదానీమపి దర్పణాన్తరసన్నిధానప్రయుక్తస్య ముఖే బిమ్బత్వస్యానపాయాత్ ; తథా ఏకస్య బ్రహ్మచైతన్యస్య అనేకేషూపాధిషు ప్రతిబిమ్బే సతి ఏకస్మిన్ ప్రతిబిమ్బే విద్యోదయే తేన తదుపాధివిలయే తత్ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభావేనావస్థానావశ్యమ్భావాత్ । న చ ముక్తస్య అవిద్యాఽభావాత్ సత్యకామత్వాదిగుణవిశిష్టసర్వేశ్వరత్వానుపపత్తిః । తదవిద్యాఽభావేఽపి తదానీం బద్ధపురుషాన్తరావిద్యాసత్త్వాత్ । న హి ఈశ్వరస్యేశ్వరత్వం సత్యకామాదిగుణవైశిష్ట్యం చ స్వావిద్యాకృతమ్ , తస్య నిరఞ్జనత్వాత్ । కిం తు బద్ధపురుషావిద్యాకృతమేవ తత్సర్వమేష్టవ్యమ్ ।

న చ 'యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి, తథేతః ప్రేత్య భవతి' (ఛా.ఉ.3-౧౪) 'తం యథాయథోపాసతే' (ముద్గలోపనిషత్.3) ఇత్యాదిశ్రుతిషు సగుణోపాసకానామపి ఈశ్వరసాయుజ్యశ్రవణాన్ముక్తేః సగుణవిద్యాఫలావిశేషాపత్తిః । సగుణోపాసకానామఖణ్డసాక్షాత్కారాభావాత్ నావిద్యానివృత్తిః, న వా తన్మూలాహఙ్కారాదేర్విలయః । ఆవరణానివృత్తేర్నాఖణ్డానన్దస్ఫురణమ్ । 'జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహిత్వాచ్చ' (బ్ర.సూ. ౪-౪-౧౭) 'భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ' (బ్ర.సూ.౪-౪-౨౧) ఇత్యాదిసూత్రోక్తన్యాయేన తేషాం పరమేశ్వరేణ భోగసామ్యేఽపి సఙ్కల్పమాత్రాత్ స్వభోగోపయుక్తదివ్యదేహేన్ద్రియవనితాదిసృష్టిసామర్థ్యేఽపి సకలజగత్సృష్టిసంహారాదిస్వాతన్త్ర్యలక్షణం న నిరవగ్రహమైశ్వర్యమ్ , ముక్తానాం తు నిస్సన్ధిబన్ధమీశ్వరభావం ప్రాప్తానాం తత్సర్వమితి మహతో విశేషస్య సద్భావాత్ । న చ పరమేశ్వరస్య రఘునాథాద్యవతారే తమస్విత్వదుఃఖసంసర్గాదిశ్రవణాత్ ముక్తానామీశ్వరభావే పునర్బన్ధాపత్తిః । తస్య విప్రశాపామోఘత్వాదిస్వకృతమర్యాదాపరిపాలనాయ కథఞ్చిత్ భృగుశాపాది సత్యత్వం

ప్రత్యాయయితుం నటవదీశ్వరస్య తదభినయమాత్రపరత్వాత్ । అన్యథా తస్య నిత్యముక్తత్వనిరవగ్రహస్వాతన్త్ర్యసమాభ్యధికరాహిత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ । తస్మాద్యావత్సర్వముక్తి పరమేశ్వరభావో ముక్తస్యేతి బిమ్బేశ్వర (పక్షే) (వాదే) న కశ్చిద్దోషః ॥

అయమేవ పక్షః శ్రుతిసూత్రభాష్యాద్యనుగుణః । తథా హి- సమన్వయాధ్యాయే తావత్ 'దహర ఉత్తరేభ్యః' (బ్ర.సూ.౧-౩-౧౪) ఇత్యధికరణే 'అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్ అన్తరాకాశః' (ఛా.ఉ.౮-౧-౧) ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టో దహరాకాశో న భూతాకాశః, నాపి జీవః, కిం తు పరమేశ్వరః, ఉత్తరేభ్యో - వాక్యశేషేభ్యః । 'ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే' 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః' (ఛా.ఉ.౮-౧-౩) 'ఏష ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః' (ఛా.ఉ.౮-౧-౫) ఇత్యాదినా ప్రతిపాద్యమానేభ్యో ద్యావాపృథివ్యాద్యాధారత్వలక్షణగుణేభ్యో 'హేతుభ్య' ఇతి నిర్ణీయ 'ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు' (బ్ర.సూ. ౧-౩-౧౯) ఇతి సూత్రాన్తరేణ దహరవిద్యానన్తరమిన్ద్రప్రజాపతిసంవాదే 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా.ఉ. ౮-౭-౩) ఇత్యాదినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకయుక్తమాత్మానముపదేశ్యముపక్షిప్య 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఏష ఆత్మా' (ఛా.ఉ.౮-౭-౪) ఇతి జాగ్రదవస్థాయాం ద్రష్టృత్వేనాక్షిసన్నిహితస్య 'య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతి ఏష ఆత్మా'(ఛా.ఉ. ౮-౧౦-౧) స్వప్నావస్థాపన్నస్య తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాతి ఏష ఆత్మా' (ఛా.ఉ.౮-౧౧-౧) ఇతి సుషుప్త్యవస్థాపన్నస్య 'ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః' (ఛా.ఉ.౮-౧౨-౩) ఇత్యవస్థాత్రయోత్తీర్ణస్య చ జీవస్యోపదేశాత్ జీవేఽప్యస్తి అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకమితి న తద్దహరాకాశస్య పరమేశ్వరత్వనిర్ణాయకమ్ । 'య ఏష స్వప్నే' ఇత్యాదిపర్యాయేషు ప్రతిపర్యాయం 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి' (ఛా.ఉ.౮-౧౦-౪) ఇతి శ్రవణేన 'స్ఫుటస్వప్నాదిజీవలిఙ్గానాం ద్వితీయాదిపర్యాయాణామేవ జీవవిషయత్వం ప్రథమపర్యాయస్య చ బ్రహ్మవిషయత్వం' ఇతి చోద్యానవకాశాత్–ఇత్యాశఙ్క్య తత్ర చతుర్థపర్యాయే నిరూప్యమాణః సకలబన్ధవినిర్ముక్తత్వేనావిర్భూతస్వరూపో జీవః ప్రతిపాద్యః, న తు సాంసారికావస్థాభేదకలుషితః, తత్ర సత్యసఙ్కల్పత్వాదిగుణబాధాత్ అవస్థాత్రయోపన్యాసస్య తత్తదవస్థాదోషాభిధానేన చతుర్థపర్యాయోపదేశశేషత్వప్రతిపత్తేః' ఇతి సమాదధానః సూత్రకారః చతుర్థపర్యాయే ప్రతిపాద్యస్య ముక్తస్యేశ్వరభావాపత్తిం స్పష్టమాహ । తదభావే ముక్తేఽపి సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యయోగాత్ అనుక్రాన్తస్య గుణాష్టకస్య ఈశ్వరాదన్యత్రాపి భావే కృతశఙ్కాపరిహారాలాభాచ్చ । తస్మిన్ సూత్రే 'తస్మాత్ యదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమపారమార్థికం జైవం రూపం

కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిదోషకలుషితమనేకానర్థయోగి తద్విలయనేన తద్విపరీతమపహతపాప్మత్వాదిగుణకం పారమేశ్వరం రూపం విద్యయా ప్రతిపద్యతే' ఇతి భాష్యకారోఽప్యతిస్పష్టం ముక్తస్య సగుణేశ్వరభావాపత్తిమాహ ।

అవిరోధాధ్యాయేఽపి 'ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతే ఏష ఉ ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతే' (కౌ.ఉ.3-౮) ఇత్యాదిశ్రుతేః తత్తత్కర్మకర్తృత్వేన తత్తత్కర్మకారయితృత్వేన చ ఉపకార్యోపకారకభావేనావగతయోః జీవేశ్వరయోః అంశాంశిభావరూపసమ్బన్ధ నిరూపణార్థత్వేనావతారితే 'అంశో నానావ్యపదేశాత్' (బ్ర.సూ. ౨-3-౪3) ఇత్యధికరణే 'జీవస్యేశ్వరాంశత్వాభ్యుపగమే తదీయేన సంసారదుఃఖభోగేన ఈశ్వరస్యాపి దుఃఖిత్వం స్యాత్ , యథా లోకే హస్తపాదాద్యన్యతమాంశగతేన దుఃఖేనాంశినో దేవదత్తస్యాపి దుఃఖిత్వమ్ , తద్వత్ ; తతశ్చ తత్ప్రాప్తానాం మహత్తరం దుఃఖం ప్రాప్నుయాత్ , తతో వరం పూర్వావస్థా సంసార ఏవాస్తు ఇతి సమ్యగ్జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః' ఇతి శఙ్కాగ్రన్థేన, భామత్యాదిషు స్పష్టీకృతం బిమ్బప్రతిబిమ్బభావకృతాసఙ్కరముపాదాయ సమాహితేన భాష్యకారో ముక్తస్య ఈశ్వరభావాపత్తిం స్పష్టీచకార ।

సాధనాధ్యాయేఽపి 'సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి' (బ్ర.సూ . 3-౨-౧) ఇత్యధికరణే స్వప్నప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వే వ్యవస్థాపితే తత్ర మిథ్యాభూతే స్వప్నప్రపఞ్చే జీవస్య కర్తృత్వమాశఙ్క్య 'పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ' (బ్ర.సూ.3-౨-౫) ఇతి సూత్రేణ 'జీవస్యేశ్వరాభిన్నత్వాత్ సదపి సత్యసఙ్కల్పత్వాదికమవిద్యాదోషాత్తిరోహితమితి న తస్య స్వప్నప్రపఞ్చే స్రష్టృత్వం సమ్భవతి' ఇతి వదన్ సూత్రకారః 'తత్పునస్తిరోహితం సత్ పరమభిధ్యాయతో యతమానస్య జన్తోర్విధూతధ్వాన్తస్య తిమిరతిరస్కృతేవ దృక్శక్తిః ఔషధవీర్యాత్ ఈశ్వరప్రసాదాత్సంసిద్ధస్య కస్యచిదేవావిర్భవతి, న స్వభావత ఏవ సర్వేషాం జన్తూనామ్' ఇతి తత్సూత్రాభిప్రాయం వర్ణయన్ భాష్యకారశ్చ ముక్తస్య స్వప్నసృష్ట్యాద్యుపయోగిసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యభివ్యక్త్యఙ్గీకరేణ పరమేశ్వరభావాపత్తిం స్పష్టీచకార ।

ఫలాధ్యాయేఽపి 'స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' (ఛా.ఉ. ౮-3-౪) ఇతి ముచ్యమానవిషయాయాం శ్రుతౌ కేన రూపేణాభినిష్పత్తిర్వివక్షితా ఇతి బుభుత్సాయాం 'బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః' (బ్ర.సూ. ౪-౪-౫) ఇతి సూత్రేణ యత్ బ్రాహ్మం రూపమపహతపాప్మత్వాది సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యవసానం సర్వజ్ఞత్వసర్వేశ్వరత్వాది చ తేనాభినిష్పత్తిః 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా.ఉ. ౮-౭-౧3) ఇత్యాద్యుపన్యాసేన 'స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా' (ఛా.ఉ. ౮-౧౨-3) ఇత్యాద్యైశ్వర్యావేదనేన చ ఇతి జైమినిమతమ్ , 'చితి తన్మాత్రేణ

తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిః' (బ్ర.సూ. ౪-౪-౬) ఇత్యనన్తరేణ సూత్రేణ 'ఏవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ' (బృ.ఉ. ౪-౫-౧౩) ఇత్యాదిశ్రుత్యా చైతన్యమాత్రమాత్మస్వరూపమిత్యవగతేః తన్మాత్రేణాభినిష్పత్తిః–ఇతి మతాన్తరం చోపన్యస్య 'ఏవమప్యుపన్యాసాత్ పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణః' (బ్ర.సూ. ౪-౪-౭) ఇతి సిద్ధాన్తసూత్రేణ 'వస్తుదృష్ట్యా చైతన్యమాత్రత్వేఽపి పూర్వోక్తగుణకలాపస్య ఉపన్యాసాద్యవగతస్య మాయామయస్య బద్ధపురుషవ్యవహారదృష్ట్యా సమ్భవాత్ న శ్రుతిద్వయవిరోధః' ఇతి అవిరోధం వదన్ సూత్రకారః, సూత్రత్రయమిదముక్తార్థపరత్వేన వ్యాకుర్వన్ భాష్యకారశ్చ, ముక్తస్యేశ్వరభావాపత్తిం స్పష్టమనుమేనే । భామతీనిబన్ధప్రభృతయశ్చ శ్రుత్యుపబృంహితమిదం సూత్రజాతం భగవతో భాష్యకారస్య ఉదాహృతం వచనజాతం చ తథైవాన్వవర్తన్త ।

న చ శ్రుత్యుపబృంహితస్య ఏతావతః సూత్రభాష్యవచనజాతస్య 'ఐశ్వర్యమజ్ఞానతిరోహితం సత్ ధ్యానాదభివ్యజ్యత ఇత్యవోచత్ । శరీరిణః సూత్రకృదస్య యత్తు తదభ్యుపేత్యోదితముక్తహేతోః ।' (సం .శా. ౩-౧౭౫) ఇతి సఙ్క్షేపశారీరకోక్తరీత్యా అభ్యుపేత్యవాదత్వం యుక్తం వక్తుమ్ । తస్మాన్ముక్తానామీశ్వరభావాపత్తేరవశ్యాభ్యుపేయత్వాత్ ఏతదసమ్భవ ఏవ ప్రతిబిమ్బేశ్వరవాదే దోషః । తదాహుః కల్పతరుకారాః – 'న మాయాప్రతిబిమ్బస్య విముక్తైరుపసృప్యతా'(కల్పతరుః ౧-౪-౩) ఇతి । ఏతదసమ్భవశ్చ ఏకజీవవాదపారమార్థికజీవభేదవాదయోరపి దోషః ।

యత్తు కైశ్చిత్ ద్వైతిభిరుచ్యతే–భేదస్య పారమార్థికత్వేన ముక్తౌ జీవస్యేశ్వరభావాభావేఽపి తత్రాపీశ్వర ఇవ పృథగపహతపాప్మత్వాదిగుణసమ్భవాదవిరోధ ఇతి, తత్తుచ్ఛమ్ – తథా సతి జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదికమస్తీతి న తస్య బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితి శఙ్కాపరిహారాలాభేన 'ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు' (బ్ర.సూ.౧-౩-౧౯) ఇతి సూత్రవిరోధాత్ 'బ్రాహ్మేణ జైమినిః' (బ్ర.సూ.౪-౪-౫) ఇతి సూత్రే జీవగతస్యాపహతపాప్మత్వాదేః 'ఉపన్యాసాదిభ్యః' (బ్ర.సూ.౪-౪-౬) ఇత్యత్రాదిశబ్దార్థత్వేన పరేషామప్యభిమతస్య 'జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః' (ఛా.ఉ.౮-౧౨-౩) ఇత్యాదిశ్రుత్యుదితస్య జక్షణాదేశ్చ బ్రాహ్మత్వనిర్దేశవిరోధాచ్చ । భేదే తేషాం గుణానాం సత్యత్వేన 'చితితన్మాత్రేణ' (బ్ర.సూ . ౪-౪-౬) ఇతి సూత్రోక్తస్య ముక్తజీవానాం చైతన్యమాత్రత్వస్య 'ఏవమపి' (బ్ర.సూ. ౪-౪-౬) ఇతిసిద్ధాన్తసూత్రేఽఙ్గీకారవిరోధాచ్చ । 'సమ్పద్యావిర్భావః'(బ్ర.సూ. ౪-౪-౧) ఇత్యధికారణవిరోధాచ్చ । తత్ర హి 'స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' (ఛా.ఉ.౮-౩-౪) ఇతి శ్రుతౌ ఆగన్తునా కేనచిద్రూపేణాభినిష్పత్తిర్నోచ్యతే । స్వేనశబ్దవైయర్థ్యాపత్తేః । యేన రూపేణ ఆగన్తునా

స్వయమభినిష్పద్యతే తస్యాత్మీయత్వస్యావక్తవ్యత్వాత్ । తస్మాదాత్మవాచిస్వశబ్దోపాదానాత్ నిత్యసిద్ధేన స్వస్వరూపేణైవ అభినిష్పత్తిర్వివక్షితా న తు కేనచిద్ధర్మేణేతి వ్యవస్థాపితమ్ ।

కిఞ్చేదమపహతపాప్మత్వాది జీవస్య ముక్తావాగన్తుకం చేత్ , 'సమ్పద్యావిర్భావః' (బ్ర.సూ. ४-४-౧) ఇతి ముక్తావాగన్తుకరూపనిషేధేన 'పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితమ్' (బ్ర.సూ. 3-౨-५) 'ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు' (బ్ర.సూ.౧-3-౧౯) ఇతి అపహతపాప్మత్వాదేర్బన్ధముక్త్యోస్తిరోభావావిర్భావప్రతిపాదనేన చ విరోధః స్యాదితి నిత్యసిద్ధం వాచ్యమితి బన్ధస్య మిథ్యాత్వం దుర్వారమ్ ।

నిత్యసిద్ధమపహతపాప్మత్వం హి సర్వదా పాప్మరహితత్వమ్ । న చ వస్తుతః సర్వదా పాప్మరహితే పాప్మసమ్బన్ధః తన్మూలకకర్తృత్వభోక్తృత్వసమ్బన్ధో వా పారమార్థికః సమ్భవతి । ఏవం చ జీవస్యేశ్వరాభేదోఽపి దుర్వారః । శ్రుతిబోధ్యతదభేదవిరోధిబన్ధస్య సత్యత్వాభావాత్ । అన్యథా సంసారిణి నిత్యసిద్ధసత్యసఙ్కల్పతిరోధానోక్త్యయోగాచ్చ । న హి జీవస్య సంసారదశాయామనువర్తమానో యత్కిఞ్చిదర్థగోచరః కశ్చిదస్త్యవితథసఙ్కల్పః తిరోహిత ఇతి పరైరపీష్యతే । కిం త్వీశ్వరస్య యన్నిత్యసిద్ధం నిరవగ్రహం సత్యసఙ్కల్పత్వం తదేవ జీవస్య సంసారదశాయామీశ్వరాభేదానభివ్యక్త్యా స్వకీయత్వేనానవభాసమానం తం ప్రతి తిరోహితమిత్యేవ సమర్థనీయమితి ఘట్టకుటీప్రభాతవృత్తాన్తః ।

నను అపహతపాప్మత్వం న పాప్మవిరహః, కిం తు పాప్మహేతుకర్మాచరణేఽపి పాపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమితి, న తస్య నిత్యసిద్ధత్వేన బన్ధస్య మిథ్యాత్వప్రసఙ్గః । ఏవం సత్యసఙ్కల్పత్వమపి శక్తిరూపేణ నిర్వాచ్యమితి నేశ్వరాభేదప్రసఙ్గః– ఇతి చేత్ , మైవమ్ - ఏవం శబ్దార్థకల్పనే ప్రమాణాభావాత్ । న హి పాపజననప్రతిబన్ధికా శక్తిః సంసారరూపపరిభ్రమణదశాయాం పాపానుత్పత్త్యర్థం కల్పనీయా । తదానీం తదుత్పత్తేరిష్టత్వాత్ । విద్యోదయప్రభృతి తు విద్యామాహాత్మ్యాదేవాశ్లేషః 'తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్' (బ్ర.సూ. ४-౧-౧3) ఇతి సూత్రేణ దర్శితః । తత ఏవ ముక్తావప్యశ్లేష ఉపపద్యత ఇతి వ్యర్థా శక్తికల్పనా । తస్మాదుదాహృతశ్రుతిసూత్రానుసారిభిః ముక్తజీవానాం యావత్సర్వముక్తివస్తుసచ్చైతన్యమాత్రత్వావిరోధిబద్ధపురుషావిద్యాకృతనిరవగ్రహైశ్వర్యత దనుగుణగుణకలాపవిశిష్టనిరతిశయానన్దస్ఫురణసమృద్ధనిస్సన్ధిబన్ధపరమేశ్వరభావాపత్తిరా దర్తవ్యేతి సిద్ధమ్ ॥

విద్వద్గురోర్విహితవిశ్వజిదధ్వరస్య
శ్రీసర్వతోముఖమహావ్రతయాజిసూనోః ।
శ్రీరఙ్గరాజమఖినః శ్రితచన్ద్రమౌలేః
అస్త్యప్పదీక్షిత ఇతి ప్రథితస్తనూజః ॥

తన్త్రాణ్యధీత్య సకలాని సదాఽవదాత-
వ్యాఖ్యానకౌశలకలావిశదీకృతాని । ఆమ్నాయమూలమనురుద్ధ్య చ సమ్ప్రదాయం
సిద్ధాన్తభేదలవసఙ్గ్రహమిత్యకార్షీత్ ॥

సిద్ధాన్తరీతిషు మయా భ్రమదూషితేన
స్యాదన్యథాపి లిఖితం యది కిఞ్చిదస్య । సంశోధనే సహృదయాస్సదయా భవన్తు
సత్సమ్ప్రదాయపరిశీలననిర్విశఙ్కాః ॥

॥ ఇతి శాస్త్రసిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే చతుర్థః పరిచ్ఛేదః ॥

॥ సమాప్తోఽయం గ్రన్థః ॥

॥ శివాభ్యాం నమః ॥